

45777

சென்னை மாநகரம்

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંથાલય

[ગુજરાતી કાપીરાસ્ટ્ર વિભાગ] .

અનુક્રમાંક

૨૧૮૭૪ વિમત ૨. ૧૦

ગ્રંથનામ

ભાઈ ભાઈ

વર્ગિક

૬૪૪૭ : ૩

૨ વી ન્દ્ર ના થ ટા ગો ૨ કૃ ત

ભાઈ ખહેન

અનુવાદક :

રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

બુક સેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

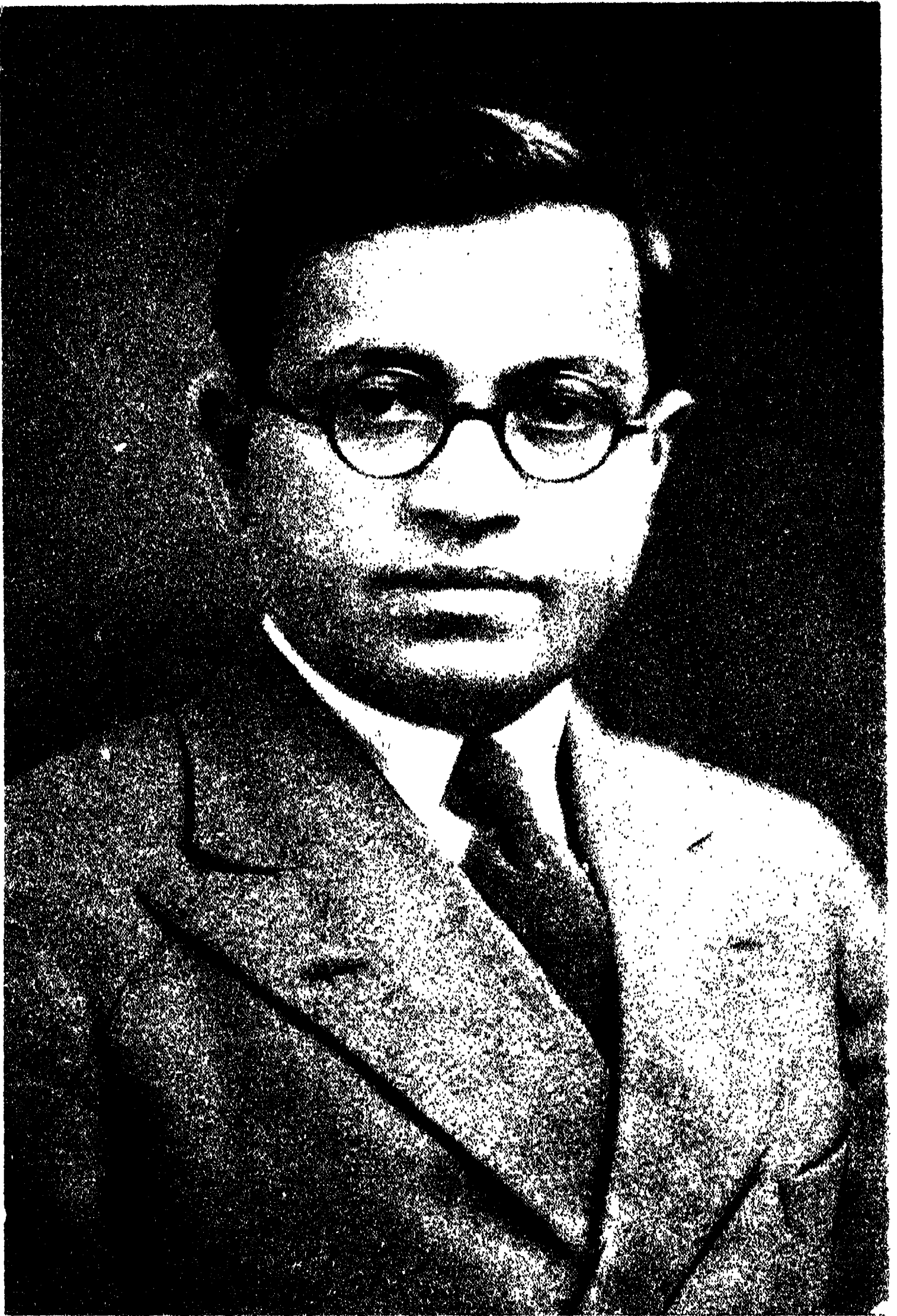
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

મૂલ્ય
અઠી રૂપીયા

મુદ્રક: મણીલાલ હગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ધીકાંટા અમદાવાદ.
પ્રકાશક: એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

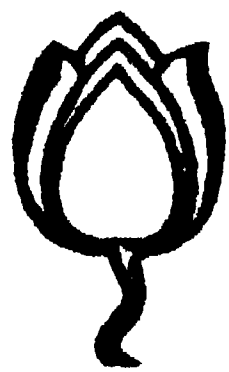
ડૉ. નાથુભાઈ દયાળજી પટેલ,

એમ. ડી. (લંડન)

એમ. આર. સી. પી. (લંડન)

એફ. સી. પી. એસ. (મુંબઈ)

ગ્રાન્ટ પ્રીકોચન, ટ્રીંગ એડવર્ડ મેમોરિયલ હોસ્પિટલ; ધી ભાર્તિયા
જનરલ હોસ્પિટલ; અને પી. જી. શૌચાણી હિન્દુ હોસ્પિટલ, મુંબઈ.

અર્પણ

શ્રી. ડૉ. નાથુભાઈ પટેલને
તેમના સાહિત્યપ્રેમ તથા સેવાભાવથી પ્રેરાઈને

કવિવર ટાગોરનું આ પુસ્તક પ્રકટ કરતાં
હર્ષ થાય છે. આજથી પંદર વર્ષ પર
શ્રી. કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રીએ
પોતાની લોકપ્રિય લલિતવાહનમય ગ્રંથમાલા-
નાં પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક કવિવર ટાગોરની
પરવાનગી મેળવી પ્રકટ કર્યું હતું. ત્યાર બાદ
આ પુસ્તક દુર્ગપ્રાપ્ય હતું. અમોએ શ્રી. કૃષ્ણ
પ્રસાદ પાસેથી આ ગુજરાતી અનુવાદનાં
હકકા મેળવી તે પ્રકટ કર્યું છે. પંદર
વર્ષ પર પણ કવિવરની આ વાતની
સારો સત્કાર થયો હતો. તેમજ દ્વંકસમયમાં
તેની પ્રતો ખલાસ થઈ જતાં માંગણી
ચાલુ હતી—આવા ઉત્તમ પુસ્તકનો યોગ્ય
સત્કાર થશે.

પ્રકાશક.

અ નુ ક મ

૧ બાઈ બહેન	૧
૨ દ્રષ્ટી મેળાપ	૧૪
૩ નદી તટ	૨૧
૪ જોગણુ	૨૭
૫ વિજય મુકુટ	૪૨
૬ મધુર મિલન	૫૨
૭ રાજા-રાણી	૬૨
૮ હિંમ્માર	૬૭
૯ જીવન કે મૃત્યુ	૭૧
૧૦ નયન જોર-બાણુનું ગૌરવ	૮૭
૧૧ એ છે કાણુ ?	૧૦૧
૧૨ પોપટનું શિક્ષણ	૧૧૦
૧૩ પતિનું પ્રાયશ્ચિત	૧૧૭
૧૪ રાજ્યાભિષેક	૧૪૩
૧૫ અતૃપ્ત વાસનાઓ	૧૬૧
૧૬ સ્નેહ-સુચન	૧૮૦
૧૭ હાડપિંજર	૧૮૯
૧૮ એક હતો રાજા	૨૦૧
૧૯ અડગ પતિ	૨૧૨
૨૦ બ્રાહ્મણી	૨૨૪
૨૧ વિલાયતી પ્રાયશ્ચિત	૨૨૮

ભાઈ બહેન

ભાઈ બહેન

બેરાંની સભા ભરાઈ હતી ત્યાં પોતાની દુર્ભાગી પડોશ-
ણના ઉપર તેનો પતિ કેવો બુદ્ધિમ ગુન્નરનો હતો, અને તે કેવો કૂર
અને દુષ્ટ હતો, તેનું પોતાની બહેનપણીઓ આગળ વર્ણન કરતાં
તારા બોલી ઉઠી કે “બહુ આ, એવા ધણીના મોઢામાં દેવતા કેમ
મુકાતો નથી !”

આ સાંભળીને જ્યોત્સના બાબુની પત્નીને માહું લાગ્યું. પતિના
મુખમાં બીડીના અગ્નિ શિવાય બાંને અગ્નિ મુકવાનું કહેવું એ એને
મન સ્ત્રીઓના સ્ત્રીત્વને લાંછન લગાડવા જેવું હતું. તેથી એણે ધીમે
રહીને એવું બોલવા માટે તારાને હપ્કા આપ્યો; એટલે તો તારા
ઉછળીજ પડી તો. એ બોલી ઉઠી “ત્યારે એવાને શું કહે ? એવા
ધણી વડે સૌભાગ્યવતી કહેવડાવવા કરતાં તો સાત ભવ વિધવા રહેવું
સારું.” એમ બોલતી બોલતી સભા બરબાસ્ત કરતી એ ચાલી ગઈ.

શશી મનમાંને મનમાં બોલી “પતિ એવો તે શો અપરાધ
કરે કે આપણને એટલી બધી ચીઠ ચઢે ! મને તો કાંઈ સમજ પડતી
નથી.” એ જેમ જેમ એ બાબતનો વધારે વિચાર કરતી ગઈ તેમ
તેમ એને પોતાના પરદેશ ગએલા પતિ ઉપર વધારે ને વધારે વહાલ

ઉપજ્યું. જે શય્યામાં એના પતિ હંમેશાં સુતા, તે શય્યા ઉપર એ જઈને પડી. જે ઉશીકા ઉપર એના પતિનું મસ્તક આશ્રય લેતું તે ઉશીકાને એણે ચુંબન કર્યું. પતિના મસ્તકની સુવાસ એમાં ભરેલી છે એ માન્યતાથી એણે ઉશીકાને વારંવાર સુંધ્યું. વળી ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરીને પેટીમાંથી પતિની છાત્રી કાઢી, તેણે લખેલા પત્રો કાઢ્યા અને તેની સામે ટગર ટગર જોતી એ બેઠી.

વસંતકાળમાં વિહરતી નવયૌવના જે મીઠડા સ્વપ્નનો આસ્વાદ લઈ રહી હોય છે, તેવા સ્વપ્નનું સુખ શશી પણ અનુભવવા લાગી. પ્રેમની બીનભોમીઓના હૃદયમાં પ્રેમે મધુર ગુંગરવ કરી મુક્યો. “હવે તો એમના આવતાં વારજ માફ જીવન રસિક બની જશે. વસંતના વિનોદ ઓર મઝા આપશે. મેં ટંટાખોરીએ ટંટો કરીને એમને કેટલા બધા દુભવ્યા છે. હવે તો હું કોઈ દિવસ એવું નહિ કરું. એમની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તીશ, એમની સર્વ આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણીશ. મને સાફ માફ ગમે તે કહે તે હું ખુલ્લે દીલે સ્વીકારી લઈશ. માફ સર્વસ્વ મારા પતિજ છે, એજ મારા પ્રભુ છે.”

શશિકળા એનાં માતા પિતાની એકની એક પુત્રી હતી અને તેથી લાડકવાયી હતી. એના પિતા શ્રીમંત હતા એટલે પૈસે ટકે પુત્રીને સારી સહાય કરતા. તેથી જ્યગોપાળ થોડું કમાતો તોપણ એ વૈભવમાં રહી શકતો અને ભવિષ્યની ચિંતાથી મુક્ત હતો.

શશિકળાના પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે તો શશિકળા મનમાં મનમાં ચીઠાઈ કે ઘડપણમાં પિતાને આ શું સુઝ્યું. આટલી વયે એના પિતાને સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય એવું શશિકળા નહોતી ધારતી, એટલે એ બનાવથી એને પોતાનાં માતા પિતાનું કાર્ય અધટિત અને ગેરવ્યાજબી લાગ્યું. જ્યગોપાળને પણ આનંદ તો નજ થયો.

વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રજન્મ થયો તેથી માતા પિતાનો પૂર્ણ પ્રેમ આ બાળકમાંજ સ્થિતિ કરીને રહ્યો સસારમાં આ નવા આગંતુક બહુક સાળાએ આવીને જ્યગોપાળની સર્વ આશાઓ અને ઉમેદોને એની બે નાની મુડીઓમાં જકડી લીધી; એટલે જ્યગોપાળને આસામના ચાહના બગીચામાં નોકરી શોધવાની જરૂર પડી. એના મિત્રોએ તો કાંઈ નજીકમાંજ નોકરી મળી જાય તે લેવા એને સમજાવ્યો; પણ કદાચ કોઈથી વિવશ થઈ ગયો હોય તેમાં, કે પછી આસામના ચાહના બગીચામાં પગાર વધારે મળવાનો સંભવ દેખાતો હોય તેથી, એણે મિત્રોની સલાહ ન માની. પત્નીને છોકરાં છૈયાં સાથે એને પીયર મોકલી દીધી અને પોતે આસામ ગયો. પતિ પત્નીના પરિણિત જીવનમાં આ પ્રથમજ વિયોગ હતો.

આ વિયોગનું કારણ પોતાનો બાળક ભ્રાતાજ હતો તેથી શશિકળા ઘણી ક્રોધિત થઈ ગઈ. આ દુઃખ એવું હતું કે એની વરાળ શશિકળાથી બહાર ન કાઢી શકાઈ પણ અંતરમાં એ વધારે બળવા લાગી. બાળક ધાવીને નિદ્રાધીન થઈ જતો ત્યાર પછી એની મોટી બહેન શશિકળા આજ તો ભાત ઢાઢો થઈ ગયો, છોકરાંઓને નિશાળે જવાનું મોકૂફ થઈ ગયું, એમ અનેક છિદ્ર શોધીને અરેફાડા તરફેડા કરવા લાગી અને રાતને દિવસ એના ઝાંઝી સ્વભાવથી સર્વને ત્રાસ આપવા લાગી.

થોડા સમયમાં બાળકની માતા ગુજરી ગઈ. મરતાં મરતાં માતા પોતાના બાળક પુત્રને પોતાની પુત્રી શશિકળાને સોંપતી ગઈ.

માતા વિનાનો બાળક કિલકિલાટ કરતો, પોતાની બહેન ઉપર પડતો, એના શરીર ઉપર ચઢી જતો. ઘડીમાં બહેનનું મોઢું, તો ઘડીમાં એનું નાક, તો ઘડીમાં એની આંખો પોતાના નાના મોઢામાં સમાવી દેવાનો હાસ્યોત્પાદક પરિશ્રમ એ કરી મુકતો. પોતાની નાની

મુઠીઓમાં બહેનના વાળ પકડતો અને ખેંચતો. જેન છોડાવવા મથન કરતી પણ એ છોડતો નહિ.

દિવસ ઉગતા પહેલાં તો બાળક ઉઠીને બેઠો થઈ જતો, સુતેલી બહેનના શરીર ઉપર પોતાનું નાનું શરીર નાખીને એની સોડમાં ભરાઈ જતો, લપાઈ જતો અને કાલું બોલતો, અને ગુંગો ગણુગણાટ કરી મુકતો. ધીમે ધીમે હવે એ બહેનને જીજી, જીજીમા વિગેરે કહીને બોલાવા લાગ્યો. હવે તો એ તોફાની પણ થતો ગયો. અલ્યા આમ ન કરીશ એમ કહે તો એ ચાહીને કરતો; એ ન ખવાય એમ કહે તો એ તેજ ખાતો; ત્યાં ન જવાય એમ કહે તો ત્યાંજ જતો; આવી રીતે નિર્દોષ હૃદયી શશિકળાને પજવી નાખતો. એ શશિકળાને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યો અને એનાં તોફાન મસ્તી એને આનંદ આપવા લાગ્યાં.

૨

બાળકનું નામ નીલમણિ પાડ્યું. ત્યારે એ એ વર્તેનો થયો ત્યારે એના પિતાને ઘણું સખત મંદવાડ આવ્યો. જ્યગોપાળને પત્ર લખીને તેડાવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે તો કાલિપ્રસન્નની ઘડીઓ ગણાતી હતી. મરતાં આગમ્ય કાલિપ્રસન્ને જ્યગોપાળને પોતાના પુત્રની સોંપણી કરી અને પુત્રીને પોતાની મીલકતનો ચોથો ભાગ કાઢી આપ્યો. મીલકત આવી એટલે જ્યગોપાળે નોકરી છોડી દીધી અને ઘેર આવ્યો.

ઘણા લાંબા સમયે પતિ પત્ની મળ્યાં. ભૌતિક પદાર્થ ભાગી જાય છે તો તેને ફરીથી અસલ સ્થિતિમાં જોડી શકાય છે; પણ મનુષ્યો ત્યારે એક બીજાથી છુટાં પડે છે ત્યારે વિયોગને અંતે અસલ સ્થિતિમાં મળી શકતાં નથી; એનું કારણ એટલુંજ છે કે મનુષ્યને મન છે અને એ મન ઘડીએ ઘડીએ બદલાયા કરે છે.

પતિના વિયોગે શશિમાં નવીન ભાવના જન્ય થઈ. પતિવિયો-

ગથી એની વૃત્તિઓ જડતા તજીને ચેતન પામી હતી. પતિના હૃદય ઉપર વિજય મેળવવા એ મથન કરવા લાગી. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે ગમે તેવા દિવસો આવે, ગમે તે થાય તોપણ પતિ પ્રત્યેની પ્રેમજ્યોતિ તો જ્વલંતજ રાખવી.

આ વિયોગે જ્યગોપાળના હૃદયમાં જુદાજ અસર કરી હતી. પહેલાં પોતાના સ્વાર્થને લીધે એ પત્ની ઉપર ઘણી મમતા રાખતો. એને મન શશી એજ પોતાના જીવનનું જીવંત સત્ય હતું. પોતાનું જીવન એણે શશિના જીવન જેડે એવું વણી દીધું હતું કે એનો અદ્ય વિયોગ પણ એને જીવનની તૃપ્તિ સમાન લાસતો હતો; તેથી પહેલાં તો પત્નીનો વિયોગ એને સાલતો બંધ થયો. ધીમે ધીમે એનામાં રહેલું આળસ અને પ્રમાદ જતાં રવાં અને તેને સ્થાને પોતાની સ્થિતિ શું કરવાથી વધારે સારી થાય તે વિચાર ઉપરજ એનું લક્ષ દોરાયું. સ્થિતિ સધારવાની નવી ભાવના જનમૂલ થવાથી પહેલાંનું જીવન એને તુચ્છ લાગવા માંડ્યું.

સ્ત્રીના સ્વભાવમાં પ્રેમને લીધે મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થાય છે ત્યારે પુરુષના સ્વભાવમાં મહત્ત્વકાંક્ષા મોટા મોટા ફેરફારો કરી નાખે છે. જ્યગોપાળ એ વર્ષે પાછો આવ્યો એટલે એને પોતાની પત્ની પહેલાં જેવી ન લાગી. પોતાના નાના સાળામાં એનું મન પરાવાયલું એને જણાયું. આ બાબતમાં એ પત્ની સાથે એકરાગ ન કરી શક્યો. પોતાના ભાઈને પતિ પૂર્ણ પ્રેમથી ચક્રાય એવું કરવાને પત્ની ઘણુંએ મથી પણ તેમાં એને વિજય ન મળ્યો. શશી પોતાના ભાઈને કહીને પતિ પાસે જતી અને હસને મુખડે “એમની પાસે જા” એમ કહેતી, અને બાળકને પતિ આગળ ધરતી; પણ નીલમણિ શશિનેજ વળગી રહેતો, એના ખમા ઉપર મોઢું સંતાડી દેતો અને જ્યગોપાળ કને જતોજ નહિ. શશિને એમ થતું કે મારી સાથે નીલમણિ જેવો હળી ગયો છે તેવો તેમની સાથે મળી જાય તો સાફ. જ્યગોપાળ એ બાળકની કશીયે દરકાર કરતો

નહિ. અમથો “કેમ છે” એટલુંએ તેને પૂછતો નહિ. એને એમ થતું કે આ બાળકમાં એવું તે શું છે કે નાહક એની પાછળ સમય ગુમાવવો. સામા માણસનું હેતુ કેવું છે તે સ્ત્રીઓ ઝૂટ સમજી જાય છે. શશિએ જાણી લીધું કે જ્યગોપાળને નીલમણિની કશીએ કાળજી નહોતી. તેથી નીલમણિને પતિની દૃષ્ટિએજ એ પડવા દેતી નહિ. નીલમણિ રડતો ત્યારે જ્યગોપાળ ઘણો બીજવાતો; એટલે શશી એને પોતાની છાતી સારસો આપતી અને છાનો રાખવા સર્વ પ્રકારે મથન કરતી. કેટલીકવાર નીલમણિ રાતમાં રડવા મંડી પડતો ત્યારે જ્યગોપાળની નિદ્રામાં ખલેલ થતી તેથી એ ઘણો ગુસ્સે થતો અને ક્રોધાવેશમાં બાળકને ધમકાવતો; ત્યારે શશી અપરાધિનીની માફક શીઆવીઆ થઈ જતી, બાળકને પોતાના બોળામાં લેતી, બીજા ખંડમાં એને લઈને જતી રહેતી અને મીઠાં હાલરડાં ગાતી ગાતી બાળકને ઉંઘાડી દેતી.

છોકરાં હજાર વાતે કહ્યો કર્યો કરે એટલે પહેલાં તો મા વિનાના ભાઈનું ઉપરાણું લઈને પોતાનાં છોકરાંને શશી મારતી હતી, તે વખતે એ ન્યાયાધીશને સ્થાને હતી. હવે જ્યગોપાળે એ સ્થાન લઈ લીધું. ન્યાયાધીશ બદલાયો તેની સાથે કાયદોએ બદલાયો. કાંઈ પણ અપરાધ વિના તપાસ વગર નીલમણિને હવે ભારે શિક્ષા સહન કરવી પડતી હતી. તરવારની ધારની માફક શશિના જીગરને આ શિક્ષા ચીરી નાખતી હતી. બિચારી પોતાના ભાઈને બીજા ખંડમાં લઈ જતી. ત્યાં એને રમકડાં કે મીઠાઈ આપતી, બોડીઓ કરતી અને હજાર પ્રકારનાં મીઠાં વચન કહીને તેને છાનો રાખતી.

આમ શવાથી શશિનું હેતુ નીલમણિ ઉપર વધારે લાગ્યું; એટલે વળી પાછો જ્યગોપાળનો મિત્તજ ગયો. જેમ જેમ જ્યગોપાળ નીલમણિને વિશેષ ધિક્કારતો તેમ તેમ શશી નીલમણિને પોતાના સ્નેહામૃતમાં વધારે સ્નાન કરાવતી. જ્યગોપાળ એને વદતો ત્યારે શાંતિથી બીતાં બીતાં પ્રેમભાવથી એ એના મનનું સાંત્વન કરતી.

૩

નીલમણિનું માથું ઘાથું મોટું હતું. એનું શરીર મોટી મોટી જેવું અને માથું મોટા ગઠા જેવું હતું. એને બોલતાં ચાલતાં ઘાથું મોટું આવડ્યું. એની ગંભીર અને ઉદાસીન મુખમુદ્રા જોતાં આપણને એમજ વિચાર થાય કે એનાં માતા પિતાએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાની સર્વ ઉદાસીનતાનો ભાર પોતાને માથેથી ઉતારી આ નાના બાળક ઉપર નાખ્યો હશે. બહેનની સંભાળ અને દેખરેખ નીચે નીલમણિ સર્વ ભય વટાવીને ઉછળી આવ્યો અને છ વર્ષનો થયો.

કાર્તિક માસની ભાઈબીજ આવી તે દિવસે શશિએ નીલમણિને એક નાના બાળુની માફક શણગારી દીધો. એને રાતી કારની ધોતી પહેરાવી, કાટ પહેરાવ્યો અને એના ખભા ઉપર ઉપરણું પણ નાખી દીધું. પછી પોતાના ભાઈનું દીર્ઘાયુ ઈચ્છતી એ ચિરંજીવી થાય તેને માટે ભાઈબીજ નિમિત્ત યથાવિધિ વિધાન કરી રહી હતી. તેવામાં એની પડોશણ બટકબોલી તારા આવી પહોંચી અને મિત્ર બોળીને લડવા લાગી:—“અલી અંદરખાનેથી તો તું તારા ભાઈને પાયમાલ કરી રહી છું અને બહાર બતાવવાનો આવો આડંબર તને ક્યાંથી સુઝ્યો ? અલી ગામમાં તો એવી વાત ઉડી રહી છે કે શશી અને એનો પતિ એના ભાઈની મીલકત તફરકે કરવા બેઠાં છે. જાણી જોઈને ભાડું ચઢાવે જાય છે. મીલકત એક હાથે વેચાવડાવીને બીજે હાથે એના મશીઆઈને નામે ખરીદાવે છે.” આ સાંભળીને શશિને ગુસ્સો ચડ્યો, દુઃખ થયું અને સાથે સાથે આશ્ચર્યથી આભી પણ બની ગઈ. “મુવા, જેણે મારી આવી ખોટી વાત ઉરાડી હોય તેના મોઢામાં પત નીકળજો.” ક્રોધથી આમ બોલતી શશી રડતી રડતી જ્યગોપાળ પાસે ગઈ અને બધી વાત કહી. ત્યારે જ્યગોપાળે કહ્યું “આવા વખતમાં કાઈનો વિશ્વાસ રાખી શકાય એવું નથી. ઉપેન મારી મારીનો છોકરો થાય છે અને હસીલપુર તાલુકાનો વહીવટ એને

સોંપ્યો હોત તો એ સારો વહીવટ ચલાવશે એમ હું ધારતો હતો. મને જે સવેળાથી ખબર પડી હોત કે હસીલપુરનો સરકાર ધારો બાકી રહે છે, તો હું તેને વેચવા શાનો દેત ?”

“ ત્યારે તમે એના ઉપર દાવો નહિ માંડો ? ”

“ મારા મશીઆઈ ઉપર દાવો માંડું ? હવે દાવો કરવો નકામો છે. એથી તો પૈસાની ખરબાદી થાય. ”

પતિ જે કહે છે તે સત્ય જ છે એમ માની લેવામાં શશી ધર્મ સમજતી હતી; પરંતુ આ વાતમાં પતિ સત્ય કહે છે એમ એને ન લાગ્યું. જે ધરમાં શશિને મન રહેતો વાસો હતો, તે ધર હવે એને ખાવા પાતું હતું. ધરતીનો છેડો એને જે ધરમાં લાગતો હતો એને જે ધર એને વિશ્રામનું સ્થાન હતું, તે એને ભયંકર સ્વાર્થની જાળ જેવું લાગ્યું. બન્ને ભાઈ બહેન એ જાળમાં પોતાને જકડાઈ ગએલાં માનવા લાગ્યાં. પોતે અખળા બનિ હતી, એકાકી હતી એટલે નીલમણિને શી રીતે બચાવવો તેની એને કશી સુઝ ન પડી. એને એમ થતું કે “ લાવ હું લાટ સાહેબને મળું, મહારાણીને પણ લખું પણ એ બધું શી રીતે કરું ? હસીલપુરની આવક દરવર્ષે સાડીસાતમો રૂપીઆની આવે છે તો એવી મોટી આવકવાળી જમીન મહારાણી સાહેબ નહિ વેચાઈ જવા દે ” એમ કહીને પોતાના પતિના મશીઆઈભાઈને નસીબત કરાવવાનો શશી વિચાર કરી રહી હતી એટલામાં નીલમણિ આચીંતો માંદો પડી ગયો, એને તાવ અને તાણ આવવા લાગ્યાં. જ્યગોપાળે ગામના ડોક્ટરને બોલાવ્યો પણ શશીએ કહ્યું કે “ કાઈ હોંશીઆર ડોક્ટરને લાવો. ” જ્યગોપાળે જવાબ દીધો કે “ મનીલાલ કાંઈ ખોટો નથી. ” શશીએ એને પગે પડી પોતાના સોંગન લેવડાવ્યા ત્યારેજ જ્યગોપાળે કહ્યું કે “ વારૂ શહેરમાંથી ડોક્ટરને બોલાવીશું. ”

શશી નીલમણિની પાસેને પાસેજ બેસી રહેતી, એને વીલો

મુકીને એક મિનિટ પણ બહાર જતી નહોતી. નીલમણિ પણ રખેને શશી જતી રહે તેથી એને બાઝીનેજ પડી રહેતો, અને ઉંઘી જતો તો પણ શશિને છોડતો નહિ. આમને આમ આખો દિવસ વીતી ગયો. અને રાતે જ્યગોપાળ ખજર લાગ્યો કે મોટો ડોક્ટર તો ઘેર ન મળ્યો. બહાર ગામ ગયો છે. વળી મારે એક દાવાના સમયમાં કાલે બહાર ગામ જવાનું છે. મેં મનીલાલને કહ્યું છે. તે નિયમસર નીલમણિને જોવા આવશે. ” રાતે નીલમણિ ઉંઘમાં લવરી કરતો હતો. પ્રાતઃકાળ થયો એટલે શશી પોતાના માંદા ભાઈને લઈને હોડીમાં બેસીને શહેરમાં ગઈ અને સીધીજ ડોક્ટરને ઘેર પહોંચી. ડોક્ટર ઘેરજ હતા, બહાર ગામ નહોતા ગયા. શશિને રહેવા વિગેરેની ડોક્ટરે સગવડ કરી આપી એક આઘેડ ઉમ્મરની વિધવા પાસે એને રાખી અને બાલક નીલમણિની એણે દવા કરવા માંડી. જ્યગોપાળ બીજે દિવસે અહીં આવી પહોંચ્યો અને ક્રોધાવેશમાં પોતાની પત્નીને કહ્યું “ અત્યારેને અત્યારેજ મારી સાથે ઘેર ચાલો. ” શશિએ કહ્યું “ મારા તમે કકડા કરી નાખશો તોયે હું આવવાની નથી. મા બાપ વગરના મારા નીલમણિને તમે બધા મારી નાખવા ફરો છો, પણ હું એને બચાવીશ. ”

“ હાક છે ત્યારે અહીંજ રહેજો ! હવે પછીથી મારે ઘેર બગ મુકીશ નહિ ”

“ તમારું ઘર ? એતો મારા ભાઈનું ઘર છે. ”

“ વાર જોઈશું. ”

શશીની પડોશણુ તારાએ શિખામણુ આપવા માંડી કે “ તારે કળયો કરવો હોય તો ઘેર જઈને કરજો, આમ ઘર તજવાથી શું ફાયદો કાઢવાની છે ? ગમે તેટલા તોયે જ્યગોપાળ તારા સ્વામી છે. ”

શશી પાસે થોડા પૈસા હતા અને બાકીના પોતાના દાગીના વેચીને મેળવ્યા અને એમ કરીને પોતાના ભાઈની દવા કરી અને એને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો. તેવામાં એને ખજર પડી કે દવરી ગામમાં

આવેલી વાર્ષિક રૂપીઆ પંદરસોની આવકવાળી પોતાના ભાઈની માલિકીની મીલકત જ્યગોપાળે પોતાને નામે ચઢાવી દીધી. આવી રીતે પોતાના પિતાની બધીએ મીલકતના માલિક પોતાના ભાઈને બદલે પોતાનો પતિજ થઈ ગયો.

નીલમણિ સારો થયો એટલે બેનને કહેવા લાગ્યો કે “હવે તો આપણે ઘેર ચાલો.” એ બિચારો પોતાના ભાણેજોથી વિખુટો પડ્યો હતો તેથી સોરાયા કરતો હતો “બેન, આપણે પેલે જીને ઘેર ચાલોને” શશિને આ સાંભળી રડવું આવતું. એને એમ થયું કે હવે એ ઘર કેનું? પરંતુ આમ રડીને બેસી રહેવાનું શશિને પાસવે તેમ નહોતું. એ ડંખુટી મેજસ્ટ્રેટ તારિણી બાબુને ત્યાં ગઈ અને તેમની પત્નીને મળીને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ જ્યગોપાળને ઓળખતા હતા. પત્ની પતિ વિરૂદ્ધ મીલકતના અંબંધમાં કળ્યો માંડે અને પતિનું ઘર તજ દે એ વિચાર મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને વસમો લાગ્યો. તેથી એ શશિની સામે પડ્યા, પરંતુ એમણે વાત મનમાં રાખી અને જ્યગોપાળને પત્ર લખીને તેડાવ્યો. એટલે એ પોતાની પત્ની અને સાળાને બળાત્કારે તેમની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ઘેર તેડી ગયો.

બીજી વારના વિયોગ પછી આ પતિ પત્ની પાછાં ફરી મળ્યાં, વિધાતાના લેખ. નીલમણિ પોતાના જીના મિત્રોને ઘણું દિવસે મળ્યો એટલે એ બહુ પ્રસન્ન થયો. શશિને એમ તો થયું કે “બિચારો મારો ભાઈ ખરી વસ્તુસ્થિતિથી અજાત છે તેથીજ ખુશ થાય છે.”

૪

મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ શિઆળામાં ડિસ્ટ્રીક્ટ ફરતા ફરતા આ ગામમાં આવી પહોંચ્યા અને એમણે અહીં મુકામ નાખ્યો. નીલમણિ બીજા છોકરાઓ સાથે ગામના પાદરે રમતો હતો, ત્યાં એને સાહેબ સાથે

ભેટો થઈ ગયો. બીજા છોકરાઓ તો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા, પરંતુ ઠાવંકા નીલમણિ જરા પણ ગભરાયા સિવાય ઉત્સુક નયને શાંત ચિત્તે સાહેબ સામું જોઈ રહ્યો. સાહેબ એને જોઈને ખુશ થયા અને બંગાળીમાં એની સાથે વાત કરવા લાગ્યા “ તું નિશાળે જાય છે કે ? ” નીલમણિએ ડોકું હલાવ્યું. “ તું કયા પુસ્તકો વાંચે છે ? ” નીલમણિ પુસ્તક શબ્દનો અર્થ ન સમજ્યો એટલે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા સિવાય સાહેબના મુખ સામું જોઈ રહ્યો.

પોતાને સાહેબ મળ્યા હતા અને તેમની સાથે વાતચીત થઈ એ પ્રસંગ નીલમણિએ હરખાતાં મોટી બહેનને કહી સંભળાવ્યો. બપોરે જયગોપાળ કપડાં પહેરીને સાહેબને મળવા ગયો. તાપ સખત પડ્યો હતો, તેથી તંબુની બહાર છાંયડામાં ખુરસીઓ નંખાવીને સાહેબે બહારજ પોતાની કચેરી રાખી હતી. ત્યાં કજ્યા લડનારાઓ, ચપરાસીઓ અને પોલિસો ઉભા હતા. જયગોપાળને સાહેબે ખુરશી ઉપર બેસાડ્યો, અને એને ગામ વિષેની હકીકત પૂછવા માંડી. સાહેબે બધા ભરાયલાના દેખતાં જયગોપાળને બેસવા ખુરશી આપી તેથી એ તો કુલાહને ફાળંકા થઈ ગયો હતો અને મનમાં મનમાં વિચાર કરતો હતો કે, બસ આ વખતે અહીં ચક્રવર્તી કે નંદી આવી પહોંચે તો કેવી મજા પડે ? એજ સમયે મોટો ધુમટો તાણીને નીલમણિને તેડીને એક સ્ત્રી સીધીજ સાહેબ પાસે આવી પહોંચી. એણે સાહેબને કહ્યું “ સાહેબ, મારા નિરાધાર ભાઈને હું આપને શરણે લાવી છું માટે એનું રક્ષણ કરો. ” સાહેબે આ મોટા માથાવાળા અને ગંભીર મુખા કૃતિવાળા છોકરાને ગામને પાદરે જોયો હતો એટલે એને તરતજ ઓળખ્યો; તેમજ એની સાથે આવેલી સ્ત્રી કાંઈ સારા ધરની હોવી જોઈએ એમ વિચાર કરીને તરત એ ઉભો થયો અને બાપને કહ્યું કે “ બહેન, તંબુમાં જાવ. ”

તે સ્ત્રીએ કહ્યું “ મારે જે કહેવું છે તે હું અહીંજ કહેવા માગું ”

છું.” જ્યગોપાળના કપાળ ઉપર કરચલીઓ વળી અને એ શીકો પડી ગયો. ત્યાં આવેલા ગામડીઆઓને આ બનાવથી રમુજ પડી અને શું બને છે તે જાણવા સાહેબની આસપાસ ટોળું વળીને ઉભા રહ્યા. પરંતુ સાહેબે પોતાની સોટી ઉંચી કરીને બધાને ત્યાંથી ખસેડી મુક્યા.

ભાઈને પોતાની આંગળીઓ બઝાડીને શશી ઉભી રહી અને આદીથી તે અંત સુધી સવિસ્તર લકીકત સાહેબને કહી સાંભળાવી. જ્યગોપાળ વચ્ચે વચ્ચે બોલવા જતો હતો પણ સાહેબે ગર્જના કરી કે “ચુપ રહો” અને પોતાની સોટી ઉંચી કરીને જ્યગોપાળને ખુરસી ઉપરથી ઉઠી ઉભા થવાનું જણાવ્યું. જ્યગોપાળ શશી ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો, પણ શું કરે ? નીલમણિ મોટી બહેનની સાડમાં ભરાઈને બીતો બીતો બધું સાંભળતો હતો. શશી બધી લકીકત કહી રહી ત્યારે સાહેબ જ્યગોપાળને કેટલાક સવાલ પૂછ્યા. પછી થોડીવાર વિચાર કરીને એમણે શશિને કહ્યું “ભત્રી બાઈ, જો કે આ બાબત કદાચ મારી પાસે નહિ આવે, તો પણ ખાતરી રાખજો કે હું એ બાબતમાં ઘટતું કરીશ. હવે નીરાતે તમે તમારા ભાઈને તેડીને તમારે ઘેર જવ.”

“સાહેબ, મારા ભાઈને એનું ઘર પાછું ન મળે ત્યાં સુધી એને હું ત્યાં લઈ જવાની હામ શી રીતે બીડું ? આપના સિવાય નીલમણિનું કાંઈ રક્ષણ કરે એમ નથી, એને આપની પાસેજ રાખો.”

“ત્યારે તમે ક્યાં જશો ?”

“હું તો મારા પતિને ત્યાં જઈશ; કારણ કે મારી જાતને માટે તો મને કશો ભય નથી.”

સાહેબ જરા હસ્યા અને માદળીઆની દારમાળા જેના કંઠમાં લટકી રહી છે એવા આ પાતળા, ગંભીર, નમ્ર અને સુશીલ બંગાળી છોકરાને પોતાની પાસે રાખવાનું કબુલ કર્યું. શશી ભાઈને મુકીને

ચાલી જતી હતી પણ ભાઈ બહેનના વસ્ત્રને પકડી રાખીને એને જવા નહોતો દેતો. એટલે સાહેબે કહ્યું “ બાબા ડરીશ નહિ, આવ મારી પાસે. ” શશિની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. “ ભાઈ, વહાલા ભાઈ, સાહેબ પાસે જન, આપણે પાછાં મળીશું. ” એટલું કહીને એણે ભાઈને જાતી સરસો ચાંપ્યો, અને માથે અને ખરડે હાથ ફેરવ્યો અને પોતાના વસ્ત્રનો છેડો છોડાવીને એ ત્યાંથી સત્વર ચાલી નીકળી. સાહેબે નીકળીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો પણ એ તો “ બહેન, ઓ બહેન ” એમ કરીને મોટેથી રડવા લાગ્યો. શશી જતાં જતાં પાછી ફરી અને ભાઈને આશ્વાસન આપી ફાટતા હૃદયે ચાલી ગઈ.

વળી પાછાં અસલનાજી ધરમાંજ આ પતિ પત્ની ફરીથી મળ્યાં એ પણ વિધાતાના લેખ. દંપતિનો આ મેળાપ લાંબો સમય ન નબ્બો. થોડા સમયમાંજ લોકોએ એ વાત સાંભળી કે શશી એકાએક રાતે કોલેરા થઈ જવાથી મરણ પામી છે, એના શયને વિના વિલંબે અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. આ ઘટના સંબંધી કોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ. તારાને ફટલીક વાર એમ થઈ જતું કે લાવ કહી દઈ; પણ બીજાં “ સુપ ” એમ કહીને એનું મોઢું બંધ કરી દેતાં.

સાહેબ પાસેથી છુટાં પડતાં શશીએ પોતાના ભાઈને કહ્યું હતું કે “ આપણે પાછાં મળીશું. ” એ વચન પળાયું કે કેમ તે કોઈ કહી શકતું નથી.

દષ્ટિ-મેળાપ

કાન્તિચંદ્ર યુવાન હતો. છતાં પોતાની પ્રથમ પત્ની ગત થયા પછી એણે ફરીવાર લગ્ન નહોતું કર્યું. એનું ચિત્ત લમણાં શિકાર ઉપર બહુ લાગી રહ્યું હતું. એ લાંબો અને એકવડીયા કોકાનો હતો, પરંતુ દૃઢ અને ચપળતાવાળો હતો; તેમજ અચુક નિશાનખાજ હતો. એની પાછળ પાછળ ભમનારાઓની એને ખોટ નહોતી; એટલે ત્યારે એ શિકાર માટે જતો ત્યારે પોતાની જોડે હીરાસીંગ કુસ્તીખાજ, મક્કનલાલ ખાનસાહેબ, ઉસ્તાદ ગવૈયો, મીયા સાહેબ અને બીજાને લેતો.

અગ્રહયાણ માસમાં કાન્તિ પોતાના શિકારી મિત્રોને લઈને નિદિધીના કલાણ નજીક શિકાર માટે નીકળી પડ્યો. એની સાથે નોકર ચાકરોનું પણ ધાકું હતું. નિદિધીના ઘાટ સુધી એમની હોડીઓની ડક જમી રહી હતી તેથી ઘાટ ઉપર નહાનાર તથા પાણી ભરનારને ધણી અડચણ વેઠવી પડતી હતી. આખો દિવસ બંદુકોના અવાજથી જળ-સ્થળ ગાજી રહેતું અને રાત્રે ગવૈયાઓના લલકારથી નિદ્રામાં ખલેલ થઈ પડતી હતી.

એક દિવસ પ્રભાતમાં હોડીમાં બેઠાં બેઠાં કાન્તિચંદ્ર બંદુક સાફ

કરતો હતો તે વખતે જંગલી બતકના અવાજ જોવું એને કાને પડ્યું એટલે એણે ચમકીને ઉંચું જોયું તો એક કુમારીકા બતકનાં જે સફેદ બન્ધ્યાંને પોતાની છાતી સરસાં લમાડીને કિનારે આવતી જણાઈ. આ નદી કહો કે વહેણીયું કહો, તેનું પાણી તદ્દન સ્થિર હતું. નકામાં જડીયાં એના વહેણને રોકતાં હતાં. કુમારીકાએ બન્ધ્યાંને પાણીમાં મૂકી દીધાં અને શિકારીઓની કનડગત ન થાય તેની સંભાળ રાખવાને એ આમતેમ જોવા લાગી.

બ્રહ્માએ જાણે આ બાલિકાને હમણાં તાજાજ ઘડી હોય તેવું એનું નવ સૌન્દર્ય અદ્ભુત લાગતું હતું. એની વયનું અનુમાન કરવું દુર્વિદ હતું. એનું અંગ નારી-ભાવ જણાવતું હતું પરંતુ એના મુખ ઉપર તો બાલભાવજ સુહાતો હતો. યૌવનના ઉન્મરે એ આવી પહોંચી છે તેનું એને ભાન થયું હોય એમ જણાતું નહોતું.

થોડીવાર કાન્તિ બંદુક સાફ કરતો અટકી પડ્યો મંત્રમુગ્ધ બની ગયો. આવે સ્થળે આવા મુખદર્શનની એને આશાજ નહોતી. ખરે આ મુખનું સૌન્દર્ય રાજમહાલયને શોભાવે તેના કરતાં આ સ્થળને વધારે શોભાવતું હતું. કુસુમકલિકા કનકપાત્ર કરતાં ડાળી ઉપરજ વધારે રમણીય લાગે છે. પ્રભાતના સૂર્યપ્રકાશમાં ઊગતાં બરૂ પ્રકાશિત બની રહ્યાં હતાં, અને તેની મધ્યમાં ઊભેલી આ બાલા કાન્તિને મન ઊત્સવની પ્રતિમા સમી જણાતી હતી. એને એમ થયું કે આ તો સાક્ષાત્ દેવી પાર્વતી બતકનાં જે બન્ધ્યાં લઇને ગંગા ઉપર આવ્યાં છે. ખરે મહાકવિ કાલિદાસ પણ પાર્વતી આવાંજ જે બન્ધ્યાંઓને લઇને ગંગાતીરે આવ્યાં હતાં તેનું વર્ણન કરવું ભુલી ગયા છે. કાન્તિ એના સામું સ્થિર દ્રષ્ટિએ જોઇ રહ્યો એટલે એ કાંઈક ભય પામી, એને અર્ધ ચિત્કાર નાંખતી બન્ધ્યાંને બગલમાં ઘાલીને ત્યાંથી એકદમ પાસેની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કાન્તિએ પાછા ફરીને જોયું તો એના મસ્કરા મિત્રે પેલી બતક સામે પોતાની બાલી બંદુક ધરી રાખી

હતી. કાન્તિ એની પાસે ગયો, એના હાથમાંની બંદુક ઝુટવી લીધી અને એના ગાલ ઉપર રાંઠોડી તમાચો લગાવી દીધો. મિત્રે જમીન ઉપરજ ખાલી બાર કર્યો અને મોડી મગ્ગક પુરી થઈ. કાન્તિ પાંજા બંદુક સાફ કરવા મંડી પડ્યો.

એના જીવને એન ન પડ્યું એટલે એ પણ પેલી બાલાની પાછળ ગયો. ચાલતાં ચાલતાં એક ગૃહસ્થના વાડા આગળ એ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક બાજુએ શંકુ આકારની છાયેલી ગંજીયો હતી. બીજી બાજુએ સ્વચ્છ ગમાણુ હતી અને છંદે ઝીઝીફાંની ઝાડી હતી. એ ઝાડીમાં પેલી બાલા પોતાના કબુતરને વાગ્યું હતું તેનો વિલાપ કરતી બેઠી હતી, અને પોતાના લુગડાના પલાળેલા છેડાથી કબુતરની ચાંચમાં પાણીનું ટીપું પાડતી હતી. એ જો જરા દૂર ચાલ્યું જતું તો મિત્રાડી પોતાના પંઝાનો હાથથી ટકારે લગાવીને તેને અસલ ઠેકાણે પાછી લાવતી.

ગૃહસ્થના આંગણમાં, મધ્યાન્હે આવા પ્રસાંત દ્રશ્યે ભાવવિવશ કાન્તિના હૃદયમાં ચમત્કારિક અસર કરી દીધી. ઝીઝીફા વૃક્ષનાં હાલતાં ડાળી અને પાંદડાંમાંથી હેરીયાં ખાતું સૂર્યનું તેજ આ બાલાના અંકમાં રમી રહ્યું હતું. થોડે દૂર એક ગાય ચારે ચરતી હતી અને ધીમે ધીમે મોઢું અને પુંજડું હલાવતી માખો ઉરાડતી હતી. વાંસની ઝાડીમાં શીંગો પવન વાતો હતો. નદીતટે પ્રાતઃકાળમાં આ બાલા વનદેવતા સમ લાગતી હતી ને મધ્યાન્હે આતુર વદને દયા દાખવતી દેવી ગૃહિણી જેવી લાગતી હતી. કાન્તિની પાસે બંદુક હતી, તે સાથે અહીં આવવામાં ધુસણીયાવેડા થાય છે એમ એને લાગ્યું. ચોરી કરતાં પકડાઈ જતા ચોરના જેવી પોતાની સ્થિતિ થએલી એને લાગી. “આ કબુતરને મેં ઈન્ન કરી નથી” એમ કહેવાનું એને મન થયું, પરંતુ એટલામાં ઘરમાંથી “સુધા” એવો અવાજ આવ્યો બાલા ઉભી થઈ ગઈ. ફરીથી “સુધા” એવો અવાજ આવ્યો. બાલા

કબુતરને લઈને ઘરમાં દોડી ગઈ. કાન્તિએ વિચાર કર્યો “સુધા” કેવું અન્વર્થ નામ છે.

કાન્તિ બોટ ઉપર પાછો ગયો. બંદુક પોતાના માણસોને સોંપી અને વળી પાછો એ જ ઘરના આગલે બારણે આવ્યો. બહાર પાટલી ઉપર એક શાંત મુખમુદ્રાવાળો બ્રાહ્મણ કાંઈ ધર્મપુસ્તક વાંચતો બેઠો હતો. કાન્તિને આ બ્રાહ્મણના વિચારશીલ મુખ ઉપરની શાલીનતા પેલી કન્યકાની શાલીનતા જેવીજ લાગી. એણે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરી કહ્યું “જી, મને જલ મળવાની કૃપા થશે. મને ઘણી તરસ લાગી છે.” બ્રાહ્મણે કાન્તિનો સત્કાર કર્યો, એને પાટલી ઉપર બેસાડ્યો અને ઘરમાં જઈને એક લોટામાં પાણી અને એક રકાબીમાં પુરી લાવીને કાન્તિને આપી. કાન્તિએ ખાઈને પાણી પીધું. બ્રાહ્મણે પૂછ્યું “આપ કાણ છો ?” કાન્તિએ પોતાનું તથા પિતાનું નામ અને રહેવાનું ઠેકાણું પણ જણાવ્યું, અને રીત મુજબ કહ્યું કે “મારા સરખું કાંઈ કામકાજ હોય તો કહેશો. તેથી હું મારી જ્ઞાતને ઘણા ભાગ્યશાળી માનીશ.” બ્રાહ્મણનું નામ નવીન બેનરજી હતું તે બોલ્યા “બેટા, તમારી પાસે તે મારે શું કામ કરાવવાનું હોય ? પરંતુ હમણાંની મારા મનમાં એક ચિંતા રહ્યા કરે છે.”

“આપને એવી શી ચિંતા છે ?”

“મારી પુત્રી સુધા હવે મોટી થઈ છે પરંતુ એને લાયકનો વર મને શોધ્યો જડતો નથી. એને જે રાઈ ઠેકાણું મળી જાય તો એ ત્રણમાંથી હું મુક્ત થાઉં.”

“આપ જે મને મારી બોટ ઉપર આવીને મળો તો તમારી પુત્રીના લગ્ન સંબંધી આપણે વાત કરીએ.” એમ કહીને કાન્તિ પ્રણામ કરીને ચાલ્યો ગયો. સુધાના રૂપગુણ વિષે ખાનગી તપાસ કરવા ગામમાં માણસ મોકલ્યા. તેમણે પણ એ બ્રાહ્મણકન્યાનાં વખાણ જ સાંભળ્યાં.

ખીજે દિવસે વૃદ્ધ નરીનજી કહ્યા પ્રમાણે કાન્તિ પાસે ગયા. કાન્તિએ સુધા સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. બ્રાહ્મણે તો સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલું કે કાન્તિચંદ્ર સુધાને પરણવાનું કહેશે. એને તો ઘણો આનંદ થયો. કાન્તિ બ્રાહ્મણ અને વળી ઉંચા કુળનો હતો; જમીનદાર અને શ્રીમંત હતો; એટલે પરમ હર્ષમાં એનાથી કેટલીકવાર બોલી શકાયું પણ નહિ તેમ એનાથી એ સાચું પણ મનાયું નહિ. છેવટે એ બોલ્યો. “મારી પુત્રીને પરણવાનો તમારો વિચાર છે?” “તમારો જો મને દેવાનો વિચાર હોય તો છે જ.” મારી સુધાની વાત કરો છો?” “હા, તમારી સુધાનીજ.” “ત્યારે તો પહેલાં તમે આવો, એને જુઓ, એની સાથે વાતચીત કરો.” કાન્તિએ જાણે એને બીજકુલે દીકરી જ ન હોય તેવો ડાળ કરીને કહ્યું “એ તો દૃષ્ટિમેળાપ વખતે જોઈ લઈશું.” વૃદ્ધે કહ્યું “મારી સુધા બહુ બલી છે. ધરનું બધુંએ કામકાજ કરવામાં બહુ પાવરધી છે. તમે આટલી બધી ઉદારતાથી એની લાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ ગયા, તો મારો એજ આશીર્વાદ છે કે એ તમને વિષાદનું સ્થાન નહિ થઈ પડે.”

લગ્ન માટે મજમુદારનો બંગલો રાખી લીધો. મુદ્દત આવતા માઘ માસમાં નિર્ધાર્યું હતું. દોલ શરણાઈથી ગાજી રહેતો મોટો વરઘોડો નીકળ્યો. વરરાજા હાથી ઉપર બેઠા હતા. મશાલોના તેજમાં આખો વરઘોડો દીપી ઉઠતો હતો. વરરાજા પધાર્યા અને લગ્નવિધિનો આરંભ થયો.

વરકન્યા વચ્ચે અંતરપટ ધરાયો. મધુપર્કની વિધિ થઈ. કાન્તિએ કન્યા સામે જોયું. કન્યાના અંગ ઉપર પીઠી ચઢેલી હતી. માથે કન્યામેડ શોભી રહ્યો હતો અને લજ્જતથી અવનત મુખે કન્યા નીચું જોઈ રહી હતી. વરરાજા પણ ભાવપૂર્ણ થઈ ગયા હતા એટલે એમની આંખે પણ અંધારાં આવ્યાં હતાં; તેથી પોતાના મનમાં રમી રહેલી કન્યાકાનું મુખ એ ભાવે જ જોઈ શક્યા.

લમવિધિ સમાપ્ત થયા પછી નવલ વર-વધૂના આવાસમાં સ્ત્રીવર્ગ એકત્રિત થઈ ગયો. તેમાં એક વૃદ્ધા સ્ત્રીએ તો એવીજ હઠ પકડી કે કાન્તિએ જાતેજ કન્યાનો માંદગીક ધુંધટ ખસેડવો પડે. જેવો કાન્તિએ ધુંધટ ખસેડ્યો તેવો જ એ તો પાછો હડી ગયો. “આ તો પેલી કન્યકા નહોતી.”

એના મનમાં કાંઈ કાંઈ થઈ ગયું. એનું મગજ બહાર મારી ગયું. દીવાનો પ્રકાશ એને ઝાંખો લાગવા માંડ્યો અને ખુદ નવલ વધૂનું મુખ પણ નિસ્તેજ લાગ્યું.

પ્રથમ તો એને પોતાના સસરા ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો. “એ બદમાશ ડોકરાએજ બતાવી એક અને પરણાવી બીજી.” વળી સાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં એને સાંભળી આવ્યું કે “એ વૃદ્ધે તો મને કાંઈ છોકરી બતાવી નહોતી. બધો મારો જ વાંક છે.” પોતાની મુખાંધ જગતને જણાવવામાં એને ડહાપણ ન જણાયું એટલે એ જાનોમાનો જ બેસી રહ્યો. કડવું ચૂર્ણ ગળી તો જવાય છે પણ તેની કડવાશ જતી નથી. તેમ કાન્તિ આ લક્ષ્મીસવના આનંદમાં ભળ્યો ખરો પણ એનાથી એ આનંદ ભોગવી શકાયો નહિ. એ તો આગનો ભભુકો થઈ રહ્યો.

નવલ વધૂવરની જોડ બેઠી હતી એટલામાં સસલાનું બચ્ચું ખંડમાં કુદાકુદ કરતું એના પગ આગળ આવી અથડાયું તેથી એણે ઓચીંતી ચમકીને ખૂમ પાડી. બચ્ચાની પાછળ પાછળજ કાન્તિએ પ્રથમ જેએલી પેલી કન્યકા પણ આવી પહોંચી. તેણે પેલા બચ્ચાને પોતાની પાસે લઈ લીધું અને હેતભર્યા હાથે તેને પંપાળવા લાગી.

“ઓ ગાંડી છોકરી, તું અહીં ક્યાં આવી? જતી રહે” એમ કહીને ત્યાં ભરાએલી સ્ત્રીઓએ એને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ઇશારત કરી. એમની ઇશારત તરફ બાલિકાએ કાંઈ લક્ષ ન આપ્યું અને બાલિકા ઉત્સુકતાથી આ વરકન્યાના મુખ સામું જોતી તેમની આગળ

આવીનેજ બેઠી; એટલામાં એક દાસી આવીને આ બાલિકાનો હાથ પકડીને એને ખેંચી જવા લાગી. એટલે કાન્તિ વચમાંજ બોલી ઉઠ્યો. “એને બેસવા દો.” “તમારું નામ શું?” કાન્તિચંદ્રે તે બાલિકાને પૂછ્યું. કન્યકા આંકું અવળું જોવા લાગી પણ એણે કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. બધી સ્ત્રીઓ ઠી ઠી ઠી ઠી હસવા લાગી.

કાન્તિએ બીજો સવાલ પૂછ્યો. “પેલાં બતકનાં બચ્ચાં મોટાં થયાં કે?” બાલિકા તો જાણે કશુંજ ન બનતું હોય તેમ કાન્તિ સામું જોઈજ રહી. કાન્તિ પણ આની મૂક અવસ્થા જોઈને વિસ્મિત થયો. વળી પાછું ઘવાએલા કબુતર વિષે પૂછ્યું પણ તેનોએ કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. ઓરડામાં તો ખરેખરી હસાહસ ચાલી રહી અને મશ્કરી પણ ચાલી.

છેક છેવટે કાન્તિને ખબર પડી કે આ પશુ પક્ષીની સહચરી તો બહારી અને મુંગી છે. તે દિવસે જ્યારે સુધાને ખૂમ પડી ત્યારે અચાનકજ એ તો ઉઠી હતી.

કાન્તિને આ બીજો આઘાત થયો. એની આંખ આગળ આવેલો પડદો જતો રહ્યો અને એક મહા વિપત્તિમાંથી છુટ્યો હોય તેવો ઉદ્ગાર કાઢીને હવે ફરીવાર એણે પોતાની નવવધૂના મુખનું દર્શન કર્યું. એના હૃદયનો અને બત્તીનો પ્રકાશ હવે આ લલિત મુખ ઉપર પડ્યો, અને અત્યારેજ એ લલિત મુખના લાલિત્યનું એને ખરું ભાન થયું; અને નવીન બેનરજીએ આપેલો આશીર્વાદ ફળીભૂત થશે જ એમ એને લાગ્યું.

નદીતટ

તમારે જો અસલની વાતો સાંભળવી હોય તો મારા પગથીયાં ઉપર બેસો અને લહેરો લેતા જળના ધ્વનિપ્રતિ તમારા કાન ધરો.

આશ્વિન માસ બેસવાની તૈયારી હતી, નદીમાં પૂર આવેલું હતું, મારાં ફક્ત ચારજ પગથીયાં જળની બહાર દેખાતાં હતાં; નીચલાં પગથીયાં ડૂબી ગયાં હતાં. પાસે આમૃતક્ષની ઘટા ફાલી રહી હતી. ત્યાં ઇંટોના ત્રણ જુના ઢગલા પડેલા હતા, તેની આસપાસ પણ પાણી ફરી વળ્યું હતું; ફક્ત ટોચજ બહાર દેખાતી હતી. માછીની હોડીઓ કિનારે બાવળના વૃક્ષના થડ આગળ લંગર નાંખીને પડી હતી, તે પ્રભાત થતાં ખળખળ વહેતા પૂરના પાણીમાં આમ તેમ ઝુલવા લાગી.

સૂર્યનારાયણનો ઉદય થતાં હોડીઓ નદીમાં ફરતી થઈ ગઈ. બ્રાહ્મણો પૂજનાં વાસણો લઈને સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. બખ્ખે ત્રણ ત્રણનાં ટોળાં વળીને સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવવા લાગી. કુસુમ પણ આજ વખતે રોજ ઘાટ ઉપર ન્હાવા આવતી હતી. પરંતુ આજે એ ન દેખાઈ. ભુવન અને સ્વર્ણા ઉદાસ જણાતી હતી. “હવે તો આપણી સખી એને સાસરે ગઈ. બિચારીને બધું નવું નવું લાગશે. માણસો નવાં, ઘર પણ નવાં, અને રસ્તાએ નવા.

સમય જતાં કુસુમ મારા સ્મૃતિપટ ઉપરથી ભુસાવા લાગી.

સંવત્સર જોટલો કાળ વહી ગયો. નદીએ આવતી સ્ત્રીઓ પણ એને ભુલી ગઈ. પરંતુ એક દિવસ એકાએકજ એના ચિરપરિચિત પગનો મને સ્પર્શ થયો. અને હું ચોંકી ઉઠ્યો. અરે પણ તે પગમાં અત્યારે નૂપુરનો ઝણકાર બીલકુલે સંભળાતો નથી.

કુસુમ વિધવા થઈ હતી, લોકો કહેતા હતા કે એનો પતિ તો બહુ દૂરના દેશમાં રહેતો હતો. કુસુમનો મેળાપ પતિ સાથે એક બે વારજ થયો હતો. પતિમરણના સમાચાર પત્રથી મળ્યા. બિચારી આંકમે બંધેજ વિધવા થઈ. એનાં સર્વ સૌભાગ્યચિન્હ નષ્ટ થયાં. કપાળ ચાંદ્રા વિનાનું શૂન્ય જણાતું હતું. હાથ કંકણ વગરના બાંડા થઈ ગયા હતા. કુસુમ પાછી ગંગા કિનારે પોતાને ખીચેર આવી, એની જુની સહીયરોમાં અત્યારે અહીં કાઈ નહોતું. ભુવન, સ્વર્ણ અને અમલ્લા તો પરણીને સાસરે ગઈ હતી. ફક્ત શરત જ રહી હતી. આવતા માર્ગશીર્ષ માસમાં એનાં પણ લગ્ન થવાની વાતો ચાલતી હતી.

વર્ષામાં ગંગાનદી જેમ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ દિવસે દિવસે કુસુમનું યૌવન અને સૌન્દર્ય વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું. પરંતુ એનાં વિધવાનાં વસ્ત્રો, એનું ચિંતાતુર મુખ અને વિધવાના ધર્મ એના સૌન્દર્ય અને યૌવન ઉપર પડેલ પાડી દેતાં હતાં. એનું યૌવન મનુષ્યદષ્ટિથી વંચિત થઈ પડ્યું. બીજાં દશ વર્ષ આજ્યાં ગયાં પણ કુસુમ યૌવન અવસ્થામાં આવી છે તે કાંઈ જોઈ શક્યું નહિ.

મારી સામેજ એક શિવાલય આવેલું છે. ત્યાં એક દિવસ સવારે એક ઉંચો, યુવાન, સુંદર દેખાતો સંન્યાસી આવીને ઉતર્યો. એના આવ્યાની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી ગઈ. પાણી ભરવા આવતી સ્ત્રીઓ ઘાટ ઉપર પોતાના દેગડા મૂકી મૂકીને આ સંન્યાસીના દર્શન કરવા શિવાલયમાં જતી હતી. રોજ રોજ દર્શન કરવા આવનારની સંખ્યા વધવા લાગી. સ્ત્રીવર્ગમાં સંન્યાસીની ખ્યાતિ વહેલી થઈ ગઈ. આ સંત પુરૂષ કાંઈ વાર ભાગવતની કથા સંભળાવતા તો કાંઈવાર ગીતાનાં પ્રવચનો કહેતા. વળી કાંઈ વાર અન્ય ધર્મશાસ્ત્રોની વાતો

પણ કહેતા હતા. 'કાઈ એમની સલાહ મસલતને માટે આવતા તો કોઈ મંત્ર જંત્ર માટે આવતા. કાઈ દવા વિગેરેનું પુછવાને પણ આવતા હતા.

આમ ને આમ મહિનાઓ વીતી ગયા. એવામાં સૂર્યઅસ્ત આવ્યું. તે ઉપર ઘણા લોકો ગામપરગામથી ગંગાસ્નાન કરવા આવ્યા હતા. તેમાં કુસુમના સસરાના ગામનાં સ્ત્રી પુરૂષો આવ્યાં હતાં.

પ્રભાતનો સમય હતો. સંન્યાસી મારાં પગથીયાં ઉપર બેસીને માળા ફેરવતો હતો. સ્ત્રીઓમાંની એક બીજીને કાણુ મારીને કહ્યું. “અલી, આ તો આપણી કુસુમનો વર.” બીજીએ જરાક પોતાનો ધુમટો આવે ખસેડીને “હા અલી, એ તો આપણા ગામના ચેટરજીનો છોકરો.” ત્રીજીએ કહ્યું “જેને એનું નાક આંખો બધું તેમને મળતું જ આવે છે.” આ સાંભળીને નદીમાં ઘડો ભરતે ભરતે સંન્યાસીના સામું જોત્યા વગર જ એકજણી બોલી ઉઠી. “અરેરે એ તે અહીં ક્યાંથી પાછો આવે. આ સંસારમાંથી એ તો સદાને માટે ચાલ્યો ગયો છે. બિચારી કુસુમનું દુહાગ્ય.” કેટલીક આવી વાતો કરી રહી હતી ત્યારે એક વળી પોતાનો અભિપ્રાય આપતી બોલી “એને કાંઈ આવી મોટી દાઢી નહોતી.” બીજી બોલી “તે આવો પાતળોએ નહોતો.” ત્રીજી કહે “તે આવો ઉંચો ક્યારે હતો ?” આ પ્રસંગ આટલેથી જ અટક્યો.

વળી એક પૂર્ણિમાની રાતે ચંદ્રનો હિલ્લ થયો તે સમયે કુસુમ આવી અને પાણીથી સહેજ ઉંચે મારા છેલ્લા પગથીયા પર બેઠી. એનો પડછાયો મારા ઉપર પડતો હતો.

અત્યારે ઘાટ ઉપર કાઈ ન હતું. મંદિરમાંથી શંખ અને ઘંટાના નાદ આવતા બંધ પડ્યા હતા. તેના છેલ્લા રણુકા હમણાં જ ધીમે ધીમે શાંત પડતા હતા. એકલો તમરાનો ગણુગણુટ જ કાને આવતો હતો. ગંગાના જળમાં ચંદ્ર પ્રકાશ ફેંકી રહ્યો હતો. જળમાં દૂર ગળે એક લાંબી ચાંદીની પાટ પડી હોય તેવો દેખાવ દષ્ટિએ આવતો હતો.

ઓવારા ઉપર, ઝાડી અને ઘટામાં, મંદિરના ચોગાન વિગેરે સ્થળોએ જાણે મનુષ્ય ફરતાં હોય તેવા પડછાયાનો આભાસ થતો હતો. ચામાચીડીયાં વૃક્ષની ડાળે લટકતાં હતાં. થોડે થોડે અંતરે શૂંગાલોના સ્વર પણ સંભળાયા કરતા હતા. આવે વખતે શિવાત્રયમાંથી સંન્યાસી બહાર આવ્યો. ઘાટનાં પગથીયાં ઉતરતાં ઉતરતાં એણે એક સ્ત્રીને એકલી બેસી રહેલી જોઈ. એને જોઈને એ જોવો પાછો વળતો હતો તેવું જ કુસુમે ઉંચું જોયું અને પાછળ દૃષ્ટિ કરી. એના મુખ ઉપરનો ધુમટો ખસી ગયો અને ચાંદનીમાં એના મુખચંદ્રનું દર્શન થયું ધ્રુવડ અવાજ કરતું એના માથા ઉપરથી ચાલ્યું ગયું. એ અવાજથી કુસુમ ઝખઝખી, એને ભાન આવ્યું અને ફરીથી ધુમટો તાળ્યો. એ સંન્યાસીને ચરણે પડી અને એને પ્રણામ કર્યા. સંન્યાસીએ એને આશીર્વાદ દીધો અને પૂછ્યું. “ તમે કાણ છો ? ” “ મને લોકો કુસુમ કહે છે. ”

એ રાતે બીજી કાંઈ વાતચીત થઈ નહિ. કુસુમ ઘેર ચાલી ગઈ. પરંતુ સંન્યાસી તો મોડી રાત સુધી મારા પગથીયા ઉપર બેસી રહ્યો. ત્યારે ચંદ્ર પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં ગયો અને સંન્યાસીનો પાછળ પડતો પડછાયો એની આગળ પડવા માંડ્યો, ત્યારે એ ઊઠ્યો અને શિવાલયમાં ચાલ્યો ગયો.

સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા હવે કુસુમ રોજ આવવા લાગી. ત્યારે એ કથાવાર્તા વાંચતો ત્યારે કુસુમ ખુણામાં બેઠી બેઠી સાંભળતી હતી. પ્રભાતનું પોતાનું ખટકર્મ પરવ્યા પછી સંન્યાસી કુસુમને બોલાવતો અને એને ધર્મનો બોધ આપતો. કુસુમથી કાંઈ બધું સમજાતું નહિ પણ એ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. સંન્યાસી જે કરવાનું કહેતો તે એ ત્રદ્ધાપૂર્વક કરતી, મંદિરને વાળી-ઝુંડીને સાફ રાખતી, ઓટલા વિગેરે ઘોવા ગંગામાંથી પાણી ભરી લાવતી અને પૂજાને માટે પુષ્પો ચુંડી લાવતી હતી.

શાયાળો ઉતરી ગયો અને વસંત ઋતુ આવી. હમણાંની કુસુમ

મારા જોવામાં નહોતી આવતી. નહોતી દેવાલયમાં આવતી કે નહોતી ઘાટ ઉપર આવતી; તેમ સંન્યાસીને એ મળતી જણાતી નહોતી. પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. પણ વળી કેટલેક દિવસે રાતે બન્ને મારા પગથીયા ઉપર ભેગાં થયાં. નીચી દૃષ્ટિ રાખીને કુસુમે પૂછ્યું “ પ્રભુ, આપે મને કેમ જોલાવી ? ”

“ હું તને શા માટે ન જોલાવું ? હમણાં હમણાંનું દેવપૂજનમાં કેમ પ્રમાદ સેવે છે ? ” કુસુમે કાંઈ જવાબ ન દીધો.

“ કાંઈ પણ અદેશો રાખ્યા વિના તારા મનની વાત કહેજે. ”

“ પ્રભુ, હું પાપીયણ છું, તેથી જ દેવપૂજનમાં પ્રમાદ થયો છે. ”

“ કુસુમ, હું જાણું છું કે તારા હૃદયમાં શાંતિ નથી. ” આ સાંભળીને કુસુમ ચમકી ઉઠી, પહેરેલી સાડીનો પાલવ મુખ ઉપર ઢાંકી દીધો અને સંન્યાસીનાં ચરણો આગળ ખેસીને રડી પડી. સંન્યાસીનું હૃદય પણ આર્દ્ર થઈ ગયું. “ કહે, તારા અંતરમાં એવું શું છે ? હું તને શાંતિનો માર્ગ દર્શાવીશ. ” કુસુમે અડગ શ્રદ્ધાથી ચમકતાં ચમકતાં જવાબ આપ્યો “ આપ મને આજ્ઞા કરો છો એટલે મારે કહેવું જોઈએ, પરંતુ મારાથી સ્પષ્ટ રીતે તો નહિ સમજવી શકાય. પ્રભુ, હું કાંઈ કહું તે પહેલાં તો આપ મારા હૃદયનો પાર પામી ગયા છો. કહેવાનું શું બાકી રહ્યું છે ? હું એક મહાશયને દેવ તરીકે પૂજતી હતી, તેમની નિત્ય ભક્તિ કરતી હતી અને એમના ભજન પૂજનથી મારું અંતર હંમેશાં પ્રકુલ્ય રહેતું હતું. એવામાં મને એક રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું કે જાણે મારા હૃદયદેવતા મારો હાથ એમના હાથમાં લઈને એકાદા બાગમાં મારી જોડે બેઠા છે અને મૃદુતાથી મારો હાથ દબાવતા મારી સાથે પ્રેમગોષ્ટિ કરી રહ્યા છે. જે સ્થળે અમે આમ પ્રેમવાર્તા કરી રહ્યાં હતાં તે સ્થળ મને અપરિચિત હોય એમ બીલકુલ જણાતું નહોતું. સ્વપ્ન તો પુરું થયું પણ એણે મારા

મન ઉપર અદ્ભુત અસર કરી દીધી છે. મેં એમનાં દર્શન કર્યા ત્યારે મને એ કાંઈ જુદા જ લાગ્યા. સ્વપ્નની મૂર્તિ મારા મનમાં ખડીને ખડી રહેવા લાગી. તેથી ભયમાં ને ભયમાં હું એમનાથી દૂર નાસી ગઈ. છતાં એ મૂર્તિ તો મને દૃઢપણે વળગી રહી. ત્યારથી મારા હૃદયમાંથી શાંતિ ચાલી ગઈ છે. મારા અંતરમાં અંધારું થઈ ગયું છે.”

કુસુમ આંખમાંનાં આંસુ લુછતી જતી જતી વાત કહેતી હતી. તે વખતે સંન્યાસી પોતાનો જમણો પગ દૃઢપણે મારા પથરપર દબાવતો હતો. એ બોલી રહી એટલે સંન્યાસીએ પૂછ્યું “તેં સ્વપ્નામાં કેને જોયો તે કહીશ !” પગે લાગીને આજ્ઞવતાથી કુસુમ બોલી “તે મારાથી નહિ કહી શકાય.”

“તારે તે કહેવું જ પડશે.” “મારે કહેવું જ પડશે ?” “હા, કહેવું જ પડશે.” “પ્રભુ, તો તે પોતે આપ જ છો.” એમ બોલતાં બોલતાં કુસુમ મારા પગથીયા ઉપર ઉંધું ધાલીને પડી ગઈ અને રડી પડી. જરા શાંત પડી અને બેઠી થઈ ત્યારે સંન્યાસીએ કહ્યું “અત્રેથી હું આજ રાત્રે જ ચાલ્યો. જઈશ એટલે તને મારાં દર્શન નહિ થાય. તું જાણે છે કે હું સંન્યાસી છું. સંસારના રાગથી રહિત છું. તું મને ભુલી જાશે.” કુસુમે ધીમા સ્વરે કહ્યું. “જેવી પ્રભુની ઈચ્છા.” “હું હવે રગ્ન લઉં છું” સંન્યાસીએ કહ્યું. એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય કુસુમ એને પગે પડી અને એના ચરણની રજ પોતાને માથે ચઢાવી. સંન્યાસી ચાલ્યો ગયો.

ચંદ્ર આથમી ગયો. રાત્રિમાં અંધકાર થઈ ગયો. એટલામાં પાણીમાં મેં કાંઈ ધમાકો સાંભળ્યો. પવન પણ અંધકારમાં એટલો બધો જોરમાં વાવા લાગ્યો કે જાણે હમણાં જ આકાશમાંના બધા તારા ઉરાડી દેશે.

ભેગણ

મારા વાંચકટંદમાં ત્યારે હું ઘણો અકારો થઈ પડ્યો અને વર્તમાનપત્રો પણ મારી જ પાછળ પડેલાં હોવાથી તેમાં મારી નિરંતર બદલોઈ થવા લાગી, ત્યારે લોકનિંદાથી દૂર રહેવાની અને મારા સ્વત્વને પણ ભૂલી જવાની મને જરૂર જણાઈ.

કલકત્તેથી કેટલેક દૂર ગામડામાં મારું ઘર આવેલું છે. લોકોને ભુલાવો અવગણવા હું ત્યાં જઈને રહ્યો. ત્યાંના લોકો મારે વિષે હજુ કંઈ નિશ્ચિત મત નહોતા બાંધી શક્યા. હું શહેરના બીજા મનુષ્યોની માફક ખોટા ઘોંઘાટ મચાવીને એમને ખસેલ નહોતો કરતો; એટલે એમને એટલી તો બજાર પડી હતી કે હું અહીં હવાફેર મારે કે રમના દિવસો ગાળવા નહોતો આગ્યો. તેમ મારી સાથેના યતિદિયિત પીછાણથી હું કંઈ સંન્યાસી બાવો છું એમ પણ એમને ન લાગ્યું. મારા ઘરમાં બાળકો જણાતાં નહોતાં એટલે હું પરણ્યો છું કે કુંવારો તે પણ નક્કી ન થઈ શક્યું; તેમ હું તે કાંઈ પ્રાણીવર્ગનો કે વનસ્પતિ-વર્ગનો છું તે બાબત પણ એ નક્કી ન કરી શક્યા. એટલે એ એનું છો ફાડી લેતો એમ કરીને મારી કદખૂણા કરવી જ એમણે મૂંઝી દીધી.

પરંતુ હમણાં જ મને બજાર પડી કે આ ગામમાં એક મનુષ્યને મારા ઉપર બહુ લાવ છે. જુદાઈ માસમાં એક દિવસ સાંજે અમારું

ઝોળખાણ થયું. સવારે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો હતો; એટલે રડેલી આંખનાં પોપચાંની માફક હવા કાંઈક ડંડી અને ભારે લાગતી હતી.

નદીને કિનારે એક કાબરચિતરી ગાય ચરતી હતી તેને જોતો હું સુસ્તપણે બેઠો હતો. એના શરીર ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડતાં હતાં. એ કિરણમાં ગાયના શરીર ઉપરની ચામડી ઘણી ચળકતી હતી, અને અનુપમ વસ્ત્ર સમું એ તેજ એના શરીર ઉપર શોભા આપી રહ્યું હતું. એ ઉપરથી મને વિચાર આવ્યો કે મનુષ્યને પણ નિર્સર્ગ દેવીએ કેવી સુંદર ચામડી આપી છે. નૈસર્ગિક વસ્ત્ર આગળ બહારના વસ્ત્રની કશીયે જરૂર ન પડે, છતાં મનુષ્ય બાહ્ય આડંબર પાછળ દરજી વિગેરેમાં કેટલા પૈસા ખર્ચી નાખે છે. આમ જાણી જોઈને જ દ્રવ્યનો દુરુપયોગ થાય છે.

હું આમ વિચાર કરતો જોયા કરતો હતો તેવામાં આવેડ વયની એક સ્ત્રી આવી અને મને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યાં. એની પાસે પુષ્પોના કેટલાક ગુચ્છ હતા હાથ જોડીને એક ગુચ્છ એણે મારી સન્મુખ ધર્યો અને બોલી “ મારા પ્રભુને આ નૈવેદ્ય ધરાવું છું. ”

એ તો જતી રહી પણ એનાં વચનથી હું તો એટલો બધો દ્રિંગ થઈ ગયો કે એ ચાલી ગઈ ત્યાં સુધી મારાથી એના સામું પણ જોઈ શકાયું નહિ. ઘટના તો તદ્દન સાદી હતી પણ મારા મન ઉપર એની ઘણી છાપ પડી ગઈ. વળી હું પાછો પેલી ગાય તરફ જોવા લાગ્યો. મોટાં મોટાં મોટાં ભરીને એ મીઠું ઘાસ ચરતી જતી અને પુંછડાથી માખો ઊરાડ્યા કરતી હતી. તે વખતના એના જીવનની મોજ મને ભેદથી ભરેલી લાગી. મારી મૂર્ખાઈ માટે વાંચનાર કદાચ હસશે, પણ મારું અંતઃકરણ તો પૂજ્ય ભાવથી ઉભરાઈ ગયું. ગાયના આનંદમય જીવનને મેં પ્રભુમય જીવન માન્યું, તેને મેં મારી સેવા અર્પણ કરી. આત્મવૃક્ષ ઉપરથી એક કુમળી ડાળી તોડીને મારે

હાથે જ મેં ગાયને ખવડાવી; આથી મને પ્રભુ સંતોષ્યા જેવો આનંદ થયો.

બીજે વર્ષે ફરી હું ફેબ્રુઆરી માસમાં અહીં આવ્યો. હજી શીઆળો જ ચાલતો હતો. મારા ઘરમાં સૂર્યનો તડકો આવતો હતો. શીઆળાને લીધે તડકો સારો લાગતો હતો. હું તો લખતો હતો એટલામાં મારા નોકરે આવીને મને કહ્યું કે “ એક વૈષ્ણવ જન તમને મળવા માગે છે. ” “ તેને ઉપર મોકલ ” એમ કહીને મેં તો લખવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. એક સ્ત્રી ઉપર આવી અને મારાં ચરણ સ્પર્શ કરીને મને પગે લાગી. વર્ષ ઉપર મને જે સ્ત્રી મળી હતી તેજ એ હતી અત્યારે હું એને બરાબર ધારીને જોઈ શક્યો. સ્ત્રી સ્વરૂપવાન છે કે નહિ એ પ્રશ્ન સ્ત્રીની જે વયમાં પૂછાય છે તે વય એની વીતી ગઈ હતી. સાધારણ કરતાં કદમાં એ વિશેષ ઉંચી હતી, એનું હાડ મજબુત હતું; પરંતુ હંમેશના ભક્તિભાવને લઈને એનું શરીર કાંઈક વળેલું હતું. એની રીતભાતમાં કાંઈ દૂષણ જણાતું નહોતું. એના વદન મંડળમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં એનાં બે નયન હતાં. સામા મનુષ્યના અંતરને ભેદીને આરપાર નીકળી જવાની તેમાં અજબ શક્તિ હતી. એનાં એ વિશાળ નયનથી જાણે મને ધક્કો મારતી એ, હું બેદો હતો ત્યાં આવી પહોંચી.

“ આ શું, આપે મને આપના સિંહાસન આગળ કેમ ખેંચી આણી પ્રભુ? વૃક્ષોની ઘટામાં હું આપનાં દર્શન કરતી હતી તેજ હીક હતું: તમને મળવાનું એ જ સ્થાન યોગ્ય હતું. ”

બાગમાં ફરતાં એણે મને જોયો. હશે, મેં એને જોઈ નહોતી. હમણાં કેટલાક દિવસથી મને શરદી થઈ ગઈ હતી એટલે મારાથી બહાર નહોતું નીકળાતું. હું સાંજે અગાશીમાં જ બેસી રહેતો. કેટલીક વાર પછી એ ફરીથી બોલી “ પ્રભુ, કન્યાણુકારી કાંઈ વચનો

સંભળાવશો ?” મને એ આમ કહેશે તેવું મેં નહોતું ધાર્યું એટલે તાત્કાલિક જોવો સુઝ્યો તેવો જવાબ મેં દઈ દીધો. “ કલ્યાણકારી વચનો હું સંભળાવતોએ નથી અને સાંભળતોએ નથી. હું આંખો ઉઘાડી રાખું છું અને મુખ બંધ કરું છું; એટલે એકી વખતે જ હું જોઈ અને સાંભળી શકું છું. હમણાં હું તમારા સામું જોઈ છું તે વખતે જાણે હું તમારો સ્વર સાંભળતો હોઈ એમ મને લાગે છે. ”

“ પ્રભુ એકલા મુખથી જ નહિ પણ આખા શરીરથી વાત કરે છે. ”

“ હું જ્યારે શાંત રહું છું, ત્યારે મારા આખા શરીરથી સાંભળી શકું છું. એ ધ્વનિ સાંભળવા માટે જ હું કલકતાથી અહીં સુધી આવ્યો છું. ” મેં કહ્યું.

“ હું તે જાણું છું અને તેથી જ તમારી પાસે આવી છું. ” જતા પહેલાં ફરીથી એણે મને નમન કર્યું અને મારાં ચરણ સ્પર્શ કર્યાં. મારા પગ ઢોકલા હતા તેથી એ ખિન્ન થયેલી જણાઈ. એ ખુલ્લા રહે એવી એની ઈચ્છા હતી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે હું મારી અગાશીમાં બેઠો હતો. દક્ષિણ દિશામાં વૃક્ષાવલિની પેલી બાજુએ બધું ઉજ્જડ જેવું લાગતું હતું. પૂર્વમાં વૃક્ષોની ઘટા વટાવીને શેલડીઓ ઉપર સૂર્ય ઉગતો મેં જોયો. વૃક્ષોમાં થઈને એકાએક ગામનો રસ્તો જણાયો. જુદા જુદા ગામ તરફ તે રસ્તો ફંટાતો હતો તે પણ હવે જણાયું. વળી પાછો ઝાકળને લીધે તે દેખાતો બંધ થયો. સૂર્ય ઉગ્યો છે કે કેમ તે પણ કહી શકાતું નહોતું. વૃક્ષોની ટોચ ઉપર ધુમસ હજુ વળગેલું જ હતું. પ્રભાતનાં ઝળાં ઝળાંમાં ધુમસની મૂર્તિ જેવી, જોગણના સમી મેં પેલી સ્ત્રીને કરતાલ વગાડતી પ્રભુભજન કરતી કરતી આવતી જોઈ.

આખરે બધું ધુમસ ઉડી ગયું. સૂર્યનારાયણ પૂર્ણપણે પ્રકાશવા

લાગ્યા. કલકતાના એક પત્રના લુખ્યા અધિપતિની લુખ મટાડવા ટેબલ આગળ બેસીને હું લેખ લખી રહ્યો હતો. તેટલામાં તો દાદરે કાંઈ ચઢતું જણાયું. ધીમું ધીમું ગાતી જોગણ ઉપર આવી અને મને પ્રણામ કર્યાં. મેં કાગળમાંથી ઉંચું જોયું.

“પ્રભુ, ગઈ કાલે આપના જમ્યા પછી વધેલું અન્ન મેં પ્રસાદ તરીકે ગ્રહણ કર્યું.” એ સાંભળીને હું તો ચકિત થઈ ગયો. મેં પૂછ્યું “એ કેમ બનવા પામ્યું?”

“સાંજે તમે વાળુ કરવા બેઠા હતા તે વખતે તમારા બાચુ આગળ હું ખડી થઈ રહી હતી, અને તમારી થાળી બહાર આણી તે વખતે તેમાંથી મેં અન્ન ગ્રહણ કર્યું.” મારા ગામમાં બધાએ જાણુતા હતા કે હું તો વિલાયત જઈ આવ્યો છું અને યૂરોપિયનો સાથે જમ્યો છું. એટલે જોગણનું બોલવું તો મને આશ્ચર્ય સરખું લાગ્યું. જો કે હું હતો તો વનસ્પતિ-આહારી; પણ મારો રસોડો એવો પવિત્રતાનું પુંછકું હતો કે કાંઈ પણ તપાસ કર્યા વગર જ મારા અન્નને અભગાઈ ગએલું ગણતો હતો. મને આશ્ચર્યચકિત થએલો જોઈને જોગણ બોલી “પ્રભુ, આપનું અન્ન જો મને ન ખપે તો પછી હું આપની પાસે આવુંજ શું કામ?”

મેં કહ્યું “તારી નાતવાળા તને શું કહેશે?”

“મેં તો એ વાત આખા ગામમાં કરી દીધી છે. મારી જ્ઞાતિમાં પણ ખળભળાટ થઈ રહ્યો છે; છતાં ‘એ જે કરે તે કરવા દો’ એમ સમજીને તેઓ મૌન સેવી રહ્યા છે.” જોગણ ગામમાં સારા કુળની હતી. એની માતા પૈસે ટકે સુખી હતી. પોતાની પુત્રીને સારી રીતે રાખી શકે એવી હતી પણ પુત્રીએ તો જોગણ થવાનું પસંદ કર્યું. મેં એને પૂછ્યું “તારો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલે છે?” ત્યારે એણે કહ્યું “ભક્ત જનોએ રહેવાને માટે મને થોડી જમીન આપેલી છે

અને ભોજન માટે હું ઘેરે ઘેર ભિક્ષા માગવા જાઉં છું. ભિક્ષાજી મારે મન દેવી અન્ન છે.” એના કહેવાનો જ્યારે મેં વિચાર કર્યો, ત્યારેજ મને એનો ભાવાર્થ સમજાયો. જે વખતે આપણને ભોજન મળશે કે નહિ તે અનિશ્ચિત હોય છે, તેવામાં આપણને કાંઈ ભિક્ષાન્ન મળે તો તેથી અન્ન દેનાર પ્રભુનું આપણને સ્મરણ રહે છે, અને પ્રભુ જ આપણને અન્ન મેળવે છે એવો ખ્યાલ આવે છે; પરંતુ આપણને ઘેર નિયમિત ભોજન મળ્યા કરે છે એટલે આપણા ઉદ્ધમથીજ આપણને એ મળે છે એમ લાગે છે; પણ પ્રભુ આપે છે તેવું જાન નથી રહેતું. એના પતિ વિષે પૂછવાનું મને ઘણું મન થતું પણ એ બાબતનો તો એ ઈશારો સરખોજો કરતી નહિ; તેથી હું ન પૂછી શક્યો.

જે લક્ષ્માં ઉંચી વર્ણના લોકો રહેતા હતા તે લક્ષ્માં તો એ ભિક્ષા માગવા જતીજ નહોતી; તેમના તરફ એને બીજકુલે સદ્ભાવ નહોતો. હું એને એ સંબંધમાં પૂછતો ત્યારે એ કહેતી કે “એ લોકો પ્રભુસેવામાં એક પાઈએ ખરચે એવા નથી છતાં પ્રભુએ એમને સંપત્તિ આપી છે, અને જે પ્રભુ સેવા કરે છે તે બિચારા ભૂખે મરે છે.” “ત્યારે તમે એવા લોકોની પાસે રહીને એમને ઉપદેશ આપીને સન્માર્ગે ચલાવવા કેમ પ્રયત્ન કરતાં નથી? એમ કરવાથી પ્રભુની ઉત્તમ સેવા કરી ગણાશે.” મેં આવી જાતના ઉપદેશ વારંવાર સાંભળ્યા હતા એટલે જ્યારે એવો કાંઈ પ્રસંગ હોય તે સમયે આવો બોધ આપવાનો મને શોખ થઈ આવે છે. તેથી મેં ઉપર પ્રમાણે જોગણુને કહ્યું. જોગણુને એથી કશીએ અસર ન થઈ. એ આંખ ઉંચી કરી મારા સામું જોઈ રહી અને બોલી “તમારું કહેવું તો એવું છે કે પ્રભુ પાપીઓમાં વસે છે, માટે પાપીની સેવા કર્યે પ્રભુની સેવા કરી ગણાય છે, ખરું કે ના:”

“હા, મારું એજ કહેવું છે.”

“તો તે બરાબર છે. પ્રભુ તેમનામાંજ વસે છે; તેમ ન હોય તો

તે જીવી જ શાના શકે ? પણ તેમાં મારે શું ? મારા પ્રભુ કાંઈ ત્યાં નથી વસતા; એટલે તેમનામાં રહેવાથી મને કરોયે લાભ ન થાય. મારા પ્રભુ જ્યાં મને મળે છે ત્યાં હું તેમને શોધું છું.” આમ બોલતાં બોલતાં એણે મને પ્રણામ કર્યા. એના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે “પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એટલા સિદ્ધાંત માત્રથી કાંઈ અર્થ સરે નહિ. પ્રભુ સત્યરાયર છે એ સત્ય દષ્ટિ મર્યાદામાં ન આવે એવી એક કલ્પના ગણાય; તેથી એ આપણને સત્ય નથી લાગતી. એની સત્યતા તો અંતરમાંજ અનુભવાય છે કે જેમાં હું એને જોઈ શકું છું.”

અહીં મારે કહેવાની જરૂર નથી કે જોગણ મારા ઉપર જે ભક્તિભાવ રાખતી હતી તે એક મનુષ્ય ઉપર રાખે તેવી નહોતી. હું તો એની પ્રભુપૂજામાં એના સાધન માત્રજ હતો; એટલે એની પૂજા મારે ગ્રહણ કરવી કે ન કરવી તેનો નિર્ણય મારે કરવાનો નહોતો; કારણ કે એ પૂજા મારી નહોતી પણ પ્રભુની હતી.

જોગણ વળી બીજી વાર આવી ત્યારે પણ પુસ્તકમાં અને કાગળમાંજ માફ ચિત્ત પરોવાયેલું હતું.

“આ બધું તમે શું કરો છો ? મારા પ્રભુ તમારી પાસે આવું ગદ્ગદવૈતરું કરાવે છે ? જ્યારે હું આવું છું ત્યારે તમે કાં તો વાંચતા કે લખતા હો છો. નકામા માણસને જ પ્રભુ કામમાં પરોવેલા રાખે છે. નવરા રહે તો વળી કાંઈ ઉપાધિજ વહોરી લાવે. ઉપાધિમાંથી મુક્ત રહેવા માટેજ એમને કાંઈ કરવું પડે છે. તમે આટલી બધી ઉપાધિવાળા છો અને તમારી આસપાસ આવાં લક્ષ્ય રહે છે એ મને અસહ્ય લાગે છે. મારે તમારા દર્શન કરવાં આવવું હોય તો નોકરોની રજા સિવાય તો સીધા અવાયજ નહિ. મારે તમારાં અરણ્યપ્રસ્થ કરવાં હોય તો તમારું મોઢું નડે છે; મારે તમારી સાથે સાધારણ વાત કરવી હોય ત્યારે તમારું મન તો અક્ષરના જંગલમાં લમણું હોય છે.” વળી જતાં જતાં એ બે હાથ જોડીને બોલી “મારા પ્રભુ, આજે સવારે

મારા વૃક્ષઃસ્થળમાં આપના ચરણનો મને સ્પર્શ થએલો લાગ્યો. એ મને ઘણા ઠંડા લાગ્યા. તે વખતે એ પગ ખૂલા હતા. પૂજનમાં મેં ઘણો સમય એ પગ મારે માથે ધરી રાખ્યા હતા, એથી મને આનંદ વ્યાપી ગયો; તો પછીથી આપની પાસે આવવાનું મારે શું પ્રયોજન હતું ? હું શું કામ આવી ? મને સાચેસાચું કહી દો, એ માત્ર મોહ નહિ તો ખીજું શું ?”

મારા ટેબલ ઉપર પુષ્પતંત્રમાં વાસી પુષ્પો હતાં તેમાંથી વાસી પુષ્પો કાઢી નાખીને મારા માળીએ ખીજાં તાજાં પુષ્પો મૂક્યાં. આ જોઈને જોગણે મને પ્રશ્ન કર્યો “હવે આ પુષ્પોની તમારે જરૂર છે ? ન હોય તો મને આપો.” એમ કહીને એ પુષ્પો એણે પોતાની હથેળીમાં લીધાં અને એણે કેટલીકવાર તેમના સામું જોયાજ કર્યું. વળી ઉંચું જોઈને એ બોલી “આ પુષ્પો તો વાસી થઈ ગયાં છે એટલે તમે એના સામું જોતા નથી. જો એકવાર તમે એનું નિરીક્ષણ કરો તો તમારું વાંચવા લખવાનું ક્યાંયે ઉડી જાય.” પુષ્પો એને વસ્ત્રને છેડે બાંધ્યાં અને સેવા ભાવથી માથે ચઢાવ્યાં. જતાં જતાં એ બોલી “મારા પ્રભુને મારી સાથે લઈ જવા દો.” એણે એવું કહ્યું એટલે મને પણ એમ લાગ્યું કે આપણાં ધરનાં પુષ્પોની આપણે હાથે જેવી જોઈએ તેવી ટાળજી નથી લેવાતી. તેમને આપણે તંત્રમાં મુકી રાખીએ છીએ, તે તોફાન કરતા છોકરાને શિક્ષા કરવા ખાતર જાણે પાટલી ઉપર ઉભા રાખ્યા હોય તેવાં દેખાય છે.

જોગણ પાછી સાંજે આવી અને અગાશીમાં મારા પગ આગળ આવી બેઠી. આજે સવારે પ્રભુનામના ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાતાં ઘેર ઘેર ફરીને મેં પેલાં પુષ્પો વહેંચી દીધાં. આપણા ગામનો મુખી તો મારી આવી ભક્તિને માટે હસતો હતો. એ મને કહે કે એની ભક્તિ કરવામાં તું કેમ નકામો વખત ગાળે છે ? એની તો દેશ દેશાન્તરમાં બદબોઈ થઈ રહી છે. પ્રભુ, શું આ વાત સાચી છે લોકો તમારી પાછળ પડ્યા

છે ?” એકાદ પળ તો હું ખંચકાયો અને છાપાઓ આટલી હદ સુધી પહોંચી જાય છે એથી મને આઘાત પણ થયો. નેગણે તો આગળ ચલાવ્યું “મુખીએ તો એકજ સપાટે મારી ભક્તિની જ્યોત જુઝાવી નાખવાનું ધાયું” હતું; પણ એ જ્યોત કાંઈ નાની સુની નથી. એ તો મોટી જ્વાળા છે. પ્રભુ, લોકો તમને કેમ ગાળો દે છે ?” મેં જવાબ દીધો “કારણ કે હું તેને લાયક છું. મારા મનમાં એવી લાલસા હતી કે ગુપ્ત રીતે મનુષ્યનાં હૃદય હરી લેવાં” “હવે તમને જણાયું હશે કે મનુષ્યનાં હૃદય કેવાં છે. એ તો હલાહલથી ભરેલાં છે. હવે તમારી લાલસા છુટશે.”

જ્યાં સુધી મનુષ્યના હૃદયમાં લાલસા હોય છે ત્યાં સુધી એ મારજ ખાય છે. લોભ દુશ્મનની ગરજ સારે છે અને મનુષ્યમાં વિષ રેડે છે. આપણો દયાધન પ્રભુજ મનુષ્યને શિક્ષા કરીને પોતાને હાથેજ એ વિષને દૂર કરે છે. જે મનુષ્ય અંત સુધી પ્રભુનો માર ખાય છે તે અંતે તરી જાય છે.

(૨)

એ સાંજેજ નેગણે મને એનો જીવનવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. “મારા પતિ બિચારા ઘણા સરળ છે. કેટલાક તો એમને ભોળા ધારે છે; પણ હું તો જાણું છું કે જે સરળ હોય છે તેજ સત્ય સમજે છે. ધંધામાં અને ઘરમાં તો એ એમનું નભાવ્યે જતા હતા. એમની તૃષ્ણા અને જરૂરીઆતો ઘણી ઓછી હતી એટલે અમારી પાસે જે હતું તેનાથી એ સારી રીતે ચલાવ્યે જતા હતા. બીજી બાબતોમાં એ માથું મારતા નહોતા તેમ તે સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નહિ. એમનાં માતપિતા અમારાં લગ્ન પછી અલ્પકાળમાંજ ગુજરી ગયાં હતાં એટલે ઘરમાં અમે એકલાંજ હતાં. પરંતુ મારા પતિને ટકારની જરૂર હતી. મને કહેતાં શરમ આવે છે કે મારા પતિને મારે માટે

માન હતું. મને એમના ઉપરી તરિકે એ માનતા; પણ મને ખાતરી છે કે મારા કરતાં એ સાફ સમજતા. હું તો વાતોના તડાકા મારવામાં શરી હતી સર્વ કરતાં એમને એમના ગુરૂ ઠાકુર માટે ઘણો પૂજ્યભાવ હતો. તેમના પ્રત્યે એમનો સ્નેહ એવો ઉત્તમ હતો કે તેવો સ્નેહ ભાગ્યેજ કાઈનામાં હોય. મારા પતિ કરતા ગુરૂ ઠાકુર નાના હતા. અહા એ કેવા સ્વરૂપવાન હતા. નાનપણમાં એ અને મારા પતિ ભેગા રમતા, અને ત્યારથીજ મારા પતિએ એમના આ બાલ મિત્રને પોતાનું સ્વસ્ત્ર અર્પણ કર્યું હતું. મારા પતિ ભોળા હતા તે ઠાકુર જાણતા હતા. તેથી એ એમને ઘણા ચીડવતા. ગુરૂ અને એમના મિત્રો મારા પતિની મસ્કરીઓ કરતા અને ખુશ થતા. એ બિચારા મૂંગે મોટે આ બધું સહન કરતા હતા.

મારા લગ્ન થયાં ત્યારે ગુરૂ ઠાકુર બનારસમાં ભણતા હતા. એમનો ખર્ચ મારા પતિજ પુરો કરતા. જ્યારે એ અમારા ગામમાં આવ્યા ત્યારે મારી વય અઠાર વર્ષની હતી. પંદરમે વર્ષે મને એક પુત્ર થયો. પણ એટલી ઉંમરમાં બાતકો કેમ ઉછેરવાં તે મને નહોતું આવડતું. હું એટલી બધી વાતોડી હતી કે કલાકના કલાક મારી સહીયરો સાથે વાતોના તડાકાજ માર્યા કરતી હતી. પુત્રને લીધે મારે ઘરમાં ગોંધાઈ રહેતું પડતું તેથી એના ઉપર હું બહુ ખીજવાઈ જતી. અરેરે પુત્રરૂપે પ્રભુ મારે ત્યાં અવતર્યા પણ તેમને રમવાનાં રમકડાં મારી પાસે નહોતાં. એ તો માતાના અંતરમાં પ્રવેશ્યા પણ માતાનું અંતર પાછું પડ્યું. ક્રોધમાં મારો ત્યાગ કરીને એ જ્યારથી ચાલ્યા ગયા ત્યારથી એમની શોધમાં મેં આકાશ અને પાતાળ એક કરી નાખ્યાં છે. પુત્ર એના પિતાનો આનંદ હતો. હું પુત્ર માટે કેવળ બેદરકાર હતી તેથી એમને દુઃખ થતું, પરંતુ એમનાથી એ દુઃખ કાઈને કહેવાતું નહિ. અજ્ઞયજ્ઞ જેવી વાત તો એ હતી કે પુત્ર પ્રત્યે જેમ હું બેપરવા રહેતી તેમ પુત્ર મને તે મનેજ વળગતો આવતો હતો. એને ભય હતો કે એક દિવસ એને તજીને હું ચાલી જઈશ; તેથી હું પાસે હોઉં છતાંએ

આતુર નેત્રે એ મારી ચોકીજ કર્યા કરતો હતો. હું એની પાસે ઝાઝીવાર રહેતી નહિ, તેમ તેમ મારી પાસે રહેવાની એને વિશેષ મરજી થતી હતી. હું રોજ નદીએ જતી ત્યારે હાથ લાંબા કરીને મારી સાથે આવવાને એ ધમપછાડ કરી મુકતો પણ હું તો ત્યાં સહીઅરોને મળવા જતી હતી એટલે પુત્રનો ભાર વિંદાળવો મને ગમતો નહોતો.

એક દિવસ સવારમાં આકાશમાં પુષ્કળ વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં તે વખતે મારા પુત્રને તોડરને સોંપીને હું નદીએ ચાલી ગઈ. મારી સાથે આવવાને એ ઘણું રડ્યો. ઘાટ ઉપર હું પહોંચી તે વખતે ત્યાં કોઈએ નહોતું. અમારા ગામની બધી સ્ત્રીઓ કરતાં મને સૌથી વધારે આરં તરતાં આવડતું હતું. વરસાદના પાણીને લીધે નદી ભરચક થઈ રહી હતી. હું તરવા પડી, અડધી નદી તરી ગઈ હઠશ એટલામાં કિનારા ઉપરથી “માતા” એવી ખૂમ આવતી મેં સાંભળી પાછી વળીને જોઈ છું તો મારો પુત્ર મને બોલાવતો બોલાવતો પગથીઆં ઉતરતો હતો મેં ખૂમ પાડીને કહ્યું કે તું ત્યાંજ ઉભો રહે, પણ એ તો હસતો હસતો અને મને ખૂમો પાડતો પગથીઆં ઉતરવા લાગ્યો. ભયથી મારા હાથ પગ ખેંચાવા લાગ્યા. ભયાનક બનાવ ન જોવાય તેટલા માટે મેં મારી આંખો મીંચી દીધી. જ્યારે પાછી ઉઘાડી ત્યારે ઘપસણા પગથીઆ ઉપરથી મારા પુત્રના મુખ ઉપર વિલસી રહેલું લાસ્ય અદસ્ય થયું હતું. હું કિનારે આવી પહોંચી, છોકરાને પાણીમાંથી ખેંચી કાઢ્યો. મેં એને મારા હાથમાં લીધો. મારા બાલુડાએ મારી સાથે આવવા બહુએ ખૂમો પાડી હતી પણ મેં મૂર્ખાઈએ કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. એને હાથમાં લઈને એના સામું જોઈ રહી પણ એ તો મારા સામું જોતોજ નહોતો; તો પછી મને માતા કહીને બોલાવે તો શાનો ?

પુત્રરૂપે પ્રભુ આવ્યા હતા પણ મેં તેમની પરવા ન કરી; મેં એમને રડાવ્યાજ કર્યા. હવે તેજ મારી બેદરકારી મારી છાતીમાં મને ઘા ઉપર ઘા લગાવ્યા કરે છે. જ્યારે પુત્ર જીવતો હતો ત્યારે હું એને

એકલો જ પડ્યો. રહેવા દેતી: હું મારી સાથે નહોતી લઈ જતી. હવે એ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે એ મને રોજ સાંભળ્યા કરે છે, ઘડીવાર વિસરાતો નથી.

મારા પતિને કેટલું કષ્ટાંત થયું તે તો પ્રભુજી જાણે છે. મારા પાપને માટે એમણે મને શિક્ષા કરી હોત તો ઘણું સાફ થાત; પરંતુ એમણે તો શાંતિથી સઘળું સહન કરી જાણ્યું, એમણે કહી ન જાણ્યું; હું તો શોકથી લગભગ ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી; તેવામાં ગુરુ હાકુર પાછા આવ્યા. પહેલાં તો મારા પતિને એમની સાથે બાલમિત્રતાને લીધે સ્નેહજ હોતો; પણ હમણાં હમણાં તો ગુરુની પવિત્રતા અને વિદ્વત્તાને લીધે તેમના પ્રતિ એમની ભક્તિ અપૂર્વ થઈ ગઈ હતી. ગુરુનો એમના ઉપર એટલો બધો પ્રભાવ પડી ગયો હતો કે એમની સમક્ષ એમનાથી બોલાતુંએ નહિ. શોકમાં મને આશ્વાસન આપવા મારા પતિએ ગુરુને કહ્યું. ગુરુ કથા પુરાણ વાંચતા પણ એથી મારા મન ઉપર ઝાઝી અસર ન થઈ. કથા પુરાણની કીમત મને તો પ્રેમના સ્વરમાં લાગી. પ્રભુ મનુષ્યને ગળે દેવી જીવનનો ધુંટડો મનુષ્યના સ્વર દ્વારા ઉતારે છે. એના સિવાય બીજું સાફ સાધન એની પાસે નથી; અને એ પોતે પણ એ દ્વારાજ દેવી ધુંટડો પોતાને ગળે ઉતારે છે. મંદિર જેમ સુગંધીદાર ધૂપથી મધમધ થઈ રહે તેમ અમારું આખું ઘર મારા પતિની ગુરુભક્તિથી થઈ રહ્યું હતું. ગુરુ પ્રત્યે મેં પણ તેવીજ ભક્તિ દાખવી અને મને શાંતિ મળી. ગુરુમાં મેં મારા પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં. દરરોજ એ અમારે ઘેર આવતા. પથારીમાંથી ઉઠતાં મને એમના ભોજન વિષેનોજ પહેલો વિચાર આવતો, એમના ભોજન માટે હું સામગ્રી તૈયાર કરતી તે વખતે મારી આંગળીઓ હર્ષથી નાચી રહેતી હતી.

ગુરુ પ્રત્યે મારી આવી ભક્તિ જોઈને મારા પતિ મારા ઉપર વધારે પ્રસન્ન થયા. ગુરુ કેવી આતુરતાથી મને કથા પુરાણ સમજાવતા તે પણ એમણે જોયું; તેથી એમને એમ થયું કે હુંજ મૂર્ખો રહ્યો. હું

ગુરુકૃપા નથી મેળવી શકતો પણ કાંઈ હરકત નહિ, મારી પત્નીએ તેનો ખંગ વાળ્યો છે.

આમને આમ સુખમાં ખીજાં પાંચ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. મારું આખું જીવન એ પ્રમાણે સુખમાં જાત; પરંતુ ગુપ્ત રીતે અંદરખાને કાંઈ ચાલી રહ્યું હતું. હું તો ન પારખી શકી પણ મારા અંતરના પ્રભુ તો તે પારખી શક્યા. પછી એક દિવસ એવો આવ્યો કે તે દિવસે એક પળવારમાં અમારું આખું જીવન ઉંધું ચતું થઈ ગયું.

ભર ઉનાળામાં એક દિવસ સવારમાં હું નદીએથી સ્નાન કરીને બીને વસ્ત્રે એક ગલીમાં થઈને ઘર તરફ આવતી હતી; વળવાનો રસ્તો હતો ત્યાં આગળ આશ્રવૃક્ષની નીચે મને મારા ગુરુ ઠાકુર મળ્યા. એમના ખભા ઉપર વસ્ત્ર હતું. સંસ્કૃત શ્લોક બોલતા બોલતા એ નદીએ સ્નાન માટે જતા હતા. મારાં બીના વસ્ત્ર મારે અંગે મને સજડ ચોંટી ગયાં હતાં; એટલે એમને જોઈને હું શરમાઈ ગઈ અને મને ન દેખે એમ સોડીયું વાળીને હું ચાલી જતી હતી. એટલામાં એમણે મને નામ દઈને બોલાવી. હું સંકોચ પામતી નીચી નજરે ઉભી રહી. એ મારા સામું જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા “ તારું અંગ કેવું સુંદર છે ? ”

પાસેના વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર સમસ્ત પક્ષીવૃંદ એકદમ કિલકિલાટ કરવા મચી પડ્યો હોય એમ લાગ્યું. શાખાઓ પુષ્પથી લચી રહેલી લાગી. પૃથ્વી આકાશ અને પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદની મસ્તીમાં ઉછળી રહી હોય એમ જણાતું હતું. હું ઘેર કેવી રીતે પહોંચી તે કહી શકતી નથી. મને એટલુંજ સાંભરે છે કે હું ઘેર જઈને દેવમંદિરમાં પેસી ગઈ. મંદિર મને ખાલી લાગ્યું. નદીએથી આવતા પેલી ગલીમાં જે સોનેરી તારા ટપકીઓ મારી આગળ ચમકી રહી હતી, તેજ અત્યારે મારાં નયન સમક્ષ રમી રહી હતી. ગુરુ ઠાકુર મારે ત્યાં

ભોજન માટે આવ્યા, મારા પતિને પૂછ્યું કે હું ક્યાં ગઈ છું. એમણે મને બહુએ ખોળી પણ હું ન જડી.

હવે મને એ જ પૃથ્વી અને એ જ સૂર્ય જુદાં ભાસવા લાગ્યાં, મેં પ્રભુને સંભાર્યા પણ એમણે મુખ મચકાડ્યું. દિવસ ક્યાં ઉઘ્યો અને ક્યાં આથમ્યો તે મને ન જણાયું. રાત પડી, અંધારું થઈ ગયું. મારા પતિ રાતે જ ખરા ખીલતા હતા. એ અંધારામાં જે કંઈ ખોલતા તે ઉપરથી મને આશ્ચર્ય થતું કે એમને કેવું ઉંડું જ્ઞાન છે.

કેટલીકવાર મોડી રાત સુધી કામ પહોંચતું એટલે હું મોડી સુવા જતી. મારા પતિ મારી રાહ જોતા જમીન ઉપર જ બેસી રહેતા. રાતે પ્રથમ અમે અમારા ગુરુ વિષે વાતચિત કરતાં અને પછી બીજી વાત ઉપર જતાં.

તે રાતે હું છેક મધ્ય રાત્રે સુવા ગઈ. એ તો જમીન ઉપર ઉંઘી ગયા હતા. એમને જગાડ્યા સિવાય એમના પગ ઉંચા નીચા કરતાં મારી છાતીમાં એમની લાત વાગી. એમના તરફનું મને એ છેલ્લું જ દાન હતું. બીજે દિવસે એમના ઉઠ્યા પહેલાં હું ઉઠી; તે વખતે મળરકું થયું હતું, પણ હું એટલી બધી વહેલી ઉઠી હતી કે તે વખતે કાગડા પણ નહોતા ખોલતા. હું પતિને પગે પડી અને એમને ચરણે મેં માથું અડકાડ્યું. એ ઉઠીને બેઠા થયા અને જાણે સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઈને મારા સામું જોવા લાગ્યા.

મેં કહ્યું “ મેં તો હવે સંસારનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી દીધો છે. હવે હું તમારી નહિ રહી શકું, તમારા ધરનો હું ત્યાગ કરું છું. ” હજુ તો એ પોતાને સ્વપ્નમાં જ ધારતા હતા તેથી એ કંઈ ખોટા નહિ. મેં અસહ્ય દુઃખથી કહ્યું. “ જરા માફ કરજો. જુઓ તમે ફરીથી લક્ષ કરજો, હું તો હવે રજા લઈશ. ”

આ શી ગાંડી ગાંડી વાતો કરે છે. સંસારનો ત્યાગ કરવાનો તને કાણે બોધ આપ્યો ? ”

“ ગુરુ ઠાકુરે. ”

“ ગુરુ ઠાકુર ! એમણે આવો બોધ ક્યારે આપ્યો ? ”

“ કાલે સવારે નદીએથી આવતાં હું એમને મળી ત્યારે. ”
એમનો અવાજ થરડાયો. મારા સામું ફરીને મને પૂછવા લાગ્યા.
“ એમણે તને એવી કેમ આજ્ઞા આપી ? ”

“ તે તો હું શું જાણું ? તેમને પૂછો; એ પોતે તમને કહેવું હશે તો કહશે. ”

“ સંસારમાં રહીને પણ સંસારનો ત્યાગ થઈ શકે છે; તારે મારા ધરમાંથી જતા રહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું ગુરુને એ વિષે વાત કરીશ. ”

“ ભલે, તમારા ગુરુને તમારું કહેવું માનવું હોય તો માને, પરંતુ મારું હૃદય હવે એ વાત નહિ માને. હું તો તમારા ગૃહનો ત્યાગ જ કરીશ. આજથી આ સંસાર મારે મન મિથ્યા છે. ”

આ સાંભળીને એ તો સ્તબ્ધજનની ગયા. અમે બન્ને અંધારામાં જમીન ઉપર જ બેસી રહ્યાં. અજવાળું થયું ત્યારે એ બોલ્યા “ ચાલો આપણે બન્ને ગુરુ પાસે જઈએ. ” હાથ જોડીને મેં કહ્યું. “ હું તો હવે કદી એમને મળવા નહિ આવું. ” એ મારા સામું જોઈ રહ્યા. હું સમજી ગઈ કે એ મારો મનોભાવ કળી ગયા છે. સંસારમાં બેજ વ્યક્તિઓનો મારા ઉપર અંતિમ પ્રેમ હતો. એક મારા પુત્રનો અને બીજો મારા પતિનો. એ પ્રેમ જ મારો પ્રભુ હતો તેથી ત્યાં અસત્ય નહોતું ચાલતું. આ બેમાંથી એક મારો ત્યાગ કર્યો અને મેં બીજાનો ત્યાગ કર્યો. હવે તો મારે સત્ય—નીતરા સત્યની જ જરૂર છે. ” એટલું કહીને જોગણે મારાં ચરણની રજનો સ્પર્શ કર્યો, ઉભી થઈ, મને પગે પડી અને ચાલી ગઈ.

વિજયમુકુટ

એ રાજકુમારી અજિતા હતી, પરંતુ રાગ નારાયણના રાજકવિએ એને કાઠ દિવસ જોઈ નહોતી. ત્યારે એ પોતાની નવી કૃતિ રાગને ગાઈ સંભળાવતો ત્યારે એ એટલા ઊંચા સ્વરે ગાતો, કે રાજ્યકચેરીના ઉપલા ભાગમાં પડેો ભરી લીધેલા છાત્રની અંદર જોડેલ અદૃષ્ટ શ્રોતાઓ પણ એ સ્વરને સાંભળી શકતા હતા. એનો સ્વર એટલો બધો ગગનભેદી હતો કે એ ઠેક અહમંડળમાં પહોંચી જતો, અને એના ભાગ્યના શાસનકર્તા અહીં ત્યાંથી જોઈ લાવીને તેને પૂર્ણ કળાએ પહોંચાડી દેતો.

પડદા પાછળ કવિ કાઠની છાયા આમતેમ જતાં જોતો. દૂરથી એને કાને રણકો કરતો અવાજ આવતો હતો. એ રણકાર નૂપુરની સુવર્ણ ધુધરીયોનો હતો અને એ જ રણકારથી કવિ નૂપુરના મધુર સ્વપ્નમાં પડી જતો. પ્રભુની દયાદૃષ્ટિથી જેમ પતિત પણ પાવન થઈ જાય, તેમ એ નૂપુરને ધારણ કરનાર ગુલાબી રંગનાં ચરણો જે ભૂમિ ઉપર પડતાં હશે, તે ભૂમિની રંગનાં પણ અહોભાગ્ય એમ કવિને લાગતું. એ જ પાવન પગલાં કવિએ પોતાના હૃદયમંદિરમાં પધરાવ્યાં, અને એ સુવર્ણધુધરીઓના રણકારમાં રાગ મીલાવીને કવિ એ જ

મંદિરમાં કાવ્ય રચતો હતો. પડદાની પાછળ કેાની છાયા હાલ્યા કરતી હશે અને કેાના નૂપુરની ધુવરીઓનો ચમકો પોતાના હૃદયના રણકા સાથે વાગી રહેતો હશે, તે બાબતની કવિના મનમાં શંકા ઉડી જ નહિ. રાજકુમારીની દાસી મંજરી કવિના ઘર આગળ થઇને નદીએ જતી ત્યારે કવિની સાથે છાનાં માનાં વાત કરવાનું એ કદીએ ચુકતી નહિ. કોઈ કોઈ વાર સંધ્યાકાળે જ્યારે માર્ગમાં કોઈ જતું આવતું ન હોય ત્યારે તો એ બેઘડક કવિના ઘરમાં પેસી જતી અને શેતરંજીને છોડે બેસી જતી; પરંતુ એના મુખ ઉપર જે ધુમટો રહેતો, તેનો દીક્ષપસંદ રંગ રાખવાને માટે જે કાળજી રખાતી અને એના અંબોડામાં જે જાતનાં પુષ્પોનો ગુચ્છ શોભી રહેતો, તે ઉપરથી એ વિષયમાં કોઈની સહાય લેવાતી હોવી જોઈએ; તે સિવાય આવી પસંદગી દાસી ન કરી શકે; તેવી શંકાને સ્થાન મળતું હતું. લોકોએ જોઈને હસતા અને ધુસપુસ વાતો પણ કરતા હતા; પરંતુ એમાં એમને દોષ દેવા જેવું નહોતું. રાજકવિ શેખર આ વાત ગુપ્ત રાખવા જરાએ પ્રયત્ન કરતો નહોતો. આવા મિલન પ્રસંગો એને મન વિશુદ્ધ આનંદરૂપ હતા. મંજરીનો અર્થ પુષ્પનો પરાગ એવો થતો હતો. સાધારણ મનુષ્યને પણ આ નામ મધુર લાગતું હતું; પરંતુ શેખરે તો એ મધુર નામને પણ વધારે મધુર બનાવ્યું. એણે દાસીનું નામ વસંતપુષ્પપરાગ પાડ્યું. આ નામથી અન્ય મનુષ્યો તો ડોકું ધુણાવીને “ઓત્તારીની” એમ કહેવા લાગ્યા. પોતાનાં વસંત કાવ્યોમાં કવિએ વસંતપુષ્પપરાગનાં યશોગાન ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે અને સ્થળે સ્થળે ગાયાં હતાં. રાજા જ્યારે આ કાવ્ય સાંભળતો ત્યારે આંખનો આણુસારો કરીને હસી પડતો અને કવિ પણ હસતો. રાજા એને પ્રશ્ન પૂછતો “વસંતના દરબારમાં ભ્રમરનું કાર્ય માત્ર શું ગુંજારવ કરવાનું જ છે!” કવિ ઉત્તર આપતો. “ના. વસંતપુષ્પપરાગના મિષ્ટ મધનું આસ્વાદન લેવાનું કાર્ય પણ ખરું.” આ સાંભળી આખી રાજસભા હસી પડતી; અને એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે મંજરી, પોતાને કવિએ આપેલું નામ

સ્વીકારીને અંતરમાં હર્ષ પામતી હતી તેથી રાજકુમારી અજિતા પણ હસી પડતી.

જીવન સત્ય અને અસત્યની ગુંથણી ઈ. કર્તા સૃષ્ટિને રચે છે પરંતુ મનુષ્ય પોતાની રચિ અનુસાર તેના ઉપર દોષ ચઢાવે છે. કવિના કાવ્યમાં તો નીતરૂં સત્ય જ હતું. કાવ્યનો વિષય કૃષ્ણ અને રાધાનો હતો, અનાદિ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો હતો, આદિ ઉપાધિ અને અનંત આનંદનો હતો. રંકથી તે રાય પર્યંત દરેક મનુષ્યે પોતાના અંતરમાં આ કાવ્યનું સત્ય તપાસી જોયું હતું. એ કાવ્યો બધાને મુખપાઠ જેવાં થઈ ગયાં હતાં. ચંદ્રના પ્રકાશમાં, કે શ્રીખમમાં ઠંડા પવનની લહેરો આવતી હોય તે વેળા બારીઓમાં, અગાશીઓમાં કે ઢોડીઓમાં અથવા વૃક્ષોની ઘટાઓમાં, આ કાવ્યો હજારો મુખેથી ગવાતાં હતાં.

કવિ ગાતો, રાજ્ય સાંભળતો અને શ્રોતાઓ હર્ષના નાદ કરી મેલતા. મંજરી નદીએ જતી આવતી કવિના ઘરમાં ડોકીયું કરતી. હજમની અંદર પગરવ સંભળાયા કરતો અને સોનેરી ધુધરીઓનો અવાજ દૂરથી આવ્યા કરતો હતો. આ પ્રમાણે કવિના દિવસો સુખમાં નિર્ગમન થતા હતા.

એવામાં દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડેલો કોઈ અન્ય કવિ રાજ્ય નારાયણના અમરપુરમાં આવી પહોંચ્યો. એણે ઘણી રાજસભાઓમાં જઈને પોતાની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિ અને શક્તિથી ત્યાંના કવિઓનો ખરાબ વર્ણ કર્યો હતો. એ કવિ રાજના સિંહાસન આગળ આવીને ઉભો રહ્યો અને એક શ્લોક બોલીને પોતાની કીર્તિનાં વખાણ કર્યાં. રાજ્યએ એનો આદરસત્કાર કર્યો અને કહ્યું. “કવિ, પધારો; તમને અમારું સ્વાગત છે.” આ નવા કવિનું નામ પુંડરીક હતું. એણે કહ્યું. “મહારાજ, હું કાવ્યમાં દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું. ફરતો ફરતો

આપના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો છું. હું કાવ્યક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માથું છું.” રાજકવિ શેખર કાવ્યક્ષેત્રમાં કેવું યુદ્ધ થતું હશે તે જાણતો નહોતો. એને રાત્રે નિદ્રા ન આવી. પ્રસિદ્ધ પુંડરીકનું પ્રચંડ શરીર, કિરપાણના જેવું આણીવાળું વળેલું નાક અને દર્પથી એકજ બાજુએ ઢળેલું એનું મસ્તક, શેખરની દૃષ્ટિમાં તરવરવા લાગ્યાં. ગભરાતો ગભરાતો શેખર સવારે સભામંડપમાં આવ્યો. મંડપમાં મોટી મેદિની ભરાઈ હતી.

શેખરે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને મુખ મલકાવીને નમન કર્યું. પુંડરીક સહેજ પોતાનું માથું હલાવ્યું અને અર્ધસૂચક હસીને પોતાની વાહવાહ કહેનારાં અનુયાયીઓ સામે ફર્યો.

શેખરે ઉંચું જોયું, છગ્ન તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પોતાની હૃદય-દેવીને પ્રણામ કરીને બોલ્યો. “દેવી, આજના વાદયુદ્ધમાં જો હું વિજયવંત થઈશ, તો તારા અજ્ઞેય નામની કીર્તિનો ડંકા વાગી રહેશે.”

તૂર વાગ્યું. મહારાજનો જ્ય પોકારતા લોકો ઉઠીને ઉભા થયા. રાજ સંકેદ વસ્ત્રો ધારણ કરીને રાજવંશી દ્વંદ્વ્યામાં સભામંડપમાં આવી પહોંચ્યા અને સિંહાસન ઉપર બીરાજ્યા.

પુંડરીક ઉભો થયો. આખા મંડપમાં શાંતિ પ્રસરી રહી. માથું ઉંચું રાખીને અને છાતી પુલાવીને બુલંદ અવાજથી મહારાજના નારાયણનાં યશોગાન એણે ગાવા માંડ્યાં. સમુદ્રનાં મોજાંની માફક એના શબ્દો સભાગૃહની દીવાલો ઉપર અથડાવા લાગ્યા અને પોતાની પાંસળીઓમાં જાણે એ અવાજ પેસી જતો હોય એમ શ્રોતાઓને લાગ્યું. અગાધ બુદ્ધિથી એણે નારાયણ નામના એનકાનેક અર્થ કરી બતાવ્યા. જે શીઘ્રતાથી અને વિદ્વતાથી એણે વિવિધ છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં નારાયણ શબ્દના પ્રત્યેક અર્થને ગુંથી બતાવ્યા, તેથી શ્રોતાઓ તો સડક જ થઈ ગયા. એના બેડા પછી પણ કેટલીકવાર સુધી રાજ-સભાના થાંભલાઓમાં અને શ્રોતાઓના કાનમાં એના બુલંદ અવાજના

ભણુકારા વાગી રહ્યા હતા. દેશાવરથી આવેલા પંડિતો પોતાના હાથ ઉંચા કરી કરીને બોલ્યા. “ શાખાશ છે, શાખાશ છે. ”

રાજાએ શેખરના સામું જોયું એટલે પળવાર દુઃખભરી આંખે રાજા સામું જોઈને ધાયલ થએલા હરણની માફક એ ઉભો થયો. એનું મુખ શીકકું પડી ગયું હતું, સ્ત્રીના જેવો એ લજ્જાળ થઈ ગયો. હતો. સૂર મેળવતાં તાર વધારે તંગ થઈ જવાથી વાગતાં વાગતાં તુડ તુડ થઈ રહે છે તેમ પાતળા કાંઠાવાળી અને વીણા સમી નાજુક શેખરની દેહ જાણે હમણાં તુટી જશે એમ લાગતું હતું. આરંભમાં એણે પોતાનું માથું નીચું રાખ્યું અને સ્વર ધીમે કર્યો પ્રારંભના કેટલાક શ્લોકો તો ખીલકુલ સંભળાયા નહિ. પછીથી ધીમે ધીમે એનું માથું ઉંચું થવા લાગ્યું અને એનો મંજુલ સ્વર અમિની થરથરતી જ્યોતની માફક આકાશ તરફ વધવા લાગ્યો. ભૂતકાળની વિસ્મૃતિમાં ભુલાઈ ગયેલ રાજાની પાછલી પેઢીઓથી માંડીને વર્તમાન પેઢી સુધીના એ વંશમાં જેટલા રાજાઓ થઈ ગયા, તેમનું શૌર્ય અને અનુપમ ઔદાર્યનું કવિએ એવું સર્વોત્કૃષ્ટ દિગ્દર્શન કરાવી દીધું કે એ રાજવંશ માટે પ્રગ્નના હૃદયમાં ઉછળી રહેલી અદ્વિતીય પ્રેમોર્મિની પરિમલ કાવ્ય રૂપે ચારે તરફ પ્રસરી રહી અને રાજ્યસિંહાસનની આસપાસ પુષ્પમાળા પ્રમાણે વીંટાઈ ગઈ. કાવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરતાં પોતાના મહારાજને ઉદ્દેશીને શેખરે કહ્યું “ રાજાજી, શબ્દના આડંબરમાં કદાચ હું પછાત પડ્યો હર્ષશ, પરંતુ આપના પ્રત્યેના મારા પ્રેમમાં હું જરાએ પછાત પડ્યો નથી. ” શ્રીતાઓની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ અને પથ્થરની દીવાલો પણ વિજયની ઘોષણા કરી રહી હોય એમ ગાજી રહી.

જખરજસ્ત રીતે ડોકું ધુણાવીને “ હે ” એમ તુચ્છકાર કરતાં લોકોની હર્ષની લાગણીને પુંડરીક ગુમાનમાંજ હસી કાઢી; અને ઉભા

થઈને સભા સચુક્ત આ પ્રશ્ન રજુ કર્યો “ શબ્દો કરતાં સર્વોપરિ બીજું શું છે ? ” આ સાંભળીને આખી સભા પાછી શાંત થઈ ગઈ.

એણે ફરીથી પોતાની છટાદાર વાણીમાં પોતાની વિદ્વતાનું દર્શન કરાવ્યું. એણે સાબીત કરી બતાવ્યું કે શબ્દ તો આદિતીજ છે અને પરમાત્મા છે. એણે પોતાના સમર્થનમાં શાસ્ત્રનાં અવતરણો ટાંકી ટાંકીને બતાવ્યાં અને પૃથ્વી અને આકાશમાંની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં શબ્દનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું; અને ફરી પ્રચંડ સ્વરે એણે પાછો એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો “ કહો હવે શબ્દ કરતાં સર્વોપરિ બીજું શું છે ? ” અભિમાન પૂર્વક એણે ચારે તરફ જોયું. એના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની કોઈની હિમ્મત ચાલી નહિ. એટલે પોતે કરેલા શિકારનું પૂરેપૂરું ભોજન કરીને ધરાયલા સિંહ સમો એ ધીમે રહીને બેસી ગયો. પંડિતો ધન્ય છેતી ગર્જનાઓ કરી રહ્યા. રાજા આશ્ચર્યચક્તિ થઈ ગયો. શેખર તો પુંડરીકની અમોઘ વિદ્વતા આગળ કશા લેખામાં ન ગણાયો. આજના દિવસની સભાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું.

બીજે દિવસે શેખરે શરૂઆત કરી. કાનુડાની વાંસળીએ વૃંદા-વનને પહેલી વાર ગજગી મુક્યું હતું તે વિષેનું કાવ્ય હતું. “ વેણુ કાણુ વગાડે છે અને એનો નાદ ક્યાંથી આવે છે તેની ગોપીઓને ખબર ન પડી. કેટલીકવાર એમ લાગતું કે દક્ષિણ દિશાનો પવન ખેંચી લાવતો હશે કે ટેકરીઓની ટોચ ઉપર ઝુલતાં વાદળમાંથી આવતો હશે. ઉદ્યાયણમાંથી એ નાદ મિલનનો સંદેશ લાવતો અને અસ્તાયણમાં વિષાદવત્ થઈને પાછો પડતો. વેણુ સંગીતના સ્વપ્રથી રાત્રિને ભરી દેતી, તારાઓ પૂરકનું કામ કરતા હતા. વેણુનો નાદ એકી વખતે સર્વ દિશામાં ગાજી રહ્યો. ખેતરોમાં, ઘટાઓમાં, રસ્તા ઉપર, ગલીઓમાં લોલા ધાસ ઉપર, એમ સર્વત્ર એની અસર પ્રસરી

રહી. કાઈ ગોપી એનો અર્થ સમજી શકી નહિ, તેમ પોતાના અંતરની ઇચ્છા કેવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવી તે પણ એમને સુઝ્યું નહિ. વેણુ—વિહારી વિના એમનાં નેત્રો અદ્ભુતી છલાછલ ભરાઈ ગયાં, એમનું જીવન વેણુવિહારીના અભાવે મૃત્યુની વાંછના કરવા લાગ્યું. ”

શેખર શ્રોતાઓને ભુલી ગયો, પોતે પ્રતિસ્પર્ધી સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી રહ્યો છે તે પણ ભુલી ગયો. એ પોતાના વિચારોની મધ્યમાં એકલો ઉભો હતો અને વેણુગીત ગાઈ રહ્યો હતો. જાયામાંથી આકાર બની ગયેલ મૂર્તિ એના મનમાં રમી રહી હતી અને દૂરના પડતા પગરવના રણકારનો પ્રતિધ્વનિ ગાજી રહ્યો હતો.

હવે એ પોતાના સ્થાન ઉપર બેઠો. શ્રોતાઓ અવર્ણનીય અને અનહદ આનંદમાં એવા નિમગ્ન થઈ ગયા હતા કે શેખરને હર્ષના ધ્વનિથી વધવી લેવાનું પણ વિસ્મૃત થઈ ગયું. વળી પાછો પુંડરીક ઉભો થયો અને એ પ્રિયતમ અને પ્રિયતમા કાણ હતાં તેનું વર્ણન કરવાનું શેખરને આલ્વાહન કર્યું. ગર્વથી એણે ચારે તરફ જોયું. પોતાના અનુગામીઓ પ્રતિ જોઈને હસ્યો અને ફરીથી પૂછ્યું. “ પ્રિયતમ કૃપણ કાણ, અને પ્રિયતમા રાધા કાણ ? ” પછી એણે એ નામોનાં મૂળ રૂપનું પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું અને તેમના જુદા જુદા અર્થ ધડાવવા માંડ્યા. જુદા જુદા સંપ્રદાયવાળાઓએ એ નામના કેવા કેવા અર્થ કર્યા છે તે પોતાની અમોઘ મેઘાવડે સમજાવતાં એણે શ્રોતાઓને દિગ્ભ્રમ કરી દીધા. એ નામના દરેકે દરેક અક્ષરને તર્ક લક્ષણોને એવા ઉલટી રીતે છિન્ન જિન્ન કરી નાખ્યા કે એવા અક્ષરોની જાણે કાંઈજ કિંમત ન થઈ શકે; અને વળી પાછા એજ અક્ષરોને એવી સંકલનાથી વિવિધ રીતે જોડવા માંડ્યા, કે તેના અર્થ લલલલા સૂક્ષ્મ દષ્ટિના સ્પષ્ટ પંડિતોની પણ કલ્પનામાં ન આવી શકે.

પંડિતો હર્ષમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા. મોટી ગર્જના કરીને

પુંડરીકનો તેમણે જ્યઘોષ કર્યો, આ બુદ્ધિના પ્રચંડ મહારથીએ ત્યાં ભરાએલા લોકોની સમક્ષજ સત્યનાં પટાંતરો ભેદીને તેના ચીરેચીરા કરી નાખીને તેમને બતાવી દીધા. લોકો હર્ષનાદથી ગળ્ગ રહ્યા. પુંડરીકના આ મહાભારત કાર્યથી પ્રેક્ષકો એટલા બધા પ્રસન્ન થિત થઈ ગયા કે એ જે કહી ગયો તેની પાછળ કાંઈ સત્ય રહ્યું છે કે કેમ, તેનોએ પોતે પણ વિચાર કરવાનું ભૂલી ગયા. રાજા વિસ્મય પામી ગયો. સંગીતનું વાતાવરણ હવે પુરેપુરું શમી ગયું શ્રોતાઓની દષ્ટિ લીલાછમ જેમ તાજા ખેતર ઉપરથી વળીને પથ્થરની બનાવેલી મજાબુત સડક ઉપર પડી. એમને મન તો આ પહેલવાન કવિ આગળ પોતાનો કવિ એક બાલક જેવો લાગ્યો. એ ચાલતો તે વખતે જાણે પોતાના પાદતલથી વિચાર અને શબ્દસૃષ્ટિની મુશ્કેલીઓને હળી નાંખતો જણાતો હતો શેખરની કવિતાઓ હવે નરી સાદીજ લાગી. એવી કવિતાઓ તો પોતે પણ લખી શકે, એ કવિતામાં નવીનતા નથી મુશ્કેલી નથી. શિખામણ લેવા જેવી પણ નથી, તેમ ઉપયોગી પણ નથી એમ સર્વને લાગ્યું.

રાજાએ દ્રષ્ટિસંકેતથી છંદો પ્રયાસ કરવા શેખરને બહુએ ઉત્તેજ્યો પણ એણે કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એ પોતાને સ્થાનેજ બેસી રહ્યો.

રાજા ક્રોધમાં સિંહાસન ઉપરથી ઉઠ્યો, પોતાના કંઠમાંથી મોતીનો હાર કાઢીને પુંડરીકના કંઠમાં પહેરાવી દીધો. રાજસભા હર્ષના ધ્વનિથી ગાળુ ઉઠી. ઉપલા છગ્ગમાંથી વત્તનો અને કટિમેખલાની સુવર્ણ ધુધરીઓનો ધીમે અવાજ સંભળાયો. શેખર રાજસભામાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો.

કૃષ્ણ પક્ષની અંધારો રાત્રી હતી. શેખરે પોતાનાં બધાંએ કાઢ્યોનો કબાટમાંથી કાઢીને જમીન ઉપર ઢગલો કર્યો. એમાંના કેટલાંક

કાવ્યો તો એણે ઘણા વખત પહેલાં લખ્યાં હતાં; એટલે તે તો લગભગ ભુલાઈ ગયા જેવાં હતાં. પાનાં ઉકેલતો ગયો અને અહીં તહીં છુટાછવાયા ફરતો વાંચતો ગયો અને એ કાવ્યોમાં કાંઈ મહત્વ કે ચમત્કાર ન લાગ્યો. ફક્ત નાનાં છોકરાંની કવિતા જેવાંજ એ લાગ્યાં. એક પછી એક એણે તમામ ગ્રંથો ફાડી નાખ્યા. “ઓ અમિદેવ, તનેજ આ સર્વ સમર્પણ કરું છું. મારા અંતરમાં આટલાં બધાં વર્ષ તારી જ્યોતિ બળ્યા કરી પરંતુ તે સર્વ નિર્થક થઈ ગયું મારું જીવન જે સુવર્ણનો કકડો હોત તો તારી જ્યોતમાં તપીને ઉજ્જવલ થઈને બહાર આવત પરંતુ આ રાખોડી વિના બીજું શું થાય ?” એમ બોલતાં બોલતાં એણે તમામ કાગળો અગ્નિમાં પથરાવી દીધા.

રાત પુરી થઈ. શેખરે બારીઓ બોલી નાખી અને પોતાના પ્રિય ભુઈ ગુલામ વિગેરે પુણ્યો પોતાના પલંગ ઉપર પાથરી દીધાં. પછી ઘરમાં જેટલાં ફાનસ હતાં તે સર્વ પલંગ આગળ એકઠાં કરીને એણે સળગાવ્યાં. પછી કાંઈ ઝેરી મૂળીઆંનો રસ મધ સાથે મેળવીને એ પી ગયો અને પછી પલંગમાં લાંબો થઈને સૂતો.

એના દાર બહાર સુવર્ણનુપુર ખખડયાં અને પવનની લહેકી સાથે અજબ પરિમલ એ ખંડમાં આવી. મીંચેલે નેત્રે એ બોલ્યો “દેવિ, આખરે તમે આ દાસ ઉપર કૃપાદ્રષ્ટિ કરી એને જેવા આવ્યાં છો ?”

મધુર સ્વરવાંજો જવાળ આવ્યો “મારા કવિરાજ, હું આવી છું.” શેખરે આંખ ઉઘાડી તો પલંગ પાસે એક સુંદરી ઉભેલી જણાઈ. એની આંખે ઝાંખ આવી ગઈ હતી છતાં એને જણાયું કે જે છાયાની મૂર્તિ એણે પોતાના હૃદયમંદિરના સિંહાસન ઉપર ગુપ્ત રીતે પથરાવી હતી, તેજ મૂર્તિ અત્યારે એના અંતઃકાળ સમયે એના

દિદારનાં છેલ્લેલ્લાં દર્શન કરવા મંદિરમાંથી બહાર નીકળી આવી છે. સુંદરીએ કહ્યું “ એ તો હું રાજકુમારી અનિતા છું. ” મહાપરાણે કવિ પલંગમાં બેઠો થયો. રાજકુમારીએ એના કાનમાં ધીમે રહીને કહ્યું. “ મારા કવિરાજ, રાજાએ અન્યાય કર્યો છે. કાવ્યશાસ્ત્રના વાદમાં તમેજ વિજયવંત થયા છો; તેથી તમને વિજય મુકુટ પહેરાવવા હું આવી છું. ” એમ કહીને રાજકુમારીએ પોતાના કંઠમાંનો પુષ્પહાર શેખરને મસ્તકે અપર્ણ કર્યો. એટલે શેખર મૃત્યુથી વિદ્ધ થઈને પાછો પલંગ ઉપર પડી ગયો.

મધુર મિલન

સુરખાળા જે શાળામાં જતી હતી. તેજ શાળામાં હુંયે જતો હતો. અમે બન્ને વર વહુની રમત રમતાં હતાં ત્યારે હું એને ઘેર જતો ત્યારે એની માતા મને વહાલથી થાપડતાં અને અમને બન્નેને જોડાજોડ બેસાડીને કહેતાં કે “આ કેવું સુંદર જોડું છે ?”

જો કે હું તો તે સમયે બાળક હતો, પણ સુરખાળાની માતાના ઉપદ્રા વાક્યનો અર્થ સમજી ગયો. બીજા બધા કરતાં સુરખાળા ઉપર મારો વિશેષ હક્ક છે. એ વિચાર મારા મનમાં ધર કરીને રહ્યો હતો. હવે તો એ મારી છે એવા અભિમાનથી હું એને ફટલીકવાર મારતો અને કનડતો પણ ખરો. એ પણ બિચારી મારી હઠવેઠ ઉઠાવતી અને ચું કે ચાં ક્યાં વગર મારો માર ખાતી હતી. એના સૌન્દર્યનાં વખાણુ આખા ગામમાં થતાં હતાં પરંતુ મારા જેવા એક જંગલીની દ્રષ્ટિએ એ સૌન્દર્યમાં કાંઈ મહત્વ જણાતું નહોતું. મને તો એકજ ભાન હતું, તે એ કે મારી જીંસરીએ જોડાવાને માટેજ સુરખાળાનો જન્મ થયો છે; માટે મારે એની ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર નથી. મારા પિતા ચોધરી વંશની જાગીરના વહીવટદાર હતા. એમણે

મનમાં એવો વેત ગોઠવી રાખ્યો હતો કે મને જો સારા અક્ષર લખતાં આવડી જાય તો જમીન જંગોરદારનો વહીવટ કેમ કરવો તેનું થોડું શિક્ષણ મને આપવું; અને કાંઈ કેકાણું મીઠકતોનાં ભાડાં ઉધરાવનાર તરીકે મને રાખી દેવો; પરંતુ એ વિચાર મને પસંદ ન પડ્યો. અમારા ગામનો નીલરત્ન કલકત્તે જઈને અંગ્રેજી શીખ્યો અને આખરે ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટનો નાજર બની ગયો. જીવનમાં મારું પણ એજ ધ્યેય હતું. કદાચ મારાથી નાજર ન થવાય તો પણ જડજ કોર્ટના હેડક્લાર્ક થવાનો તો મેં ખાનગી રીતે વિચાર કરીજ રાખ્યો હતો. મારા પિતા કોર્ટના અમલદારોને બહુ માન આપતા. નાનપણથી મને ખબર હતી કે આ લોકોને તો બક્ષિશથી, શાક ભાજીથી અને દ્રવ્યથી પણ પ્રસન્ન રાખવા પડતા હતા; આથીજ કોર્ટના હલકામાં હલકા નોકરો અને બેલીફો સુદ્ધાંતને માનની નજરે જોવાની ટેવ પડી હતી. આ લોકો અમારા બંગાળના આરાધ્ય દેવતાઓ છે, આર્યોના વિશ્વદેવોમાંના તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓનું અર્વાચીન કાળનું સૂક્ષ્મ રૂપજ એ મનાય છે. ભૌતિક વિજય મેળવવાને માટે વિજયના દાતા શ્રી ગણેશના કરતાં પણ લોકોને આ દેવોમાં વધારે શ્રદ્ધા હોય છે; અને તેથીજ શ્રી ગણેશને અર્પણ કરવાનું લોકો આ અમલદારોને અર્પણ કરે છે.

નીલરત્નના વાદે હું પણ સમય સાધીને કલકત્તે ઉપડી ગયો. ત્યાં પહેલાં તો હું મારા સ્નેહીને ઘેર ઉતર્યો; પછી પિતાએ પૈસા મોકલાવ્યા અને મેં મારો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સાથે સાથે રાજકીય અને પારમાર્થિક સમાજોમાં પણ હું ભાગ લેવા લાગ્યો. મને એમ થયું કે દેશના કલ્યાણને માટે મારું જીવન મારે અર્પણ કરવું જોઈએ; પરંતુ આ મહાભારત કાર્ય માટે મારે કેવી રીતે સજવું તેની મને સમજ ન પડી, તેમ કાંઈએ કાંઈ માર્ગ પણ સુચવ્યો નહિ. છતાં મારો ઉત્સાહ જરાએ મંદ પડ્યો નહિ. અમે

ગામડાના છોકરાઓમાં શહેરના છોકરાઓ કરતાં કાંઈક અંશે મોડી પાકટ શુદ્ધિ આવે છે; તેથી અમે તેમની માફક જે તે વાતને એકદમ હસી કાઢતા નહિ. તેથીજ અમે વધારે આસ્તાવાળા હતા. અમારી સમાજના નાયકો ભાષણો આપતા અને અમે ખાધા-પીધા વગર ખરે ખપોરે તાપમાં ઉધરાણું માટે ઘેર ઘેર ભિક્ષા દેહિ કરતા અથવા તો માર્ગ ઉપર ઉભા રહીને જાહેર ખખરો વહેંચતા કે વ્યાખ્યાનમંડપમાં ખુરશીઓ ગોઠવતા. દરમ્યાનમાં જો કોઈ અમારા નાયકની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ મુખની બહાર કાઢતો તો જોઈ લ્યો તેની ફજેતી. અમે બાંચો ચઢાવીને તેની સાથે લઢવાને તૈયારજ. આથી શહેરના છોકરાઓ “આ ગામડીઆઓ શું કરે છે?” એમ કરીને અમારા તરફ જોઈ ને હસતા.

હું તો નાજર કે હેડક્લાર્ક થવા કલકત્તે ગયો પણ તૈયારી તો મેઝીની કે ગેરીઆદડી થવા કરતો હતો. એવામાં મારા અને સુરખાળાના બન્નેના પિતાએ મળીને અમારાં લગ્ન કરી દેવાનું નક્કી કરી દીધું. પંદરમે વર્ષે હું કલકત્તે આવ્યો. સુરખાળા તે વેળા આઠ વર્ષની હતી. આ વખતે મારી ઉંમર અઠાર વર્ષની હતી એટલે મારા પિતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અત્યાર આગમ્ય મારાં લગ્ન થઈ જવાં જોઈતાં હતાં. પણ મેં તો જન્મભર અવિવાહિત રહેવાનું અને દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનું ખાનગી રીતે પણ લીધું હતું, તેથી મેં પિતાને જણાવી દીધું કે મારો અભ્યાસ પુરો થયા સિવાય હું લગ્ન કરનાર નથી.

જે ત્રણ માસમાંજ મને ખખર મળી કે સુરખાળા તો રામલોચન વક્રીલ જોડે પરણી ગઈ. હું તો તે વખતે અવનતિ પામેલા ભારત-વર્ષના ઉદ્ધારને માટે ઉધરાણું ઉધરાવવાના મહત્કાર્યમાં પડી ગયો હતો, એટલે તે કાર્ય આગળ આ વાત મને મહત્વની ન લાગી. મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષામાં તો હું પાસ થઈ ગયેલો હતો; પણ એટલામાં મારા પિતા ગુજરી ગયા. મારે શિર હવે ધરનો તમામ

ભાર આવી પડ્યો. મારી માતા અને બે બેનોનું મારે પુરું કરવાનું કાલેજ છોડી દેવી પડી અને હું નોકરી ખોળવા લાગ્યો. બહુ કાંઈ માર્યા ત્યારે છેવટે નવલખી જીલ્લાના એક નાના ગામમાં ઇંગ્લીશ સ્કુલમાં ખીજ એ એસીસ્ટન્ટની મને જગ્યા મળી. મને પહેલું તો એમ લાગ્યું કે આ નોકરી ઠીક મળી ગઈ. હવે હું મારા પ્રત્યેક શિષ્યને મારા બુદ્ધિબળથી ભાવી ભારતના સેનાની બનાવી દઈશ; પણ કામનો આરંભ કર્યો ત્યારે તો એમ જણાયું કે ભારતના ભાવી કરતાં સ્કુલમાં નજીક આવતી પરીક્ષાનું વધારે મહત્વનો વિષય હતો. અક્ષર ગણિત અને વ્યાકરણ સિવાય બહારની વાતો બે હું કરતો, તો હેડમાસ્ટર ચીડાઈ જતા; એટલે થોડાજ માસમાં મારો ઉત્સાહ દીવો પડી ગયો.

હું કાંઈ એવો બુદ્ધિશાળી નથી, પણ ઘરમાં બેસીને નીરાંત જીવે મોટી મોટી યુક્તિઓ શોધું ખરો. કાર્યક્ષેત્રમાં બહાર પડ્યો ત્યારે મને કાંઈ જીદોજ અનુભવ થયો. પુંછડું આમળવાની ધાકે જેમ બળદને પોતાની ગરદન ઉપર હળની ઝુંસરીનો ભાર વહન કરતાં ડોકું નીચું રાખીને આખો દિવસ માટીનાં ઢેકાં ભાગવાં પડે છે; અને છેક સૂર્યાસ્તે જે પુજો ઘાસ એનો માલીક નીરે, તે ખાઈને સતોષ માનવો પડે તેવી ગતિ મારી થઈ રહી હતી. આવા પ્રાણીમાં પછી કુદવા નાચવાની કે થકેડા મારવાની શક્તિ ક્યાંથી રહે.

સ્કુલના મકાનને કાંઈ જતનો અકરમાત ન થાય તેની સંભાળ રાખવા માસ્ટરોમાંથી એક જણને એ મકાનમાંજ રહેવું પડતું. હું કુંવારો એટલે એ બોલે મારા ઉપરજ નાખવામાં આવ્યો. સ્કુલની બેડેના એક ઝુપડામાં મેં વાસ કર્યો.

સ્કુલ ગામ બહાર આવેલી હતી. ત્યાં આગળ એક મોટું તળાવ હતું અને તળાવની ચારે બાજુએ સોપારી, નાળીએરી, અને મંદારનાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. સ્કુલની પાસે મોટાં અને જુનાં લીમડાનાં બે

વૃક્ષ જોડાજોડ આવેલાં હતાં, તેથી તેમની શીતળ છાયા સારી આવતી હતી.

એક વાત મારે તમને કહેવાની રહી ગઈ. એ વાતને અત્યાર સુધી હું બહુ અગત્યની નહોતો ધારતો. સરકારી વકીલ રામલોચનરાય અમારી સ્કુલની પાસેજ રહેતા હતા. તેમની પત્ની અને મારી બાલ સખી સુરબાળા પણ ત્યાંજ હતી.

રામલોચન બાળુ સાથે મારે પરિચય થયો હતો; પણ મેં સુરબાળા વિષેની કશી વાતચીત તેમને કરી નહોતી; તેમ એ વાત અદ્ય પરિચયમાં કહી દેવી તે મને ઠીક પણ ન લાગ્યું.

મારા જીવન જોડે સુરબાળા એકવાર સંકળાયેલી હતી તેનો મને જાણે ખ્યાલ પણ નહોતો.

એકવાર રજાને દિવસે હું રામલોચન બાળુને ત્યાં ગયો. શા વિષય ઉપર અમે વાત કરતા હતા તેનું મને સ્મરણ નથી. કદાચ અત્યારના ભારતની દુઃખદ સ્થિતિ વિષે પણ હોય. એ વિષય એમને બહુ પ્રિય હતો, કે તેને માટે એ મરી શીટ્યા હતા તેવું કાંઈ નહોતું; પરંતુ વિષયજ એવો હતો કે જેના ઉપર હુક્કો ગગડાવતાં ગગડાવતાં કસાક એ કસાક મનના ઉભરા નીરાંતે કાઢી શકાય. વાતોમાં હું મશગુલ થઈ ગયો હતો એટલામાં બાળુના ખંડમાંથી કંકણનો મધુર રાજુકાર અને વસ્ત્ર તથા પગનો રવ સંભળાયો. મેં જોયું તો એક નાની બારીમાંથી જે ઉત્સુક નયનો મારું નિરીક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં. તરત મને પૂર્વાવસ્થાનું સ્મરણ થયું. શ્રદ્ધા, સાદાઈ અને કૌમાર-પ્રેમ વ્યક્ત કરતાં તેજ ભવ્ય નયનો, તેજ સ્યામ ભ્રમરો, ગંડી પાંપણો અને તેજ શાંત સ્થિર દૃષ્ટિ ! મારા હૃદયને કાંઈ અવ્યક્ત વ્યક્તિએ લોખંડની શૂંખલામાં જકડી લીધું અને દરદથી તે ધડકવા લાગ્યું.

હું મારે ઘેર આવ્યો. પણ દરદે મને ન છોડ્યો. હું વાંચતો, લખતો, માફં ખીજું કામ કરતો પણ મારા દરદી જીવરતું દરદ દર ન થઈ શક્યું. હૃદય-દોર ઉપર દુઃખમાર હીંચી રહ્યો હતો. રાતે જરા શાંત પડતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે મને તે આ શું થતું હશે ? અંતરમાંથી પ્રશ્ન ઉઠ્યો “હવે તારી સુરખાળા ક્યાં ?”

મેં ઉત્તર દીધો “એની વાંછના મેં જાણી જોઈનેજ છોડી દીધી છે. મારે માટે એ જીવનપર્યંત કુમારી રહે એમ મેં ધાર્યું જ નહોતું.” અંતરનો અવાજ ચાલુ જ રહ્યો “એક સમય એવો હતો કે તે સમયે એ તારા વચન માત્રથી તને મળી શકત; પરંતુ હવે તો તેની સામે એક વાર દૃષ્ટિપાત કરવાનોયે તને અધિકાર નથી. એ તારી છેક નિકટ આવે, તેના કંકણના રણકારા તું સાંભળે, તેના મુવાસિત કેશની સુગંધ તારી ધાણેન્દ્રિયને આનંદ આપે, છતાં તમારી એની વચ્ચે હંમેશને માટે મોટી દીવાલ જેવો અંતરાય રહેવાનો.”

“ભલે, મારે હવે એની સાથે શો સંબંધ છે ?”

ફરીથી હૃદયે જવાબ દીધો “આજે તારે મન સુરખાળા કાંઈ નથી, પરંતુ સંબંધ બંધાયો હોત તો તારે મન એ શું શું ન હોત ?”

“હા તે તો ખરું. તે વખતે એ મારે મન સર્વસ્વ હોત. સર્વથી પ્રિયમાં પ્રિય, સંસારમાં સર્વ વસ્તુઓ કરતાં નિકટમાં નિકટ અને સુખ દુઃખમાં મારી જીવનસખી બની રહી હોત. અત્યારે તો એના સામી દૃષ્ટિ કરવી પણ મના રૂપ થઈ પડ્યું છે; એની સાથે વાર્તાલાપ કરવો પણ અયોગ્ય ગણાય અને એનો વિચાર સરખો કરવો એ પણ પાપ છે. પેલો રામલોચન કાણુ જાણું ક્યાંથી આવ્યો ને એ ચાર આડાઅવળા શ્લોક બોલીને સુરખાળાને જનસમાજમાંથી તરાપ મારીને ઉપાડી ગયો.

હું નવીન નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવા કે સમાજમાં પરિવર્તન

પ્રકટાવવા નથી માગતો, તેમ ગાહસ્થ અંધતોને તોડી નાખવાની પણ મારી ઈચ્છા નથી. હું તો ફક્ત મારું મન કઈ દિશામાં કામ કરી રહું છે તેનો જ તાદશ ચિતાર આપું છું; પછી ભલે તે ગેરવ્યાજબી હોય. સુરખાળા રામલોચનના ગૃહની અધિષ્ઠાત્રી બની રહી હતી છતાં એ રામલોચનની છે તેના કરતાં મારી વધારે છે એ વિચારને મારા હૃદયમાંથી હું ન ખસેડી શક્યો. મારે કહી દેવું જોઈએ કે એ વિચાર જો કે અયોગ્ય અને ગેરવ્યાજબી હતો છતાં અસ્વાભાવિક તો નહોતોજ.

હવે મારું મન કોઈપણ કાર્યમાં પરોવાતું નહિ. બપોરે કલાસમાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ મનમાં મનમાં ગણગણાટ કરીને વાંચતા, પ્રકૃતિ કેવી સૂર્યના પ્રખર તાપમાં ઉકળી રહેતી, જ્યારે પવન લીમડાની મધુર સુગંધ તાણી લાવતો, ત્યારે મને કાંઈક ઈચ્છા થઈ આવતી; પણ શી ઈચ્છા થતી તે હું જાણી શકતો નહિ. હું એટલું તો કહી શકું છું કે હવે ભારતના ભવિષ્યની આશારૂપ આ વિદ્યાર્થીઓની એકસરસાઈઝ બુકો તપાસવામાં જ મારું જીવન વીતાવવું મને ઠીક ન લાગ્યું.

એવડા મોટા ઘરમાં એકલા રહેવાનું મને ગમતું નહિ તેમ કોઈ મળવા આવે તે પણ મને ગમતું નહિ સંધ્યાકાળે જ્યારે હું તળાવની પાળે બેસતો અને સોપારી અને નાળીએરીનાં વૃક્ષોમાં થઈને પવનની લહેરીઓ આવતી, ત્યારે મને વિચાર આવતો કે જનસમાજ સખલ-નોનું એક જાળ છે. કોઈપણ મનુષ્ય યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરતો નથી, અને જ્યારે પ્રાપ્ત થએલી તક આપણે ગુમાવી બેસીએ છીએ ત્યારે આપણે માથું કુટીએ છીએ, હું સુરખાળાને પરણીને સુખી થયો હોત પણ મારે તો ગેરીબાદી થવું હતું. તે થવાનું તો ક્યાંયે જતું રહ્યું અને ગામડામાં સેકન્ડ એસિસ્ટન્ટની નોકરી લઈને મેં ઇતિશ્રી કરી દીધું એથી ઉલટું રામલોચનરાય, જેને લક્ષ પહેલાં બધીએ કન્યા સરખી હતી અને સુરખાળા ઉપર કાંઈ છાપ નહોતી,

તે સુરખાળાને પરણી બેઠો અને સરકારી વહીલ તરીકે પુખ્ત પૈસા પેદા કરે છે. અસ્તુ. રસોઈ સારી ન થાય ત્યારે એ સુરખાળાને ઠપકો દેતો અને પ્રસન્નચિત્ત હોય ત્યારે એને સોનાની બંગડીઓ કરાવી આપતો. એ પોતે પણ ઠાઠમાં ફરતો અને ચિંતાને તો પાસે આવવાજ નહોતો દેતો. તળાવની પાળે બેસીને તારાઓ સામું બેઠને એ મારી માફક નિઃશ્વાસ નથી નાખતો.

એકવાર રામલોચનને એક મોટા કેસમાં બહારગામ જવું પડ્યું. હું મારા મકાનમાં એકલો હતો, અને સુરખાળા એના મકાનમાં એકલી હતી. મને યાદ છે તે દિવસે સોમવાર હતો અને સવારથીજ આકાશ મેઘથી ઘેરાયલું હતું. દસ વાગે વરસાદ ઝરમર ઝરમર પડવા લાગ્યો, આકાશના રંગઢંગ બેઠને હેડ માસ્તરે આજે રકુલ વહેલી બંધ કરાવી આપેા દિવસ બાણે કાઈ ભારે તૈયારી કરવાની હોય તેમ આકાશમાં મેઘ દોડાદોડી કરી રહ્યો હતો. બીજે દિવસે લગભગ બપોર પછી તોફાન અને ગાજવીજ સાથે વરસાદ પુર બેસમાં તુટી પડ્યો. જેમ જેમ રાત પડવા લાગી અને વધવા લાગી, તેમ તેમ વરસાદ અને તોફાનનું જોર પણ વધવા લાગ્યું. શરૂઆતમાં પવન પૂર્વ તરફનો હતો, પછી ધીમે ધીમે ફરતાં ફરતાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો થયો. આવી રીતે નિદ્રા તે શાની આવે? આ તોફાનમાં સુરખાળા પણ ઘરમાં એકલી જ હશે એમ મને વિચાર આવ્યો. એના બંગલા કરતાં અમારી રકુલનું મકાન વધારે દૃઢ હતું. એ રાતે મને ઘણીવાર વિચાર થયો કે લાવ એને હું મારે ઘેર બોલાવું, અને હું તળાવ ઉપર એકલો પડ્યો રહીશ; પણ તેમ કરવાની મારી હિંમત ન આવી.

મધ્ય રાત્રિએ દોઢેક વાગ્યાનો સુમાર થયો હશે તે વખતે એચિંતો ભરતીનાં મોજનો નાદ સંભળાયો. સમુદ્ર ઉલટીને અમારા ઉપર આવતો હતો. હું મારા ઘરમાંથી નીકળીને સુરખાળાના બંગલા તરફ દોડ્યો. માર્ગમાં તળાવનો પુસ્તો આવેલો હતો તે તરફ હું જતો

હતો. તેટલામાં રેલનાં પાણી મારા ઘુંટણ સુધી આવી પહોંચ્યાં. હું એ પુસ્તા ઉપર ચઢી ગયો એટલામાં બીજું મોજું અથડાયું. પુસ્તો જમીનથી સત્તર ફીટ કરતાં પણ વધારે ઉંચો હતો. હું જોવો એ પુસ્તા ઉપર ચઢ્યો તેવું જ સામી આજુથી બીજું મનુષ્ય પણ એના ઉપર ચઢી ગયું. તે કાણ હતું ? મારા શરીરના પ્રત્યેક તંતુએ એને તરતજ ઓળખી કાઢી; અને મારામાં એક પ્રકારનું નવચેતન આવી ગયું. મને ખાતરી છે કે એણે પણ મને ઓળખ્યો.

ત્રણેક વારના વિસ્તારવાળા ટેકરા ઉપર અમે બંને જણ ઉભાં રહ્યાં. અમારી આસપાસ બીજે બધે પાણી ફરી વળ્યું હતું. ખરેખર આ પ્રલયકાળ આવેલો હતો. આકાશમાં તારાનું નામનિશાન જણાતું નહોતું. પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. અત્યારે અમે એક બીજા સાથે વાર્તાલાપ કર્યો હોત તોપણ કાંઈ જણવાતું નહોતું. પરંતુ બેમાંથી એકેયે હોઠ સરખો ફફડાવ્યો નહિ. અમે એક બીજાનું ક્ષેમકુશળ પણ પુછ્યું નહિ. અમે તો અંધકારનેજ જોઈ રહ્યાં. અમારા પગ આગળ ધુ ધુ કરતો મૃત્યુનો કાળો ઓઢ વહી રહ્યો હતો.

સારા સંસારને તજીને સુરખાળા મારી ઓઢે આવી હતી. અત્યારે મારા સિવાય એનું કાંઈ નહોતું.

અત્તાત પુરાણ કાળમાંથી કે અન્ય પૃથ્વીમાંથી આ તેજ્નેમય પૃથ્વી ઉપર આવીને સુરખાળા પૂર્વે અમારી બાહ્યાવસ્થામાં મારા પડખે ઉભી રહી હતી; અને ત્યાર પછી આટલે લાંબે વખતે આજે પણ તે તેજ્નેમય પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને આ પ્રકૃતિના પ્રલયકાળના ધોર ઉત્પાતની મધ્યમાં એજ મારી પડખે એકલી ઉભી રહી છે.

ઉત્પત્તિકાળનું વહેણ આ કામણ ઉછરતી કળીને જેમ મારી પાસે ઘસડી લાવ્યું હતું. તેમ આ પ્રલયકાળનું વહેણ એજ ઉછરતી કળીને પૂર્ણ વિકસિત પુષ્પ બનાવીને કાંઈ બીજા પ્રતિ ન ઘસડી જતાં મારી પાસે ખેંચી લાવ્યું છે.

હવે એકજ મોજી અમે બન્ને જ્યાં ઉભાં છીએ ત્યાંથી મૂળ-
માંથી ઉખાડી નાખીને પૃથ્વીના છેડા ઉપરથી અમને સદાને માટે
નિર્મૂળ કરી નાખશે, અને એજ પ્રલયમાં અમારી એકતા સાધશે,
આવો વિચાર મને આવ્યો. વળી બીજીજ ક્ષણે હું મનમાં બોલવા
લાગ્યો. “તે મોજી આવતું અટકી પડે, સુરબાળા પતિ, બાળક,
નોકર, ચાકર અને ધરખારવાળી થઈ રહે. અને ચિરંજીવી થઈ પૂર્ણ
સુખ ભોગવે.” આજ રાત્રે પ્રકૃતિના પ્રલયને કિનારે ઉભો રહીને હું
અખંડ સુખનો ભોક્તા બન્યો.

રાત પુરી થઈ. તોફાન શમી ગયું અને ચંદ્રેલું પુર ઉતરી ગયું.
એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યા શિવાય સુરબાળા એને ઘેર ચાલી
ગઈ. હું પણ મારે ઘેર ગયો.

મને વિચાર આવ્યો. હું ન નાજર બન્યો, ન હેડકલાર્ક બન્યો.
કે ન બન્યો ગેરીબાદી. હું તો એક કંગાળ સ્કુલનો બીજો અસિસ્ટન્ટ-
ટન રહ્યો પરંતુ કાંઈ નહિ, એજ રાત્રિના અલ્પ જોટલા સમયે મારા
લક્ષ ચોરાસીના ફેરાને સાર્થક કરી દીધો મારા સમસ્ત આયુષ્યના
દિવસ અને રાત્રિઓમાં આ એક જ રાત મારા કુલ્લક જીવનની મહા
મોઘેરી લાણ હતી.

રાજા-રાણી

ખિપિનકિશોર મહાશ્રીમંત હોતો. એટલે દ્રવ્યોપાર્જન કરતાં દ્રવ્યનો વ્યય કરવાનું સારું જાણતો હતો, પરિણામ એ આવ્યું કે હવે એને રહેવાને ઘર પણ ન રહ્યું. એ યુવાન હતો, મનોહર મુખવાળો હતો અને સંગીતમાં પ્રવીણ હતો; પણ ધધામાં મૂર્ખ અને સંસાર-વ્યવહારમાં અદક્ષ હતો. હવે એનો વૈભવ જતો રહ્યો હતો.

ભાગ્યવશાત્ રાજા ચિત્તરંજનને હવે કાર્ટ ઓફ વોર્ડસ પાસેથી પોતાની મીલકત કબજે મળી હતી. એટલે એણે પોતાના વિનોદ અર્થે એક નાટ્યમંડળ ઉભું કરવાનો વિચાર કર્યો. ખિપિનકિશોરની મોહક મુખાકૃતિથી અને સંગીતમાં એના નૈસર્ગિક કંઠથી પ્રસન્ન થઈને રાજાએ તેને એક્ટર તરીકે રાખી લીધો.

ચિત્તરંજન બી. એ. થયો હતો. એને કાર્મિકતનું વ્યસન નહોતું. એ શ્રીમંતનો પુત્ર હતો. છતાં આહાર-વિહાર વિગેરેમાં સર્વ વાતે નિયમિત રહેતો; પરંતુ ખિપિનનું એને જખડું વ્યસન વળગ્યું. ખિપિનના મધુર કંઠનું મધુર સંગીત સાંભળવા તથા એની સાથે નાટ્યપ્રયોગના ગુણ-દોષ ઉપર વિવેચન કરવામાં એનું ખાવાનું ઠંડું

થઈ જતું. સમીસાંજની મધરાત થઈ જતી, દીવાન કહેતો કે બે મારા રાજામાં કાંઈ ખામી હોય તો તે, એમણે ત્રિપિનકિશોરમાં હૃદયારનું મમત્વ બાંધી દીધેલું છે તે છે. રાણી વસંતકુમારી પણ પતિ માટે બબડતાં અને વારંવાર કહેતા કે “આ માંકડા પાછળ તે એ શું કામ વખત ગુમાવતા હશે ! એવો એ અહીંથી દળે તો નીરાંત.” રાણી ખીજવાતી તેથી રાજાને આનંદ આવતો હતો. એમને એમ થતું કે આ સ્ત્રીઓ જગતમાં એકલા એમના પતિનેજ ઓળખે છે, બીજાઓનું શું કામ છે તેની એમને કશી પડો હોતી નથી. જગતમાં ધણાએ સજ્જન અને પ્રશંસાપાત્ર જનો હોય છે; પરંતુ તે વાત ઐરક શાસ્ત્ર સ્વીકારી શકતું નથી એમને મન તો એમના કાનમાં વિવાહ સમયે કાંઈ મંત્રોચ્ચાર કરીને જેણે એમનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે, તેજ સજ્જન અને પ્રશંસાપાત્ર હોય છે.” પતિને રાજના કરતાં બે એક મિનિટ પણ ભોજન મોકુ મળે તો પોતાને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય; પરંતુ પતિના આશ્રિતોને કાળીઓ પણ અન્ન મળ્યું છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાની એમને કશી પરવા હોતી નથી, અજાણા જાતિનો આવા અવિવેક અને પક્ષપાતનો દોષ કાઢી શકાય. પરંતુ ચિતરંજનને એમાં કાંઈ દોષ જેવું ન લાગ્યું. એ તો ઉલટો પોતાની પત્નીની સમક્ષ ત્રિપિનની હૃદ ઉપરાંતની પ્રશંસા કરતા; એટલે રાણી અજબ ઘડાકો કરી ઉડતાં; તેથી રાજાને ઓર આનંદ થયો. પરંતુ છોકરાંને મન રમત અને દેડકાના પ્રાણ જાય તેમ આ રાજા રાણીની વચ્ચે ત્રિચારા ત્રિપિનની દેડકા જેવી સ્થિતિ થઈ રહી હતી. ઘરના નોકરો રાણીને રાજ રાખવા ત્રિપિન તરફ વધારે બેપરવા બનતા ગયા અને એની સગવડ બોલકુલે સાચવતા નહિ, આથી ત્રિપિનના દુઃખ અને બળાપાનો પાર નહોતો. એકવાર રાણી પટેને વઢ્યાં “તું હાડકાંનો બહુ ખોટો થઈ ગયો છે, આખો દહાડો તું શું કામ કરે છે ?” ગરીબ નોકર બોલો બીલો બોલ્યો ” બા, મહારાજા સાહેબના હુકમથી મારે આખો દિવસ ત્રિપિનાબુની તહેનાતમાં રહેવું પડે છે. ”

“ તારો બિપુનબાબુ મોટો નવાબ થઈ ગયો કેમ ? ” પટેને રાણીનાં વચનથી સૂચના મળી ગઈ એટલે બીજે જ દિવસથી બિપિન-બાબુની સર્વ વસ્તુઓ અસ્તવ્યસ્ત થવા લાગી. કેટલીકવાર તો એને મોટે ખાવાનું ઢાંકવાનુંએ ભૂલી જવાતું. બિપિને કોઈ દિવસ વાસણ માંજેલાં નહિ છતાં હવે એને તે હાથે જ માંજવાં પડતાં. કેટલીકવાર ભૂખ્યા પણ રહેવું પડતું; પરંતુ એણે રાજાને આમાંનું કશુંએ કહ્યું નહિ તેમ નોકરો સાથે પણ ટંટો કર્યો નહિ. એવી બાબતોમાં એ લક્ષ જ આપતો નહિ. રાજાનું મમત્વ એના ઉપર વધતું ગયું તેમ રાણીની એના ઉપર કદામરણ હૃદયારની વધી ગઈ.

આજે એમની મંડળીનો સુભદ્રાદરણનો નવો ખેલ પડ્યો. પોતાના મહેલના યોગાનમાં રાજાએ મંડપ ઉભો કરાવ્યો અને તેમાં એ નાટક ભજવાયું. રાજાએ કૃષ્ણનો અને બિપિને અર્જુનનો વેશ ભજવ્યો. બિપિન આજે પુર બહારમાં આવી ગયો હતો. એના મંજુલ સ્વરે સર્વને વિસ્મિત કરી દીધા. એની સૌન્દર્ય છટાથી સર્વ કોઈ મુગ્ધ થયા. પ્રેક્ષકો પૂર્ણ ઉત્સાહ અને આનંદમાં આવી ગયા. તેમણે બિપિનનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યો. ખેલ પુરો થયો એટલે રાજા રાણી પાસે આવ્યા અને રાણીને પુછવા લાગ્યા “ કેમ આજનો ખેલ કેવો ? ”

રાણીએ હર્ષમાં આવી જમને કહ્યું. “ અહા, આજે બિપિને અર્જુનનો પાઠ કેવો સુંદર ભજવ્યો. એ કોઈ કુલીન વંશનો જણાય છે. એનો કંઠ અપૂર્વ છે. ”

રાજાએ મશ્કરીમાં પૂછ્યું. “ ત્યારે હું કેવો છું ? હું સુંદર નથી ? મારો કંઠ મધુર ન લાગ્યો ? ”

“ અરે તમારી વાત જુદી છે. આ તો બિપિનકિશોર નાટકના એક ઉત્તમ નટ તરીકે કેવું પ્રશંસાપાત્ર કામ કરે છે તે વિષે કહું છું. ”

હવે બાજી ફરી ગઈ. જે રાજા પોતાની રાણી આગળ બિપિનની પ્રશંસાનાં બણુગાં ફૂંકતા ધરાતો નહોતો, તેજ રાજા હવે કહેવા લાગ્યો કે “બિપિનમાં તે એવું શું ભર્યું છે કે લોકો એનાં આટલાં બધાં વખાણુ કરે છે. લોકો વિચાર વગરના છે.” જે રાજા અત્યારે લોકોને વિચાર વગરના કહેવા લાગ્યો, તે રાજા અત્યાર સુધી એ લોકો જેવો જ હતો; પણ હમણાં કાણુ જાણે શાથી આવા ડાહ્યા વિચાર કરતાં શીખ્યો.

બીજે દિવસથી બિપિનના ભોજન માટે ખાસ દેખરેખ રાખવામાં આવી. હવે તો રાણી રાજા આગળ બિપિનની વફાદારી કરવા લાગી. “જુઓ, આપણે બિપિનબાબુને રાજ્યના બીજા નાના અમલદારો ભેગા જ રાખીએ એ ટીક કહેવાય નહિ. હાલ એમની સ્થિતિ ગમે તેવી છે પણ પહેલાં તો એ શ્રીમંત હતા.” રાજાએ વાત ટુંકામાં જ પતાવવા બેઠકારીથી કહ્યું. “એમ કે?” અને બીજી વાત કાઢી. રાણીએ કહ્યું કે “આપણા પુત્રના અન્નપ્રાશન વખતે આ ખેલ ફરી ભજવાય તો ટીક પડે.” રાજાએ સાંભળી ન સાંભળી કરીને એ વાત ઉડાવી દીધી.

એક દિવસ રાજાએ પટેને ધમકાવવા માંડ્યો. “કેમ હવે તું બરાબર કામ કરતો નથી?” નોકરે જવાબ દીધો “રાજા સાહેબ, શું કહે? રાણી સાહેબની આજ્ઞા છે કે મારે આખો દિવસ બિપિન-બાબુ પાસે જ રહેવું.” રાજાને આ સાંભળીને ક્રોધ ચઢ્યો. એ ધુરંદ્રી બહ્યા. “બિપિનબાબુ તો જાણે મોટો નવાબ થઈ ગયો કેમ? એને નોકરની શી જરૂર, ઘણાએ હાથે કરી લેશે.” નોકરને શેકની સૂચના મળી ગઈ એટલે પાછા બિપિનબાબુ તો લટકતા જ રહ્યા.

બિપિન ઘણો ઉસ્તાદ ગાનાર હતો તેને માટે બે મત હતા જ નહિ. રાણીને એને ગાતો સાંભળવાનું બહુ ગમતું એટલે જ્યારે રાજા બિપિન સાથે બેસીને સંગીતનો વિષય કાઢતો, ત્યારે પાસેના ઓરડામાં પડદા પાછળ બેસીને રાણી બધું સાંભળ્યા કરતી હતી. હવે રાજા પહેલાંની માફક પાછા આહાર વિહાર વગેરેમાં નિયમિત થઈ ગયા.

સંગીતના શોખને એમણે તિલાંજલિ આપી એટલે મિપિનની સેવાની એમને જરૂર ન રહી.

હવે દરરોજ અપોરના ચિત્તરંજન પોતાની જમીન જાગીર પાછળ લક્ષ આપવા લાગ્યા. એક દિવસ નિત્ય નિયમ કરતાં કાંઈક વહેલા એ રાણીવાસમાં જઈ પહોંચ્યા; તે વખતે રાણી કાંઈ વાંચતાં હતાં. “કેમ શું વાંચવા માંડ્યું?” રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો. એમને અણચિંતવ્યા આવેલા જોઈને રાણી એકદમ છોભીલી થઈ ગઈ પણ તાત્કાલિક જવાબ દઈ દીધો કે “કાંઈ નહિ, એ તો હું મિપિનજાણુના પુસ્તકમાંથી થોડાંક ગાયન મુખપાક કરતી હતી. હમણાંના તમે તો સંગીતથી કંટાળી ગયા છો એટલે સંગીતનો જલસોએ કરાવના નથી.

રાણીએ જ રાજાના મનમાં સંગીત માટે કંટાળો ઉપજાવવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યા હતા; તેજ રાણી અત્યારે સંગીતની રસીયણ બની ગઈ હતી. મિચારી રાણી!

બીજો દિવસે રાજાએ મિપિનને રજા આપી દીધી. મિચારે હવે ક્યાં જઈને પોતાનું પેટ ભરશે, એવો રાજાને વિચાર સરખો પણ ન આવ્યો. પોતાને રજા આપી તેનું તો મિપિનને બહુ ન લાગ્યું; પણ રાજા સાથે એ સ્નેહ-બંધનથી બંધાયો હતો અને એ સ્નેહ એટલો બધો ગાઢ થઈ ગયો હતો કે વેતનનો વિચાર ન કરતાં સ્નેહને લીધે જ એ અત્યાર સુધી રાજા પાસે રહ્યો હતો. એ રાજાને પોતાનો મિત્ર ગણતો હતો અને પૈસા કરતાં મિત્રને એ વધારે ચાહતો હતો. મિપિને બહુએ વિચાર કર્યો પણ રાજાનું મન આટલું બધું ઉંચું કેમ થઈ ગયું હશે તેનું કશું કારણ એ કશી શક્યો નહિ.

“મારું પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધ શિવાય બીજું કાંઈ કારણ નહિ.” એમ બોલતો બોલતો મિપિન આખરે જાનોમાનો નિઃશ્વાસ નાખતો છેવટની વિદાયગીરીમાં પોતાની પાસે જે કાંઈ પૈસા રહ્યા હતા, તે તમામ પોતે બક્ષિસ કરી દીધા અને હાથમાં સીતાર લઈને પૃથ્વીના વિશાળ પટ ઉપર એકાકી ચાલી નીકળ્યો.

ઉદ્ધાર

ગૌરી દ્રવ્યવાન માતા પિતાની લાડકવાયી પુત્રી હતી. અત્યાર સુધી ગૌરીનાં માતા-પિતાએ એના ગરીબ પતિને ઘેર એને નહોતી મોકલી. હમણાં હમણાં પરેશની સ્થિતિ સુધરી એટલે મોટી ઉમ્મરે ગૌરી સાસરે રહેતી થઇ. પરેશ એડવોકેટ થયો હતો. સગાં વહાલાંમાં હવે કામ રહ્યું નહોતું. એટલે એના સર્વ વિચારો એની પત્નીમાં જ આરૂઢ થઈ ગયા હતા, અને એ વિચારો જ એને કાર્ટમાંથી હંમેશાં વહેલો ઘેર ધસડી આણતા હતા. એ કેમ બહુ વહેલો આવતો રહે છે તેની પહેલાં તો ગૌરીને સમજ ન પડી. વારંધડીએ એ નોકરોને રજા આપતો, એકને કાઢે ને બીજાને રાખે. એને ત્યાં કામ નોકર ઝાઝો સમય ટકતો જ નહિ. તેમાંએ જો ગૌરી એમ કહે કે આ નોકર સારો છે તો તો તેને તરત જ રજા મળતી. તીખા સ્વભાવની ગૌરી આથી વધારે છેડાઈ પડી, પણ એથી તો એના પતિની રીતભાત વધારે વિચિત્ર થતી ચાલી. પરેશ મનમાંને મનમાં પત્ની ઉપર રૂઠેલો રહેતો. હવે એ રોષ એનાથી ન શમાવી શકાયો અને ઘરની દાસીને ગૌરીના સંબંધમાં અનેક આડા તેડા પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો. આ વાત ગૌરીને કાને પહોંચી ગઈ. એ મિતભાષિણી હતી છતાં શંકાશીલ પતિના શંકિત હૃદયે એના જીગરને ચીરી નાખ્યું.

એટલે જાહેરાતલી સિંહણની માફક એ પતિ ઉપર ઉજળી પડી. પરેશે જાણ્યું કે ગૌરી પોતાનો મનોભાવ સમજી ગઈ છે એટલે તે એ ગૌરીના મોઢામોઢ જોડેયોક આક્ષેપો મુકવા લાગ્યો. ગૌરી શાંતપણે એની અવગણના કરવા લાગી. જેમ જેમ એ અવગણના વધતી ગઈ તેમ તેમ પરેશનો ઈર્ષ્યાગ્નિ વધારે ધુમાવા લાગ્યો.

પતિસુખના અભાવે સંતાન વિનાની ગૌરી ધર્મમાં સુખ માનવા લાગી. પાસે પ્રાર્થનામંદિર આવેલું હતું, ત્યાં ઉપદેશ આપતા યુવાન પરમાનંદ સ્વામીને એણે ગુરુ ક્યાં, અને એની પાસે ગીતાનાં પ્રવચનો સાંભળવા લાગી. પતિ પ્રતિ નિષ્ફળ નીવડેલ નારીહૃદયનો પ્રેમ અને સ્નેહ ગૌરીએ ગુરુચરણોમાં પૂજ્યભાવથી સમર્પણ કર્યો.

પરમાનંદની પવિત્રતા માટે કોઈને શંકા નહોતી. સર્વ એને પૂજતાં હતાં. એના ચારિત્ર્ય ઉપર કલંકારોપ કરવાની પરેશની પણ હિંમત ન ચાલી. એ મનમાંને મનમાં બળી ખાખ થવા લાગ્યો. એક દિવસ નજીવી વાતમાં ધુમાયલો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. પરેશે પત્નીને કહ્યું. “આ પરમાનંદ ધુતારો છે. બગલગત છે. એની સાથે તું પ્રેમબદ્ધ નથી એમ પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહેવાને તૈયાર છે?” પતિના શંકિત સ્વભાવથી ગાંડો બનેલી એ, પગતળે ચંપાયલી નાગણુ સમી ઉજળી પડી અને બેંગમાં જ બોલી ઉઠી, “હા, હું. તેનું કેમ છે?”

પરેશ ગૌરીને ઘરમાં પુરીને બહાર તાળું વાસીને કાર્ટમાં ચાલ્યો ગયો. પતિના આવા જુલમથી ઉજળી ઉઠેલી પત્નીએ ગમે તે રસ્તે પારણું ઉઘડાવ્યું અને બહાર ચાલી ગઈ.

મધ્યાહ્ન સમયે પોતાના એકાંત વાસમાં પરમાનંદ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી રહ્યો હતો તે જ સમયે નિરબ્ર આકાશમાંથી ચમકતી વિજળીની માફક ગૌરી ગુરુ પાસે આવી પહોંચી. ગુરુનું અધ્યયન અધુરું રહ્યું. વિસ્મય પામીને એમણે પૂછ્યું. “તું અત્યારે અહીંયાં ક્યાંથી?”

“ ગુરુ, ગુરુ, જીવનથી કંટાળેલીનું રક્ષણ કરો. અને આપનાં ચરણરજની સેવામાં આ શુદ્ધ દેહને અર્પણ કરું છું તે સ્વીકારો. ”
પરમાનંદે ગૌરીને હપકા આપ્યો. અને એને ઘેર પાછી મોકલો. પરંતુ અધુરું રહેલું શાસ્ત્રનું અધ્યયન એમણે ફરીથી પુરું કર્યું કે નહિ તે કાંઈ કહી શકતું નથી.

પરેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે ઘરનું દ્વાર ઉઘાડું દીકું. એણે જીમ મારી “ ઘરમાં કાણુ છે ? ”

“ કાંઈ નહિ, એ તો હું ગુરુને ઘેર ગઈ હતી. ” પરેશ આ સાંભળીને લાલ પીળો થઈ ગયો.

“ કેમ ગઈ હતી ? ”

“ મારે જવું હતું તેથી. ”

એ દિવસથી પરેશે ઘરમાં ચોકી પહેરેા મુકી દીધો. આખા ગામમાં વહેમી પરેશની વાતો થવા લાગી. પોતાની શિષ્યાનું નિર્લજ્જતાથી અપમાન થાય છે એ સાંભળીને ગુરુના ધ્યાનમાં પણ વિશ્લેષ પડવા લાગ્યા. સ્થળ છોડી અન્ય સ્થળે ચાલ્યા જવાનો પરમાનંદે વિચાર કર્યો, પરંતુ ગૌરીને દુઃખદ સ્થિતિમાં મુકીને ચાલ્યા જવાનો એનો જીવ ન ચાલ્યો. સ્વામીના એ દિવસો કેવા જતા હશે તે કાણુ કહી શકે ?

બંધનમાં પડેલી ગૌરીને એક પત્ર મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું. “ પુત્રી, પ્રભુભજન માટે ઘણી પવિત્ર સ્ત્રીઓએ આ સંસારને તજી દીધો છે. સંસારની મિથ્યા ઉપાધિઓ ઈશ્વર-સ્મરણમાં અંતરાયરૂપ થઈને તને નડતી હોય તો બેલાશદ આવતી કાલે બપોરે બે વાગે તારા ઉદ્ધાનમાં આવેલા સરોવર પાસે મને મળજે. પ્રભુની કૃપાથી તારી ઉપાધિઓ હું દૂર કરીશ અને પ્રભુસ્મરણનો માર્ગ સરળ કરી આપીશ. ”

ગૌરીએ આ પત્ર પોતાના અંખોડામાં સંતાડી દીધો. બીજે દિવસે બપોરે સ્નાન કરતી વેળા એણે અંખોડો છોડી નાખ્યો ત્યારે પેલો પત્ર એને ગુમ થયેલો જણાયો. “કદાચ શય્યામાં પડી રહ્યો હોય અને એમના હાથમાં આવ્યો હોય તો તો ? શું, ઠીક થયું. છો એ દાઝે બળે.” પરંતુ બીજી જ ક્ષણે એનો વિચાર પલટાયો. “અરે મુક્તિના : શુભ ચિહ્ન સમો મારા મસ્તક ઉપર ધરેલો એ પવિત્ર પત્ર એમના અપવિત્ર હસ્તનો સ્પર્શ થવાથી અપવિત્ર થયો.” એમ વિચાર કરીને એ પતિના ખંડમાં ગઈ તો ભૂમિ ઉપર કણસતો એ પડ્યો હતો, એનાં ચક્ષુ ફરી ગયાં હતાં અને મોઢે શીણુ આવી ગયું હતું. એના હાથની મુઠીઓ વળી ગઈ હતી. તે મુઠીમાં ભરાઈ રહેલો પત્ર એણે ખેંચી લીધો અને ડાક્ટરને બોલાવવાને માણસ મોકલ્યો. ડાક્ટરે આવીને કહ્યું. “મગજે લોહી ચઢી જવાથી પરેશનું મૃત્યુ થયું છે.” આજે એને કાંઈ અગત્યના કામસર બહાર-ગામ જવાનું હતું તે જાણી લઈને પરમાનંદે ગૌરીને આજે જ મળવાનું લખ્યું હતું. આટલી અધોગતિએ એ પહોંચ્યો હશે ?

સરોવરની પાળે પાળે લપાતા છુપાતા ચોરની માફક આવતા ગુરુને વિધવા થયેલી ગૌરીએ બારીએથી જોયા. તરત જ એણે આંખ નીચી ઢાળી દીધી. ગુરુએ ખુમ પાડી “ગૌરી.” એણે જવાબ દીધો. “આતું છું.”

મિત્રોએ પરેશના મૃત્યુની વાત જાણી એટલે તરત જ તેઓ આવી પહોંચ્યા. ઘરમાં જઈને જુએ છે તો પરેશના શબની જોડે ગૌરીનું શબ પણ પડેલું હતું. એણે વિષ પીધું હતું. એના આવા અડગ પતિવ્રત ધર્મથી સર્વ વિસ્મય થઈ ગયા અને “આવા કલિકાલમાં પણ સતી સ્ત્રીઓ વસે છે.” એમ સૌ કાઈનાં મુખમાંથી નીકળી પડ્યું.

જીવન કે મૃત્યુ

૨। પુણીહતના જમીનદાર શરદશંકરના ઘરમાં વિધવા કદંબિનીને પોતાના આપના કુટુંબનું કાંઈ સગું વહાલું નહોતું. એક પછી એક બધાં મરી પરવાયો હતાં. તેમ પોતાના પતિના વંશમાં પણ અંગનું સગું વહાલું કાંઈએ રહ્યું નહોતું. પતિ અને પુત્ર પણ ચાલ્યા ગયા હતા. દીઅર શરદશંકરનું બાળક કદંબિનીનું જીવ-પ્રાણ હતું. બાળકના જન્મ પછી એની માતા ઘણો કાળ માંદો રહી તેથી એની વિધવા કાકી કદંબિનીએ જ એને ઉછેર્યો હતો. જે કાંઈ સ્ત્રી પારકા બાળકને ઉછેરે છે તે બાળક ઉપર તેનો પ્રેમ વધારે બલવત્તર હોય છે. તેમ નિઃસ્વાર્થી પણ હોય છે. અમુક ઉપર અમુકનો પ્રેમ છે તે વાત કાંઈ દસ્તાવેજથી પુરવાર કરી શકાય તેવી નથી. એ તો મનોમન સાક્ષી પુરે છે. જેના પ્રત્યે જેનું હેત હોય છે તે હેત તો એવડા બળથી વધે છે. કદંબિનીનો અવરોધ પામેલો પ્રેમ આ નાના બાળક પ્રત્યે વળ્યો હતો. શ્રાવણ માસમાં એક રાતે કદંબિની ઓચિંતી ગુજરી ગઈ. કાંઈ કારણસર એનું હૃદય બંધ પડ્યું. બીજે બંધે તો જેમ ચાલતું હતું તેમ ચાલવા લાગ્યું. પરંતુ પ્રેમથી વિદ્ધ થએલ આ વિધવાની નાબુક છાતીમાં સમયનું ઘડીઆળ હંમેશને મારે ચાલતું બંધ પડ્યું.

વખત છે પોલીસવાળા નકામી હેરાનગતિમાં લાવી મુકશે એવા ડરથી જમીનદારના ચાર પ્લામ્બુ નોકરો કોઈ પણ જાતની ધર્મક્રિયા વગર જ શયને અગ્નિદાહ માટે સ્મશાન લઈ ગયા. સ્મશાનભૂમિ ગામથી ઘણી દૂર હતી. પાસે એક તળાવ, એક નાનો ઉતારો અને વટવૃક્ષ હતું. પહેલાં અહીંથી નદીનું વહેણ જતું હતું પણ તે કાળે કરીને સુકાઈ ગયું અને તેથી ત્યાં તળાવ ખોદાયું હતું; એટલે અગ્નિદાહ સંબંધી ક્રિયા કરવા કરાવવાની સગવડ થઈ હતી. લોકો તો આ તળાવને જ નદી તરીકે ગણતા અને એ પાણીને પવિત્ર માનતા હતા.

શયને પેલા ઉતારામાં મૂક્યું અને ચારે જણા લાકડાંની રાહ જોતા ખેડા. ઘણીવાર થઈ પણ લાકડાં આવ્યાં નહિ એટલે ચારમાંના એ જણ નિતાઈ અને ગુરૂચરણ કંટાળી તેની તપાસ માટે ગયા. વિદ્યુ અને વનમાળી શયને સાચવવા રહ્યા. રાત અંધારી ઘેર હતી. આકાશ અભ્રથી છવાઈ ગયું હતું, તારાનું નામ નિશાન જણાતું નહોતું. પેલા એ જણા જાનામાના ઉતારામાં બેસી રહ્યા હતા. એમની પાસે દીવાસળીની પેટી અને ફાનસ હતું, ફાનસ ઓલવાઈ ગયું તે સળગાવવા દીવાસળીઓ ધસી ધસીને તેઓ થાકી ગયા પણ હવાઈ ગયેલી હોવાથી તે ન સળગી, અને એમને અંધારામાં જ બેસી રહેવું પડ્યું. કેટલીક વારે એમાંનો એક બોલ્યો. “આપણી પાસે તમાકુ હોત તો સાફ થાત. ઉતાવળમાં લાવવાની રહી ગઈ.”

“લાવ, હું જાઉં અને લેતો આવું” બીજાએ કહ્યું.

વનમાળી કેમ ત્યાંથી જવાનું કહેતો હતો તેનું કારણ વિદ્યુ સમજી ગયો. એટલે એણે કહ્યું “ત્યારે તે દરમિયાન હું અહીં એકલો બેસી રહું એમ ને?”

વળી વાત બંધ પડી. પાંચ મિનિટ તો એમને એક કલાક જેટલી લાગી. પેલા લાકડાનું મીશ કરીને ગયા છે પણ નક્કી કોઈ ઠેકાણે વાતોના તડાકા મરાતા જ બેઠેલા હોવા જોઈ એ એમ એમણે

જાણ્યું તમરાં અને દેડકાંનાં સતત અવાજ શિવાય અત્યારે બીજું કશું સંભળાતું નહોતું. એટલામાં એમની દૃષ્ટિ રાજની નનામી ઉપર પડી તો રાજ જાણે હાલતું હોય તેમ એમને ભાસ થયો. વિદ્યુ અને વનમાળી આ જોઈને ડર્યા અને બોલ્યા “ રામ રામ. ” એટલામાં એમને એક ઉંડો નિઃશ્વાસ સંભળાયો. એક ક્ષણમાં તો આ બન્ને જણા ઉતારામાંથી થેકડો મારીને બહાર નીકળી પડ્યા, અને સરતે ચડ્યા હોય તેમ ગામ તરફ ગમેડી મુકી ગયા. ત્રણેક માર્ગલ દોડ દોડ કર્યા પછી પેલા બે જણ ફાનસ લઈને આવતા એમને સામા મળ્યા. એ લોકો કાંઈ લાકડા માટે ગયા નહોતા, ફક્ત ધૂંતપાન માટે જ ગયા હતા; છતાં એમણે પેલાઓને કહ્યું કે “ એક ઝાડ કાપ્યું છે. હવે એનાં લાકડાં ચીરાશે, એટલે પછી આવી પહોંચશે. ” વિદ્યુ અને વનમાળીએ ઉતારામાં રાજ વિષે બનેલી હકીકત કહી. નિતાર્થ અને અને ગુરૂચરણે તો એ વાત હસી કાઢી અને એ લોકો રાજને એકલું પડ્યું રહેવા દઈને નાસી આવ્યા તેથી એમને ઠપકો આપ્યો. ચારે જણા પાછા રમશાન ભૂમિમાં ગયા. ઉતારામાં જઈને તેમણે જોયું તો રાજજ મળે નહીં ખાલી નનામી પડી રહેલી હતી. એ તો એક બીજા સામું ટગર ટગર જેવા લાગ્યા. શીયાળ આવીને તાણી ગયું હશે ? ના તેમ તો ન હોય, તેમ હોય તો લુગડું ફાટ્યું હોય તેનું ચીદરડુંએ માલમ પડેકની. આમ વિચાર કરીને એમણે બહાર જઈને જોયું તો કાદવમાં કાંઈ સ્ત્રીનાં નાનાં નાનાં તાગ્નં પગલાં પડેલાં જણાયાં, શરદશંકર કાંઈ મૂખે ન હતો કે આ લોકોની ભૂત વિગેરેની વાત સાચી માને તેથી આ ચારે જણાએ અંદર અંદર પુષ્કળ મસલત કર્યા પછી એવો ઠરાવ કર્યો કે આપણે તો એમજ કહેવું કે રાજને અમે અમિદાહ કરી દીધો. મળરકું ચતાં પેન્ના માણસો લાકડાં લઈને આવી પહોંચ્યા ત્યારે “ તમને આવતાં ધણીવાર લાગી એટલે અમે તો અહીં થોડાં લાકડાં હતાં તેથી કામ નીમારી લીધું ”

એમ કહીને એમને સમજાવી દીધા. શબની પછી કેને એવી દરકાર ફાય ? એટલે વિના તપાસે એ વાત સાચી મનાઈ.

૨

ધણાના જાણવામાં હશે કે કેટલીવાર એવું બનેલું એવામાં માવે છે કે મનુષ્યના જોળીઆમાં ઉંડાણમાં પ્રાણ જતા રહેલા હોય પારે તે શરીર બહારથી શબ જેવું જણાય છે. કદાચિનીના સંબંધમાં મેવુંજ બન્યું હતું. એ મૃત્યુ નહોતી પામી પરંતુ એકાએક એનું શરીરચંત્ર કાઢી કારણસર બંધ પડ્યું હતું અને એની ચેતનાશક્તિ ડી ગઈ હતી. એનામાં પાછું ચેતન આવ્યું ત્યારે આસપાસ એને અંધકાર માલમ પડ્યો. એ પોતાના ઘરમાં નથી એમ એને જણાયું.

બહેન બહેન ” કરીને એણે જીમ પાડી પણ કાઢી બોલ્યું નહિ. સ્થભીત થઈને એ બેઠી થઈ ગઈ. એને સ્મરણ થયું કે એની છાતીમાં મેકાએક દરદ થઈ આવ્યું હતું અને મૂર્છાગત થવાની તૈયારીમાં હતી. મેની જેકાણી બાળકને માટે દુધ ઉતું કરતી હતો એવામાં કદાચિની

બહેન બાળકને મારી પાસે લાવો. હું થાકી ગઈ છું ” એમ બોલતી એ બેભાન થઈ ગઈ. ત્યાર પછી ચોપડી ઉપર ખડીઓ ગવાથી સહી સહી થઈ રહે તેમ એને મન સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી હતો કદાચિનીના નૂતન પુસ્તકના સ્મરણશક્તિ અને ચેતના શક્તિરૂપી ક્ષરો આકાર વિનાના થઈ ગયા. બાળકના હેત ભર્યા “ કાકી કાકી ” શબ્દો શું છેવટના જ હતા ? આ સંસારમાંથી પોતાની માંખ મીચાઈ તે વખતે મૃત્યુની અનંત અને અજ્ઞાન વાટની એ શું માંખીયણ બની ગઈ હતી ? મૃત્યુ લોકમાંથી વિદાય થતાં એને શું વાટની વીદાય મળી હતી ? આમાંનું કશાનું સ્મરણ એને ન રહ્યું. થમ તો એને એમજ લાગ્યું કે એ યમસદનમાં આવી પહોંચી છે એટલે હવે ત્યાં જવાનું, સાંભળવાનું કે કરવાનું શું હોય ? ત્યાં તો

માત્ર એકી પહેરોજ. પરંતુ ત્યારે કંડો શરદાનો પવન સુસવાટા કરતો આવ્યો અને દેડકાનું ડરાકિ ડરાકિ સંભળાયું. ત્યારે એને પોતાના જીવનના અસ્તિત્વનો અને હજુ પૃથ્વી સાથેનો પોતાનો સંબંધ છુટ્યો નથી તેનો ખ્યાલ આવ્યો. એટલામાં વિદ્યુતનો ચમકારો થયો અને તે ચમકારામાં તળાવ, વડ, મોડું મેદાન અને દૂરનાં વૃક્ષો એને દૃષ્ટિગોચર થયાં હવે, એને યાદ અવ્યું કે ઘણીએ વાર પૂર્ણિમા ઉપર એ આ તળાવે સ્નાન કરવા આવતી હતી, ત્યારે આ સ્મશાન ભૂમિમાં શયન જોઈને મૃત્યુથી એ ધણી ભય પામતી. હવે એને વિચાર આવ્યો કે “ ચાલ ઘેર જઈએ. ” વળી લાંબો વિચાર કરતાં એને એમ થયું કે “ હું તો મૃત્યુ પામી છું તો ઘેર શી રીતે જઈએ ? મારા પાછા જવાથી એ બધાં ઉપર આપત્તિ આવી પડશે. મૃત્યુલોકમાંથી હું તો હવે ભૂતચોરિમાં આવી. જો એમ ન હોય તો શરદશંકરના સુરક્ષિત વાસમાંથી આટલી રાતે આટલે બધે દૂર આ સ્મશાન ભૂમિમાં હું શી રીતે આવી ? કદાચ એમ ધારે કે હજુ મારા શયનો અમિસંસ્કાર નથી થયો; તો પછી મને અહીં સુધી ઉચકી લાવનાર માણસો ક્યાં ગયા. જો વખતે હું મૃત્યુશય્યામાં હતી તે વખતે શરદશંકરના દીપપ્રકાશિત ઘરમાં હતી, અત્યારે હું નિર્જન અંધારા સ્મશાનમાં તહન એકલી છું. હવે હું આ પૃથ્વીનું માનવી તો નથીજ. હું અપશુકનીઆળા ડરામણું મારું પોતાનુંજ ભૂત છું. ” એને આ વિચાર આવતાં આ સંસારનાં બંધનો જો એને બાંધી રાખતાં હતાં તે પટોપટ તુટી ગયાં હવે પોતાનામાં અદ્ભૂત બળ અને નિઃસીમ સ્વતંત્રતા હોય એમ એને લાગ્યું. એ ધારે તે કરી શકે અને ધારે ત્યાં જઈ શકે, આવા વિચારે એક ગાંડાની માફક પવનના સુસવાટા પેડે ઉતારામાંથી એ બહાર નીકળી આવી અને સ્મશાનભૂમિ ઉપર આવીને ઉભી રહી. ભય કે લજ્જાનું ચિન્હ સરખું એના મુખ ઉપર જણાતું નહોતું.

એણે ચાલ ચાલ કરવા માંડ્યું; છેક થાકીને અશક્ત થઈ ગઈ ત્યાં સુધી એણે ચાલ્યાજ કર્યું. એ ચાલ્યા કરતી તેમતેમ મેદાન પણ જાણે ચાલ્યાજ કરતું હતું. એનો છેડો નહોતો આવતો. આસપાસ પાણીથી ભરેલા ડાંગરના ક્યારડાઓ હતા. ચાલતાં ચાલતાં એના પગ ક્યારડામાં ભરાઈ પડતા હતા. પ્રભાતનાં પહેલાં કિરણ પડતાં કેટલેક દૂર આવેલાં ઘરો નજીક વાંસની ઝાડીમાંથી પક્ષીનો કલવર આવતો સંભળાયો એટલે એને ભય લાગ્યો. પૃથ્વી અને તે ઉપર વસતાં માનવી જોડે પોતાનો હવે શો સંબંધ હશે તે એ ન કળી શકી. અંધારી રાતે ત્યાં સુધી એ સ્મશાનમાં હતી, નિર્જન પ્રદેશમાં હતી ત્યાં સુધી એ નિર્ભય હતી; અને જાણે પોતાના લોકનીજ વાસી હતી એમ એને લાગતું હતું. પરંતુ પહો ફાટતાંજ માનવીઓનાં ઘર જોઈ ને એને ભય લાગ્યો, માનવી અને ભૂતને તો એક બીજાનો ભય રહે છે, કારણ કે બન્ને યોનિઓ મૃત્યુ નદીને સામસામે કિનારે રહે છે. એનાં વસ્ત્ર કાદવથી ખરડાએલાં હતાં. આખી રાત ચાલવાથી અને વિવિધ વિચારો કરવાથી એ વૈકલ્પ જેવી જણાતી હતી. ખરેખર એનો દેખાવ એવો થઈ ગયો હતો કે લોકો એને જોઈ ને નાસી જાય. સદ્ભાગ્યે પ્રથમ દષ્ટિ એક પથિકની એની ઉપર પડી. એ એની પાસે ગયો અને પૂછ્યું “ જાહેન, તમે કોઈ સારા ઘરનાં જણાવો છો. આવે વેશે તમે એકલાં ક્યાં જવ છો ? ” કદાંબિની તો ગભરાઈ ગઈ હતી એટલે એ તો ટગર ટગર બોલ્યા ચાલ્યા વિના જોઈજ રહી. હજી એને આ લોક સાથે કોઈ સંબંધ રહ્યો છે, એ કોઈ સારા ઘરની હોય એમ જણાય છે અને આ પથિક એને કોઈ પૂછી રહ્યો છે એ બધી બાબતો હજી એના માન્યામાં ન આવી.

પથિક ફરીથી કહ્યું “ જાહેન, ચાલો હું તમારે ઘેર તમને પડે-અતાં ફરીશ. તમે ક્યાં રહો છો ? ”

કદંબિનીએ વિચાર કર્યો કે “ હવે ક્યાં જવું ? સાસરે જવું તો અર્થ વગરનું છે, પિતાનું ઘર છે નહિ. હા, બાલપણની મારી એક બહેનપણી છે. ” એ મોટી થઈ ત્યાર પછી જોગમાયાને એ મળી નહોતી પરંતુ પત્રદારા એક બીજાનાં દર્શન થયાં કરતાં. ઘણી વખતે કદંબિની જોગમાયાને પત્રમાં લખતી કે તારા પ્રત્યે મારો નિઃસીમ પ્રેમ છે, ત્યારે જોગમાયા ઉત્તર વાળતી કે હું માયા રાખું છે તેવી તું બીલકુલે રાખતી નથી. બન્ને જાણતાં હતાં કે એકવાર જો તેમનો મેળાપ થાય તો પછી એ છુટાંજ ન પડે.

કદંબિનીએ પથિકને કહ્યું “ મારે નીસીંદાપુર શ્રી. પતિને ઘેર જવું છે. ” પથિક કલકત્તે જતો હતો અને નીસીંદાપુર માર્ગમાંજ આવતું હતું તેથી કદંબિનીને એ નીસીંદાપુર શ્રીપતિને ઘેર મૂકી આવ્યો. બન્ને સહીઅરો ઘણે દિવસે મળી પહેલાં તો તેઓ પરસ્પરને ઓળખી ન શક્યાં; પરંતુ ધીમે ધીમે બાલપણની મુખાકૃતિ યાદ આવતાં ઓળખાણ પડી ગઈ. જોગમાયા બોલી “ કેવો યોગાનુયોગ, તું મને હવે ફરી કેઈ દિવસ મળી શકે એવી મેં સ્વપ્ને પણ આશા રાખી નહોતી. બેન, અહીં તારું આવવું કેમ થયું ? તારાં સાસરીઆં તો તને બીલકુલ બહાર નીકળવા દે એવાં નથી. ”

કદંબિની થોડીવાર શાંત રહી પછી બોલી “ બહેન, સાસરા સખંધી મને પૂછીશ નહિ. મને તારા ઘરનો એક ખુણો કાઢી આપ, ત્યાં હું પડી રહીશ. મને તારી નોકરડી તરીકે ગણજો. હું તારું બધું કામ કર્યા કરીશ. ”

“ શું હું તને નોકરડી તરીકે ગણું ? તું તો મારો શ્વાસ પ્રાણ છે, તું તો મારી-વિગેરે વિગેરે ” જોગમાયા બોલી. એટલામાં શ્રીપતિ આવ્યો. કદંબિની એની સામું થોડીવાર જોઈ રહી પછી ધીમે રહી બહાર ચાલી ગઈ. એણે પોતાનું માથું ઢાંક્યું નહિ અને વિવેક કે

અર્થાત્ જરાએ ન જાણ્યાં. જોગમાયાએ જાણ્યું કે કદંબિનીના આવા અમર્યાદ વર્તનથી શ્રીપતિ કદાચ તેને મારે ખોટા વિચાર બાંધે તથા એ પતિને એ વાત વિસ્તારથી સમજાવવા લાગી. શ્રીપતિ તો જોગમાયા જે કહે તે તરતજ ખરું માની લેતો, એટલે એણે તો “એમાં શું થઈ ગયું ? કાંઈ નહિ,” એમ કરીને વાત પતાવી અને જોગમાયાના જીવને નિરાંત વળી.

૩

કદંબિની આવી આવી તો ખરી પણ પોતાની બહેનપણી સાથે એનો જીવ ન મળ્યો. બન્ને વચ્ચે મૃત્યુનો અંતરાય હતો એને પોતાને પોતાના અસ્તિત્વ સંબંધી શંકા હતી છતાં એની ચેતના શક્તિ તો અસલના જેવીજ હતી. આ વાત એને મુઝાવી નાખતી હતી અને તેથીજ એ બીજાં સાથે મળી જતી નહોતી. એ જોગમાયા સામું જોતી અને વિચાર કરતી “આને તો પતી છે; એ એનું કામ કરે છે; એ તો મારા કરતાં કાંઈ જુદીજ દુનિયામાં વસે છે; આ દુનિયાના સોકા જોડે બધી વાતોમાં એ ભાગ લે છે, હું તો માત્ર ખાલી છાયાજ છું, એ મૃત્યુલોકમાં છે. હું તો અનંત સ્થિતિમાં છું.”

જોગમાયા પણ ખેચેન રહેતી હતી, કારણ સમજતું નહોતું સ્ત્રીઓને કાંઈ પણ અંધારામાં રહે તે ગમતું નથી સંબ્રમ કાવ્યોમાં શૌર્યમાં કે વિદ્વતામાં રહ્યો પાલવે, પણ ધરના કામકાજમાં એવો સંબ્રમ એમનાથી ન સહ્યો જાય. જ્યારે એમને કાંઈ વાતમાં સમજ ન પડે ત્યારે કાં તો એ વાતનો એ કડો પકડીને સમજ લે છે, કે એનું વિસ્મરણ કરે છે, અથવા તો પોતાના ઉપયોગમાં આવે તેવું રૂપાંતર કરે છે. જે એમાંનું કાંઈએ કરવા એ શક્તિમાન ન થાય તો એમનો મોજસ હાથથી જતો રહે છે. કદંબિની જેમ જેમ વધારે સુનકાર બનતી ગઈ તેમ તેમ એના હૃદયમાં શાની મુઝવણ ચાલી રહી હશે તે જાણવાને જોગમાયાની ઈતેજ્જરી વધતી ગઈ.

વળી નવો ભય ઉપસ્થિત થયો. કદંબિની પોતાની જાતથી બીવા લાગી પણ જાતથી છુટી પડીને શી રીતે નાસી જાય એને પોતાની જાતનો ડર લાગતો હતો. બહારનો કશાનો ભય નહોતો. મધરાતે ઘરમાં એકલી પડતી ત્યારે એ ખુમ પાડી ઉઠતી. દીપકના પ્રકાશમાં પોતાનો પડછાયો જોઈને એનું સર્વાંગ ધ્રુજી ઉઠતું હતું. એના આવા ડરકુપાણથી બધાં ઘરનાં એક પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થયો. ઘરના નોકર ચાકરોને અને જોગમાયાને પણ ભૂત દેખાવા લાંઝ્યાં.

એકવાર મધ્ય રાત્રે કદંબિની પોતાના સુવાના ઓરડામાંથી રડતી રડતી બહાર આવી અને જોગમાયાના ઓરડા આગળ આવી ને ખૂમો પાડવા લાગી “ બહેન, બહેન, મને તારા પગ આગળ સુઈ રહેવા દે. મને એકલી ન રાખ. ”

જોગમાયાને જોટલી બીક લાગી તેટલોજ ક્રોધ ચઢ્યો. તેજ વખતે એ કદંબિનીને ઘરમાંથી કાઢી મુક્ત; પરંતુ શ્રીપતિએ કદંબિનીને જેમ તેમ કરીને સમજાવીને પાછી બીજા ઓરડામાં સુવાડી.

બીજો દિવસે શ્રીપતિ પોતાની પત્ની પાસે ગયો એટલે પત્નીએ તો એને ઉધડો દીધો. “ તમે તે કાંઈ માણસમાં છો. પેલી એને સાસરેથી નાસી આવી છે અને તમારા ઘરમાં પેડી છે; એને આવે મહિનો થઈ ગયો પણ તમે તો કાંઈ બોક્ષતા જ નથી; હવે એ એને ઘેર પાછી જાય એમ પણ તમે કહેતા નથી. હજી સુધી એ અહીં કેમ પડી રહી છે ? તમે આમ કેમ શાંત બેસી રહ્યા છો, તેનું કારણ મહેરબાની કરીને જણાવશો ? તમે પુરૂષો બધાય સરખા જ છો. ”

પુરૂષ માત્ર સ્ત્રી જાત પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ પક્ષપાતી હોય છે તેને માટે સ્ત્રીઓજ જવાબદાર હોય છે. શ્રીપતિ તો જોગમાયાના સમ ખાઈને કહેવા તૈયાર હતો કે નિરાધાર કદંબિની પ્રત્યે એને જે કાંઈ દયાની લાગણી હતી તે ફક્ત એની નિરાધાર સ્થિતિને લઈને જ હતી; એથી

વિશેષ કાંઈ પણ નહોતું પરંતુ તે વાત પોતાની રીતભાતથી એ સિદ્ધ ન કરી શક્યો. એને એમ લાગ્યું કે “આ બિચારી આધાર વિનાની વિધવાને એનાં સાસરીઆં ઘણું દુઃખ દેતાં હશે તે સહન નહિ થવાથી એ કંટાળીને અહીં આવી હશે એને બીચારીને નથી બાપ કે નથી મા આ રિથતિમાં એને કેમ કાઢી મુકાય ” એમ વિચારીને એ વાત એણે પડતી મુકી અને દુઃખદાયક પ્રશ્નો પૂછીને કદંબિનીને વધારે દુઃખી કરવાનું એને ઊચીત ન લાગ્યું.

એક યુક્તિમાં જોગમાયા ન ફાવી એટલે એણે બીજી યુક્તિ લડાવી. એટલે ઘરમાં કંકાસ થવાના ભયે આખરે શ્રીપતિએ કદંબિનીના સસરાને સંદેશો કહાવી મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પત્ર લખવાથી તો કાંઈ નહિ વળે એમ ધારીને એણે જતે જ રાણીહત જવાનો વિચાર કર્યો. શ્રીપતિ ગયો એટલે જોગમાયા કહેવા લાગી. “ એન કદંબિની, મારા ઘરમાં બહુ દિવસ રહેવું તારે માટે યોગ્ય ન લેખાય. લોકો શું કહેશે ? ”

કદંબિની જોગમાયા સામું ગંભીરતાથી જોઈ રહી અને બોલી “ લોકોની સાથે મારે શું લેવા દેવા છે ? ” આ સાંભળીને જોગમાયા તો ઠંડી જ થઈ ગઈ.

“ તારે લોકો સાથે કાંઈ લેવા દેવા નહિ હોય પણ અમારે તો છે. પારદી સ્ત્રી અમારા ઘરમાં આમ રહે તેનો અમે શો જવાબ આપી શકીએ ? ” “ મારું સાસરુંજ ક્યાં છે ? ” કદંબિની બોલી.

જોગમાયા મનમાં જ બબડી “ જલ્દાનમમાં જવ બધુંએ, વળી એ દુષ્ટ બીજી કાણ જાણે શુંએ કરશે ? ”

વળી કદંબિની ધીમે સાદે બોલી “ મારે તમારી સાથે શું લેવા દેવા છે ? હું કાંઈ આ મૃત્યુલોકનું માનવી છું ? તમે હસો છો, રડો છો, સ્નેહ કરો છો, દરેક મનુષ્ય પોતપોતાનું સાંભાળી લે છે. મારે તો ફક્ત આ બધું જોઈ જ રહેવાનું છે. તમે મનુષ્ય છો, હું તો જાયા

છું. પ્રભુએ મને તમારી આ સૃષ્ટિમાં હજી કેમ રાખી મૂકી છે ?” એનો દેખાવ અને વાણી એવાં વિચિત્ર લાગતાં હતાં કે એના લવારામાંથી જોગમાયા કાંઈ થોડું જ સમજી. આખરે વધુ પ્રશ્ન ન પૂછતાં દુઃખી થતી એ ત્યાંથી ખસી ગઈ.

૪

છેક રાત્રે દસ વાગે શ્રીપતિ રાણીહતથી પાછો આવ્યો. વરસાદની ઝડીઓથી ધરતી પાણીમાં ડુબી ગયેલી હતી. એમ જ લાગતું હતું કે વરસાદ રહેવાનો જ નથી અને રાત પણ પુરી થવાની નથી. જોગમાયાએ પૂછ્યું. “ કેમ શું કરી આવ્યા ? ”

“ મારે બહુ બહુ કહેવાનું છે. ” એમ કહીને શ્રીપતિ કપડાં કાઢીને વાળુ કરવા બેઠો. પછી હુકો ગગડાવતો આડો પડ્યો. એના મગજમાં ઘણો ગુંથવાડો ઉભો થયો હતો. જોગમાયા પણ થોડી વાર તો પોતાની ઉત્સુકતા દબાવીને બેસી રહી, પણ પછી એ કદાચ આગળ જઈને બોલી “ બોલોને, શું ખબર લાગ્યા હો ? ” “ ખબર તો એ જ કે તેં ખરેખર ભૂલ કરી છે. ” જોગમાયાને તો આ સાંભળીને ચાટકો ચઢ્યો. સ્ત્રીઓ કદી ભૂલ કરતી જ નથી અને કદાચ કરે તો પણ કાચા પુરુષોએ કહેવી ન જોઈએ. સ્ત્રીની ભૂલ પુરુષોએ પોતાને માથે વહોરી લેવી જોઈએ. આવા વિચારની જોગમાયા બચકું ભરતી બોલી ઉઠી. “ મેં શી ભૂલ કરી તે બતાવશો ? ”

“ જે સ્ત્રીને તેં આપણા ઘરમાં રાખી છે તે તારી કદંબિની ન હોય. ” પોતાનો પતિ જ આ પ્રમાણે બોલે છે એ સાંભળીને જોગમાયા વધારે છેડાઈ પડી અને બોલી “ શું હું મારી બેનપણીને પણ ન ઓળખી શકું ? વાહ, ત્યારે તમે જ આવોને ઓળખાવો, એવા હોંશીઆર છો તો ! ” શ્રીપતિએ એને સમજણ પાડી કે “ એમ જીદ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. મેં કહ્યું છે તે હું સાબીત કરી બતાવીશ

તારી કદંબિની તો ગુજરી ગઈ છે ” જોગમાયાએ જવાબ દીધો. “ જુઓ, સાંભળો, તમે જ મોટી હિમાલય જેવડી ભૂત કરી છે, તમે કાંઈ ભળતે જ ઘેર જઈ પહોંચ્યા હશે અથવા તો તમારા સાંભળવામાં કાંઈ ગરબડ હશે. તમને ત્યાં જવાનું કાણે કહ્યું હતું? એક કાગળ લખો એટલે ચોખ્ખા થઈ જશે? ” પત્નીને પોતાના કાર્યમાં વિશ્વાસ ન આવ્યો. જોઈને શ્રીપતિ ખિન્ન થયો. એણે ઘણા ઘણા દાખલા આપ્યા પણ જોગમાયાને ખાતરી ન થઈ. આવી રકઝકમાં મધરાત થઈ ગઈ. કદંબિનીને કાઠી મુકવા બાબત દંપતિ સંમત થયાં. શ્રીપતિનું એવું માનવું હતું કે આ નવી આવનાર સ્ત્રીએ ખોટું ઓળખાણ કાઢીને એની પત્નીને છેતરી છે. જોગમાયાનું એવું માનવું હતું કે એ કાંઈ વેશ્યા છે. આવા વાદવિવાદમાં કાંઈ પોતાની હાર કબુલ કરતું નહોતું. બન્ને મોટા ઘાંટા કાઢીને વાત કરતા હતાં. કદંબિની જોડેના ખંડમાં સુઈ ગઈ છે તેનું પણ ભાન એ ભૂલી ગયાં. શ્રીપતિ કહે કે “ આપણે ખરા ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યાં. હું તને ખરું કહું છું. મેં મારે કાનો-કાન એ વાત સાંભળી. ” ત્યારે જોગમાયા ક્રોધાયમાન થઈને બોલી. “ તમે શું કરમ કાનો કાન સાંભળ્યું! હું મારી નજરે દેખી શકતી નથી? ” છેવટે જોગમાયા હારી અને બોલી. “ બહુ સારું, ત્યારે કહો એ ક્યારે ગુજરી ગઈ? ”

આ પ્રશ્ન એણે એવા આશયથી પૂછ્યો કે જો એનો પતિ કાંઈ એવો દિવસ કહી દે કે, જે દિવસનો કદંબિનીના હાથનો પત્ર એની પાસે હોય; તો જરૂર શ્રીપતિને જુઠો પાડી શકાય. કદંબિનીના મૃત્યુનો એણે દહાડો વાર કહ્યો તો જણાયું કે જે દિવસે કદંબિની એમને ઘેર આવી તેને આગલે દિવસે એનું મૃત્યુ થયેલું. એટલે જોગમાયા ધ્રુજી ઉઠી અને શ્રીપતિ પણ ડગી ગયો. આમ આ બે જણાં વાત કરતાં હતાં એટલામાં પવનને ઝપાટે દીવો ઓલવાય ગયો અને અંધારું ઘેર થઈ ગયું. કદંબિનો એ બેઠાં હતાં ત્યાં આવીને ઉભી રહી. રાતના

એક વાગ્યાનો મુમાર થયો હતો. બહાર વરસાદ ધોધમાર વરસતો હતો. કદંબિની બોલી. “ બેન, હું જ તારી કદંબિની છું. હું જીવતી નથી, મરી ગઈ છું. ” જોગમાયા બીકની મારી જીમ પાડી ઉઠી. શ્રીપતિથી બોલી શકાયું નહિ.

“ હું મૃત્યુ પામી છું એ સિવાય મેં તને કંઈ નુકશાન કર્યું નથી. આ લોકમાં મારે માટે સ્થાન નથી તેમ મૃતક લોકમાં પણ મને સ્થાન નથી, ત્યારે હવે મારે જવું ક્યાં ? ” વરસતા વરસાદની ઘેર રાતમાં ઘસઘસાટ ઉંઘતા સરજનહારને જગાડવા જાણે જીમ પાડતી એ બોલી ઉઠી. “ હવે હું ક્યાં જઈશ ? ” એટલું બોલીને કદંબિની જોગમાયાને મૂર્ઝાવશ દશામાં મુકીને ઘરની બહાર નીકળી પડી.

૫

કદંબિની રાણીહત શી રીતે પહોંચી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પહેલાં તો એણે કંઈને દેખા દીધી નહિ. એક પડી ગયેલા મંદિરમાં ભુખે તરસે એણે આખો દિવસ કાઢી નાખ્યો. જ્યારે સાંજ પડી આકાશમાં મેઘાંધકાર છવાઈ રહ્યો અને પુષ્કળ વરસાદ આવશે એવી બીકે લોકો ઘરમાં ભરાઈ જવા લાગ્યા, તે વખતે કદંબિની મંદિરમાંથી બહાર આવી અને પોતાના ઘર તરફ વળી જતાં જતાં એને ઘુન્નરી વધુટી લાજ કાઢીને એ ઘરમાં પેડી. ઘરની નોકરડી ધારીને એને કંઈએ અટકાવી નહિ. શરદશંકરની સ્ત્રી તે વખતે પોતાની વિધવા બહેન જોડે પાને રમતી હતી. નોકર રસોડામાં હતો અને કાયલી બાળક પથારીમાં ઉંઘતો હતો. બધાંની નજર ચુકાવીને કદંબિની બાળક પાસે ગઈ. એ પાછી આ ઘેર કેમ આવી હશે તે કંઈ જાણતું નથી. એ જાતે પણ જાણતી નહોતી. આ બાળકને એકવાર જોવાની એની ઈચ્છા હતી, પણ પાછી ક્યાં જવું કે શું કરવું તેનો એણે કશો વિચાર કર્યો નહોતો.

બાળક ઉંઘતો હતો, એના નાના હાથની મુઠીઓ વળેલી હતી અને તાવને લીધે એનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. એને બેઈને કદંબિનીનું હૃદય શોધાઈ ગયું. બાળકને છાતી સરસો ચાંપવાની એની ઈચ્છા થઈ આવી. એને વિચાર થયો કે “આ સંસારમાં મારું અસ્તિત્વ નથી એટલે હું એમ કરીશ તે કાણ જોવાનું છે. છોકરાની માને તો છોકરા પાસે બેસવું ગમતું નથી, એને તો તડાકા મારવાનું કે પાને રમવાનું ગમે છે. બાળકની હું સંભાળ રાખતી હતી ત્યાં સુધી તો એ સર્વ પ્રકારની દુઃખામાંથી છુટી હતી અને એને બાળકની કશીએ તકલીફ ઉઠાવવી પડતી નહોતી. અરે, મારા ગયા પછી મારા જેવી એની કાણ સંભાળ રાખે ?”

બાળકે પાસું ફેરવ્યું અને ઉંઘમાંજ બોલ્યો “કાકી મને પાણી પાવ.” “મારો વહાલો બાલુડો મને ભુલી ગયો નથી” એવા હર્ષમાં એણે બાળકને ખોળામાં લીધો અને એને પાણી પાડ્યું. બાળકની નિંદ્રા ત્યાં સુધી ઉડી નહિ ત્યાં સુધી અગ્નયખીનાં કાંઈ પણ ચિન્હ બતાવ્યા શિવાય પરિચિત હાથ જ એને પાણી પાવ છે એમ ધારીને એ પડી રહ્યો. પણ જ્યારે કદંબિનીએ પોતાના ઘણા દહાડાને ઉભરો ખાલી કર્યો અને બાળકને ચુંબન કર્યું અને એને હીંચકો નાખવા લાગી, ત્યારે એ જાગ્યો અને એને બાકી પડ્યો “કાકી તમે મરી ગયાં હતાં ને ?”

“હા, મારા લાડકા.”

“ત્યારે તમે પાછાં આવ્યાં ? હવે ફરીથી મરી ન જશો ?”

કદંબિની કાંઈ જવાબ આપે એટલામાં તો એને માથે આકૃત આવી પડી. એક દાસી પ્યાલામાં સાબુદાણા લઈને આવતી હતી, એના હાથમાંથી પેલો પ્યાલો પડી ગયો અને એ પણ ધગ લઈને પડી ગઈ. ધખાકો સાંભળીને પત્તાં રમવાં અધવચ મુકીને જેઠાણી

દોડી આવ્યાં. એ તો આવીને થાંભલા જેવીજ ઉભીજ રહી. એનાથી ન નસાય કે બોલાય. આ બધો તમાસો જોઈને બાળક પણ ગભરાયો અને રડી પડ્યો. “કાકી તમે અહીંથી જતા રહો.”

હવે કદંબિનીને સમજ પડી કે એ મરી ગઈ નથી. તેનો તેજ આ ખંડ, તેજ વસ્તુઓ, આ બાળક પણ તેજ અને અહીંનું સર્વ કાંઈ પણ રૂપાન્તર શિવાય અસંવનુંજ કાયમ છે. પોતાની બહેનપણીના ઘરમાં પોતે ગુજરી ગઈ છે એમ લાગ્યું હતું અને હવે બાળકના ઓરડામાં એને એમ લાગ્યું કે હું નથી મરી ગઈ. દુઃખ ભર્યા સ્વરે એણે પોતાની દેરાણીને કહ્યું “તમે મારાથી શું કામ બીઓ છો, હું તો તેની તેજ છું.” દેરાણીથી આ ન જોવાયું એને મૂર્છા આવી એટલામાં સુરદશંકર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. હાથ જોડીને નમ્ર ભાવે એણે કહ્યું “આ તે શું સારું કહેવાય ? સતીશ મારો એકનો એક પુત્ર છે, તમે એને શું કામ દેખા દો છો, અમે તો બધાં તમારાંજ છીએ. તમે ગત થયાં ત્યારથી એ રોજ સુકાતો જાય છે. તાવ તો શરીરમાંથી ખસતોજ નથી. રાતને દિવસ કાકી કાકી એમ બુમો પાડ્યા કરે છે. તમે તો આ લોક છોડીને ચાલ્યાં ગયાં છો; માટે હવે આ છોકરાની માયા ભાડી દો. અમે તમારી પાછળ શ્રાદ્ધ વિગેરે બધી ક્રિયાઓ કરીશું.” કદંબિનીથી આ બધું ન સાંભળી શકાયું. એ બોલી “અરે હું મરી નથી ગહ. તમને મારે કેવી રીતે સમજાવવા કે હું નથી મરી ગઈ. હું તો જીવતી છું.” એમ બોલી જમીન ઉપર એક પિત્તળનો ઘડો પડ્યો હતો તે હાથમાં લઈ પોતાના કપાળમાં જોરથી માર્યો. કપાળમાંથી ઘડઘડ કરતું લોહી વહેવા લાગ્યું એટલે એ ફરી બોલી “બુઓ, ખાતરી કરો, હું જીવતી છું.” શરદશંકર તો મૂર્તિમંત જેવોજ ઊભોજ રહ્યો. છોકરીએ ચીચી-આરી પાડી મૂકી. શરદશંકરની સ્ત્રી અને દાસીને તો હજુ મૂર્છા વળી નહોતી.

“ હું નથી મરી ગઈ, હું નથી મરી ગઈ, ” એમ બુમે પાડતી કદંબિની ચોકમાં આવેલા કુવાનાં પગથીયાં ચડી ગઈ અને કુવામાં ભુસંકો માર્યો. ઉપલા માળથી શરદશંકરે ધખાકો સાંભળ્યો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યાજ કર્યો ને બીજો દિવસે બપોર સુધી ચાલુ રહ્યો. કદંબિનીએ મરતાં મરતાં સાબીત કરી આખું કે એ નાંહાતી મરી ગઈ.

નયનજેર—બાબુનું ગૌરવ

૧

એક વખત એવો હતો કે નયનજેરના બાબુ મોટા જાગીરદાર ગણાતા હતા. તેઓ પોતાના રાજવંશી વૈભવ માટે નામાંકિત થયા હતા. તે એવા નાબુક હતા કે ઢાકાની મલમલની કાર જરા સરખી એમની ચામડીને ખુંચતી, તો તે આખી કાર ફાડી નાખતા એક બિલાડીના બચ્ચાનાં લગ્ન માટે પણ એ હજારો રૂપિયા ખર્ચો નાખતા. એમના સમ્બંધમાં એવું કહેવાય છે કે એક વાર એમને ત્યાં મોટી મીજલસ થઈ હતી તે વખતે રાતને દિવસના રૂપમાં પલટાવી નાખવા એમણે અસંખ્ય દીવા પ્રકટાવ્યા હતા; અને સૂર્યપ્રકાશનું આબેહુબ અનુકરણ કરવાને ઉંચેથી રૂપાના તારનો વરસાદ વરસાવા મુક્યો હતો. એમના એ વૈભવના દિવસો વધી ગયા હતા. એકજ રેલમાં એ બધું ધસડાઈ ગયું. આ બાબુઓનો આવો રાજવંશી ઠાઠ વધારે પેઢીઓ ન પહોંચ્યો. જેમ એક દિવામાં વધારે દીવેટો બળતી હોય તો તેમનું તેલ ઝપાટાબંધ બળી જાય છે. અને દીવો ઝટ ચોલવાઈ જાય છે. તેમ આમનું પણ થયું.

અમારા પાડોશી કૈલાસબાબુ આ રાજવંશી નયનજેર બાબુના છેલ્લા વંશજ છે. એ મોટા થયા તે પહેલાંજ એમના કુટુંબના

વૈભવનો લગભગ અંત આવેલો હતો. એમના પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે તેમની પાછળ વરામાં લખલુટ ખર્ચ થઈ ગયો. હતો. રહી સહી મીલકત દેવું વાળવા વેચાઈ ગઈ અને જે કાંઈ રોકડ બાકી રહ્યું તેથી અસહની બાપદાદાની જાહેજલાલી જળવાય તેમ નહોતું. કૈલાસબાબુને નયનજેર છોડીને કલકત્તે આવવું પડ્યું. એમનો પુત્ર આ ફાની દુનિ-આનો ત્યાગ કરીને પોતાની પાછળ એક પુત્રીને મુકીને ગુજરી ગયો હતો. કલકત્તામાં અમે કૈલાસબાબુના પડોશીઓ છીએ. અમારા કુટુંબનો વૃત્તાંત એમનાથી તદ્દન ઉલટો છે. મારા પિતાએ પોતાની જાતમહેનતથીજ પૈસો મેળવ્યો હતો તેથી જરૂરીઆત કરતાં એક પાઈ પણ વધારે ન ખર્ચવી એવો એમનો મત હતો. એમનાં લુગડાં અને હાથ વહીતરૂ કરનારા જેવા હતા. ખોટો અને હદપારનો ભપકા દેખાડીને બાબુનો ઇલકામ લેવાનું એમને જરાએ મન થતું નહીં તેથી એમનો હું ઉપકૃત છું. એમણે મને ઘણા ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું હતું તેથી મારો સંસાર સારી રીતે ચાલતો હતો. હું સ્વા-શ્રયથી જ મોટો થયો છું એમ કહેતાં મને શરમ નથી આવતી. મારી તીજેરીમાં રૂપીઆની નોટોના ચોડા પડી રહ્યા હોય તે, બાકી તીજેરીમાં કુટુંબની વંશાવળી પડી રહે તેના કરતાં મને વધારે પ્રિય હતા. કૈલાસબાબુ પોતાના બાપદાદાની અસમકીર્તિ સંભારીને હાથમાં જતી રહેલી શાખામાં ઉમેરો કરવાનો ખોટો પ્રયત્ન કરતા હતા એથી મને ગમતા નહોતા. મારા પિતા પોતાનો રંગેલો રોટલો ખાતા હતા તેથી બાબુ મારા પ્રત્યે ઘૂણાની નજરે જોતા હોય એમ મને લાગ્યું મારે કહેવું જોઈએ કે કૈલાસબાબુ પ્રત્યે મારા શિવાય કાંઈને કંટાળો આવતો નહિ. એટલુંએ ખરું કે એમના જેવા અનપકારી વૃદ્ધો થોડાજ હશે. બીજાના આનંદમાં અને શોકમાં હંમેશાં એ માયાળુ અને સમ્ય વર્તન રાખતા. પોતાના પડોશીઓના ઉત્સવમાં અને ધાર્મિક પ્રસંગોમાં ભાગ લેવાનું એ જરાએ ચુકતા નહિ એમનો હસમુખો સ્વભાવ વૃદ્ધ અને જુવાનને સરખો પ્રિય થઈ પડતો એમની વાત

કરવાની હજી હજી પણ એટલી બધી રહેજી ભરેલી હતી કે એમનાથી કાઠિને કંટાળો ઉપજતો નહિ. મોહલામાંથી જતાં આવતાં ઓળખાણ પીછાણવાળાઓને એ મળતાં એટલે તરત એમને એ ઉભા રાખતા અને તેમની તથા તેમના કુટુંબની ખજર અંતર પૂછતા. એમના મુખમાંથી અરખલિતપણે એક પછી એક જે સવાલો નીકળતા તેના જવાબો આપવા પેલાઓને ઉભા રહેવું પડતું તે વખતે જાણે એમને નાકું પકડીને વાત કરવા રોકીજી રાખ્યા હોય તેવું થતું. છતાં તેઓ ધણી ખુશીથી આપોઆપ રોકાઈ જતા.

“ઓહો ભાઈ, તમને જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો. કેમ ખુશી તો ખરા? શશીની તખીયત કેમ છે? અને દાદાએ પણ ખુશીમાં છેને? મેં તો હમણાંજ સાંભળ્યું કે માધુના છોકરાને તાવ આવે છે. હવે કેમ છે એને? તમે જાણો છો? અને હરિયરણુબાબુને તો મેં હમણાંના જોયાજ નથી. એમની તખીયત તો ઠીક હશે. રખાલને શું થયું છે? વાડ તમારા ઘરમાં તો બધા ખુશીમાં છેને?” વિગેરે મતલબના કૈલાસબાબુના પ્રશ્નો હોય.

કૈલાસબાબુ પાસે જો કે કપડાં ગણ્યાં ગાંડ્યાં હશે પરંતુ ત્યારે જુઓ ત્યારે એમનાં કપડાં તદ્દન સ્વચ્છ, દરરોજ એ પોતાનાં શર્ટ, કોટ, વાસકુટ, ચોયણા વિગેરેને સૂર્યનો તડકો ખવડાવતા. વળી પથારીની ચાદર, એશીકાં અને શેતરંજીને પણ દરરોજ થોડો થોડો વખત તડકે મુકી રાખતા. તેમ કર્યા પછી બધાને એ સારી પેઠે ખંખેરતા, સાફ કરતા અને પછી કેકાણે મુકી દેતા. પોતાના ઘરમાં થોડું પણ વ્યવસ્થિત ફરતીયર ગોઠવીને હોલને સુંદર અને શોભીતો બનાવી મુકતા. ઘરમાં ચાકર નથી અને પોતાને હાથે કરવું પડે છે એમ લોક જાણે નહિ તેટલા માટે ઘરનાં બારણાં વાસીને પોતાને હાથે એ અસ્વી કરતા અને હાથેજ ગડી વાળીને મુકી દેતા હતા; અને એવું બીજું પણ પરચુરણ કામ કરી લેતા અને પછીજ બારણું ઉઘાડતા; એટલે મિત્રો મળવા આવે તો બધું ટાપટીપસરજ ઘરમાં જુએ.

હું ઉપર કહી ગયો તેમ જો કે કૈલાસબાબુની સ્થાવર મીલકત હવે ખીલકુલે રહી નહોતી; છતાં બાબુકી જંગમ મીલકતમાંથી કંઈક કાંઈ નવતર ચીજો વિગેરે તો હજી રહ્યું હતું. ગુલાબજળ છાંટવાની એમની પાસે ચાંદીની ગુલાબદાની હતી, સોના ચાંદીની અત્તરદાની હતી, નાનો સરખો સોનાનો થાળ હતો, અસલી કામતી શાલ હતી, સારે ટેકાણે જવા આવવાનો અસલી પોપાક અને પાથડી પણ હતી. આટલી વસ્તુઓ તો એમણે માંગનારાઓની દાદમાંથી માંડ માંડ જીતી રાખી હતી; અને જ્યારે જ્યારે એવો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ઝટ લઈને કૈલાસબાબુ આ ચીજો બહાર કાઢતા અને નયનજેર કુટુંબની વિશ્વ-વિખ્યાત કીર્તિ અને મોભાને સાચવી રાખવાને પ્રયત્ન કરતા. એમ તો એ ઘણા શરમાળ હતા, પણ વાત કરતા ત્યારે પોતાના વંશની કીર્તિના ગાન કરવામાં અને મુક્તકંઠે એની જાહોજલાલીનાં વખાણ કરવામાં એ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા. મિત્રવર્ગ એમને આમ કરવામાં ઉત્તેજન આપતો હતો અને એમને તેમાં રમુજ લાગતી હતી. પડોશીઓ તો એમને ઠાકુરદાદા કહીનેજ બોલાવતા. બધા એમને ઘેર ભરાતા અને કલાકો સુધી વાતો કર્યા કરતા હતા. એમને કોઈ રીતે ખર્ચનો ઉગારો થાય તેટલા માટે મિત્રવર્ગમાંનો કોઈ એકાદ દલાડો તંબાકુ લાવતો અને કહેતો કે ઠાકુરદાદા આજે તો ગયાથી એક સ્નેહીએ મને આ તમાકુ મોકલી છે, જુઓ તો ખરા એ દીક છે કે નહિ. ઠાકુરદાદા એ અલણ કરતા અને બોલતા હતા, “ઓહો, આ તો ઘણી સારી છે.” ત્યાર પછી પાછા એ તમાકુ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા મંડી જતા. “તમે જાણો છો, અસલ નયનજેરના બાબુઓ એક ગીનીની એક આઉંસના ભાવની ઘણી ઉંચી અને જલદ તમાકુ વાપરતા હતા. હજીએ અમારા ઘરમાં નમુના દાખલ એમાંની થોડીક પડી છે. તમે કોઈ એની અજમાયશ કરી જોશો?”

બધાએ જાણતા કે જો કોઈ એ તમાકુની એમની પાસે માગણી કરે કે લાવે તો ખરા એ કેવીક છે; તો સાળી કબાટની ચાવી બોવાઈ

ગર્ભ છે અથવા તો મારા નોકર ગણેશે કાંઈ મુકી દીધેલી હોવી જોઈએ એમજ જવાબ મળે. વળી ખાતરી પાડવાને એ કહેતા કે નોકરો બહાર જાય છે ત્યારે તેમણે મુકેલી વસ્તુઓ આપણને જડતી નથી. આ અમારો ગણેશ એવો મૂર્ખ છે, હું તમને શું કહું? એને કાઠી મુકતાંએ મારો જીવ ચાલતો નથી. ગણેશ પણ બીચારો કુટુંબની આજર રાખવા ખાતર એનો ગમે તેવો દોષ કાઢે તોયે વગર બોલે સહન કરવા તૈયાર જ હતો; આવે વખતે મંડળીમાંથી એકાદ જણ બોલી ઉઠતો “કાંઈ હરકત નહિ ઠાકુરદાદા, એને માટે હમણાં તસ્દી લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપણને તો આ તમાકુ સારી પડશે. પેલો બહુ જલદ લાગશે.” ત્યારે વળી ઠાકુરદાદાનો જીવ ઠરી પડતો, નીચે એસતા અને વાતે વળગતા. ત્યારે બધા ઘેર જવા તૈયાર થતા ત્યારે ઠાકુરદાદા એમને બારણા સુધી વળાવા જતા અને પગથીયા ઉપર ઉભા રહીને કહેતા “અધ્યા ભાઈ, બધું તો બધું, પણ આપણે બધાએ ભેગા બેસીને મારે ઘેર ભોજનનું ક્યારે રાખીશું?” એકાદ જણ કહેતો કે “હમણાં નહિ ઠાકુરદાદા, વળી આગળ ઉપર જોઈ લઈશું.” “વાર, વાર, ચોમાસું આવવા દો, હમણાં તો બહુ તાપ પડે છે. હું તમને બધાને ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન આપવા માંગું છું તેનો બધો તાલ આવી ઋતુમાં કયળી જાય.” પરંતુ ભૂલે ચૂકે પણ એ વાત દાદા આગળ ન થઈ જાય તેની બધા ખાસ સંભાળ રાખતા. ભોગજોગે જો વાત નીકળી તો કાંઈ ધીમે રહીને બોલી ઉઠતું કે હાલમાં વરસાદના દલાડામાં ક્યાંય જવું આવવું કે કાંઈ કરવું બહુ મુશીબતનું કામ થઈ પડે છે. ચોમાસા બાદ એ વિચાર રાખીએ તો સારું.” આ પ્રમાણે ભોજન માટે પણ કાર્ટના દાવાની માફક મુદતો પડ્યા કરતી. ઠાકુરદાદા જે ઘરમાં રહેતા તે ઘણુંજ નાનું હતું અને એમની શ્રીમંતાર્થને છાજે તેવું નહોતું; તેથી એ મનમાં મુંઝાતા પણ અમે એમનું મન વળાવતા. મિત્રો કહેતા કે “અમે તમારી મુશીબતો પુરેપુરી સમજીએ છીએ. કલકત્તામાં સારું ઘર મળવું જ અશક્ય જેવું

છે. અમે તો આજ કેટલાંયે વર્ષ થયાં તમારા લાયકનું ઘર ખોળ્યા જ કરીએ છીએ.” મારે અહીં કહેવું જોઈએ કે ઘર ખોળે એવો કાર્થ મૂખો નહોતો. ઠાકુરદાદા પછી આખરે નિશ્વાસ નાખીને ખોલતા “હીક હીક, મારે તો આ ઘરથી નીભાવી લેવું પડશે.” વળી પાછું મોઢું હસતું રાખીને ખોલતા “તમે બીજું કંઈ જાણો છો ? તમે બધા મિત્રોને મુકીને હું દૂર જઈ શકું જ નહિ. મારે તો તમારી પડોશમાં જ રહેવું જોઈએ. તમે બધા મિત્રો પાસે છો એટલે સારા ઘરનો બદલો મને અહીંજ મળી જાય છે.” ગમે તે કારણથી પણ મને તો આથી બાબુ ઉપર ઘણો ક્રોધ ચઢતો. હું ધારું છું કે તેનું ખરું કારણ એ હતું કે મારા જેવા જુવાન માણસને એવકુશાઈ ભારેમાં ભારે ગુનો લાગે છે. કેલાસબાબુ ખરેખરા એવકુશ તો નહોતાજ. રોજના બ્યવહારમાં તો દરેક જણ એમની સલાહ લેતા, પરંતુ નયનજેરનો જ્યાં વિષય નીકળતો ત્યાંજ એમનું ખોલવું બુદ્ધિ બહારનું થઈ જતું. લોકોને એમનાં અસંભવનીય વચનો સાંભળવાની જેમ મઝા પડતી તેમ એ વધારે ખોલતા અને ગમે તેવી શક્ય અશક્ય વાતો કહી નાખતા. કેટલીકવાર મિત્રો અચ્છી તાલ મેલ લગાવીને મીઠું મરચું ભભરાવીને એમનાં સાંભળતાં નયનજેર બાબુઓની કીર્તિનાં બણગાં ફુકતા; તે વખતે બાબુ તો ગંભીર બનીને બધું ખરુંજ છે એમજ સાની લેતા. એ તો સ્વપ્નમાં પણ નહિ ધારતા કે આમાંની ઘણી વાતો લોકો ગલત માને છે.

૨

ત્યારે હું એકાંતમાં બેસતો અને આ બધાનો નીરાંતે વિચાર કરતો ત્યારે મને બાબુ પ્રત્યે ઉઝટો વધારેને વધારે ક્રોધ ચઢતો હતો. હું તમને તેનું કારણ સમજાવું,

જે કે હું ધનિકનો પુત્ર છું એટલે કાલેજમાં ગયા પછી મેં

મારો કાળ રસખાજમાં ગાળવા ધાર્યો હોત તો તેમ કરી શકત; પણ નહિ, મેં તો મારો ઉદ્ધમ ચાલુ જ રાખ્યો અને ઘણી વહેલી ઉમ્મરે કલકત્તા યુનીવર્સિટીની એમ. એ. ની ડીગ્રી મેં મેળવી. મારું વર્તન નીતિમય અને નિષ્કલંક હતું. વળી વધારામાં હું એવો દેખાવડો હતો કે જો હું મારી જાતને સુંદર કહું તો તેમાં માત્ર આત્મશ્રદ્ધાનો જ કદી દોષ ગણાય, બાકી વાત અસત્ય છે એમ તો નજ કહી શકાય. બંગાળામાં તો કન્યાનાં માઆપ પોતાની કન્યાને માટે મને જ યોગ્ય વરની ગણનામાં મુકતાં. મને પણ મારી લાયકાતની પુરી ખાતરી હતી તેથી લગ્નના બજારમાં મેં મારી પુરી કિંમત ઉપજાવવા ધારી હતી. મારે કેવી કન્યા વરવી તેને માટે મેં મારા મનમાં વિચાર કરી રાખ્યો હતો. કોઈ ધનવાન પિતાની એકની એક સ્વરૂપસુંદર અને વળી સુશિક્ષિત હોય તેવી કન્યા સાથે પાણિગ્રહણ કરવાનો મારો વિચાર હતો. સર્વ સ્થળેથી કન્યાનાં માતાપિતા પોતાની કન્યાનો સંબંધ મારી સાથે બાંધવાને ખડે પગે થઈ ગયાં હતાં અને પહેરા-મણીમાં પણ ઘણી મોટી રકમ આપવા તૈયાર થયાં હતાં. સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતપણે મેં મારા અંદાજથી બધી કન્યાઓને પરખી જોઈ પણ મારી નજરમાં કોઈ યોગ્ય જણાઈ નહિ; છતાંએ ભવભૂતિ કવિ યહે છે કે,

उत्पत्स्यते नु खलु कोपि समानधर्मः ।

कालोह्वयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

એટલે એ સૂત્ર અનુસાર હું હતાશ તો નજ થયો. પરંતુ હાલના દુંકા જમાનામાં અને બંગાળ જેવા નાના પ્રદેશમાં એવી અપ્રતિમ સૌંદર્યવતી લાવણ્યમયી લલના હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ હતું. જે કન્યાનાં માતા પિતાનો મદાર મારા ઉપર હતો તે તો વિવિધ પ્રકારે બ્યાંને ત્યાં મારી પ્રશંસા જ કર્યાં કરતાં હતાં મને એમની કન્યાઓ પસંદ હોય કે ન હોય પણ આવા પ્રકારે તે મારી ભક્તિભાવે પૂજા કરતાં

તે તો મને અતિશય ગમતું. લોકો મારી કીર્તિનાં યશોગાન ગાતા એટલે મારી બુદ્ધિમતાનો ગર્વ મને સાતમે આસમાન ચઢાવી દેતો. અને હું લાયક છું તેથી જ મારી પ્રશંસા થાય છે એમ મને થતું. આપણે સાંભળ્યું છે કે દેવતાઓ મૃત્યુલોકના માનવીઓને તેમનું અમીષ્ટ ન પણ આપે, તોયે તેમના તરફથી ભક્તિની આશા રાખે છે; અને એમની ભક્તિ ન થાય તો કુપિત થાય છે. તે દેવતાઓના જેવો જ મારો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો.

ઠાકુર દાદાને એક પૌત્રી છે એ તો હું તમને કહી ગયો છું. મેં એને ઘણીએવાર જોઈ હતી પણ મને એનામાં કંઈ દૈવત જણાયું નહોતું. એ મારી સહચારિણી થવાને ગોઝ્ય છે કે કેમ તેનો વિચાર સરખોએ મને આવ્યો નહતો. છતાંએ મને ખાતરી હતી કે કૈલાસ-બાબુ એકાદ દિવસ તો જરૂર મારે મંદિરે ભક્તિભાવથી એ થાળનું નૈવેદ્ય ધરાવશે. પરંતુ એમણે હજી સુધી તેવું કંઈ કરેલું નહિ હોવાથી મને દ્વેષભાવ હતો. મારા દ્વેષનું કારણ જ એ હતું.

નયનજેરના બાબુઓએ કાંઈની પાસે ભોખ માગી નથી. ભલે કન્યા કુવારી રહે પણ કુલનો સંપ્રદાય તો તોડવાના જ નહિ. એમના મિત્રોને આવું કહેતા મેં કૈલાસબાબુને સાંભળેલા, એટલે એમના આવા ગર્વથી મને ક્રોધ ચઢ્યો હતો. મારા ક્રોધનો અગ્નિ અંદરને અંદર ધુમાડા કરતો હતો પણ હું શાંતિથી મન મારીને બેસી રહ્યો કારણ કે હું એવો સાલસ હતો. જેમ વિજળીની સાથે ગર્જના હોય છે તેમ મારા ક્રોધની સાથે વિનોદ અને ટોળ પણ હતાં; એટલે એક દિવસે મને ઠાકુરદાદાની ટોળ કરવાનું મન થઈ આવ્યું. મારા મગજમાં એવી એક રમુજી યુક્તિ મને સુઝી આવી કે તેનો તરત જ અમલ કરવાનું મને મન થયું.

હું ઉપર કહી ગયો કે કૈલાસબાબુના ઘણા મિત્રોએ વૃદ્ધની ખોટી ખુશામત કરતા હતા. સરકારી નોકરીમાંથી રીટાયર થએલા

એક ગૃહસ્થ એમને કહેતા કે જ્યારે જ્યારે હું છોટા લાટ સાહેબને મળવા જઈ છું ત્યારે એ મને નયનજેરના બાબુની ખજર પૂછ્યા વિના રહેતા જ નથી. અને કેટલીક વખતે કહે છે પણ ખરા કે અંગાળમાં જોઈએ તો ખરેખરા ખાનદાનીવાળા અને આખરદાર તો એજ કુટુંબ છે એક તો ખરદાનના મહારાજનું અને બીજું નયનજેરના બાબુઓનું.” જ્યારે આવું હડહડતું જુડાણું દૈલાસખાબુને કહેવામાં આવતું ત્યારે એ તો અત્યંત પ્રસન્ન થઈ જતા અને વારંવાર તેની આવૃત્તિઓ કરતા. અને જ્યારે જ્યારે એ પેલા ગૃહસ્થને મળતા ત્યારે વાતમાંને વાતમાં નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા જરાએ ચુકતા નહિ.

“ હા, ત્યારે હવે છોટા લાટ સાહેબ કેમ છે? મઝામાં છે? ઠીક, એ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થાય છે અને મેમ સાહેબ પણ મઝામાં છે ને? અને એમનાં બાલમચ્ચાં પણ ખુશીમાં છે ને? ઠીક, ઠીક, ચાલો એ ખુશ ખજર મળી. ફરીથી મળો ત્યારે તેમને મારી સલામ કહેજો.”

દૈલાસખાબુ વારંવાર કહેતા કે “એકાદવાર મારે સાહેબને મળવા જવું છે.” પણ એવા તો ઘણાંએ છોટા અને બડા લાટ સાહેબ આવ્યા અને ગયા પણ ગવર્નમેન્ટ હાઉસની મુક્તાકાતે નયનજેરની ગાડી જઈ શકી નહિ.

એક દિવસે એમને બાબુએ લઈ જઈને મેં એમના કાનમાં કહ્યું “ હાકોરદાદા, હું ગઈ કાલે લેવીમાં ગયો હતો ત્યાં છોટા લાટ સાહેબ નયનજેર બાબુઓની ખજર પૂછતા હતા. મેં કહ્યું કે દૈલાસખાબુ અહીં આવેલા છે. એ સાંભળીને તમે અહીં છો છતાં એમને મળવા ન ગયા તેથી એમને બહુ ખોટું લાગ્યું અને મને કહ્યું કે હું તો શિષ્ટાચાર કારણે મુકીને આવતી કાલે સાંજે એમની ખાનગી મુલાકાતે જવાનો છું.” કાર્પણ માણસ મારી આ કરામત સમજી જાય તેમ હતું; અને આ યુક્તિ જો મેં કાર્પ બીજાના સંબંધમાં અજમાવી

હોત તો કૈલાસબાબુ પણ સમજી જાત કે આ બનાવદ છે. પરંતુ એમના મિત્ર પેલા સરકારી અમલદારની વાતો એમણે સાંભળેલી એટલે મારી વાત એમણે સાચી માની અને એ સાંભળી એમને અભરાટ વધુટી ગયો, લાટ સાહેબની આગામી મુલાકાતના વિચારે એમને કાંઈ મુઝવણ થઈ ગઈ. અધુરામાં પુરું એ ઈંગ્લીશ જાણતા નહોતા તેનું કેમ કરવું એ પણ મોટી ગભરામણ હતી. મેં કહ્યું કે એની ગભરામણ રાખશો નહિ. અંગ્રેજી ન જાણવું તે તો ગૃહ-સ્થાઈનું લક્ષણ છે. લાટ સાહેબ દુભાવીઆને સાથે જ રાખે છે વળી એમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે આ મુલાકાત ખાનગી જ રહેશે.

મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો. અમારા પાડોશીઓમાંના કેટલાક પોતાનું કામ કરતા હતા, કેટલાક ઉંઘતા હતા, એટલામાં જ ઘોડાની ગાડી કૈલાસબાબુના ઘર આગળ આવીને ઉભી રહી. જે ચપરાશીઓ એક-દમ મેડા ઉપર ચઢી ગયા અને ખજર આપી કે છોટા લાટ સાહેબ પધાર્યા છે કૈલાસબાબુ તો એમને આવકાર આપવા તૈયાર જ હતા; આવી વખતે પહેરવાનો અસલનો સાચવી રાખેલો ઝલ્લો અને પાઘડી એમને ઘાલો દીધાં હતાં. ગણેશને પણ એમણે આજે અચ્છા ઠાકમાં સગ્નવ્યો હતો. છોટા લાટ સાહેબ આવ્યા છે એ સાંભળતાં જ કૈલાસબાબુ હાંફતા હાંફતા બારણા સુધી દોડી આવ્યા અને નીચા વળી વળીને સત્તામો કરતા, ધીમે ધીમે પાછળ ડગ ભરતા ભરતા પધારો પધારો કહેતા, આવનાર લાટ સાહેબનો સત્કાર કરવા લાગ્યા. અહિં મારે કહેવું જોઈએ કે આવનાર લાટ સાહેબ તે ખરા લાટ સાહેબ નહિ પણ મારો એક મિત્ર તેવો વેપ ભજવીને આવ્યો હતો. બાબુએ એમની પેલી જુના જમાનાની સાચવી રાખેલી શાલ એક લાકડાની ખુરસી ઉપર પાથરી દીધી હતી. તેના ઉપર લાટ સાહેબની પધરામણી કરી; પછી એમણે ઉરદુ ઝમાનમાં લંબાણ ભાપણ આપ્યું અને છેવટે મહા પરાણે સાચવી રાખેલી ખાનદાન કુટુંબની છેલ્લી અવિષ્કૃપ બાકી રહેલી સુવર્ણ મહોરો પેલા સુવર્ણ થાળમાં મુંકીને

થાળ સાથે લાટ સાહેબને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી. ગણેશ બીકનો માર્યો ધ્રુજતો ધ્રુજતો હાથમાં ગુલાબ અને અત્તરદાની લઈને પાછળ ઉભો હતો, સાહેબ ઉપર એ ગુલાબજળ છાંટતો હતો અને ધીમે ધીમે અત્તરદાનીમાંથી અત્તર ચોપડતો હતો.

સાહેબ બહાદુરને પોતાની નયનજેરની જગીર ઉપર બોલાવીને પુર ભપકાથી આદરાતિથ્ય નથી થઈ શક્યું તેને માટે કૈલાસખાખુએ વારંવાર પોતાની દીલગીરી જાહેર કરી. હું મારી જગીર ઉપર હોત તો સાહેબ બહાદુરનું કેવું ઉત્તમ પ્રકારે સન્માન કરી શકત. અહીં તો હું એક આગંતુક જેવો જ છું અને થોડા વખત માટે આવેલો છું એટલે પાણીથી છુટા પડેલા મત્સ્ય જેવો છું.

મારા મિત્રે માથે સાહેબસહી ટોપી પહેરેલી હતી અને ઠાવકા-પણાથી એ પોતાનું માથું હલાવ્યા કરતો હતો. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે ઈંગ્લીશ રીવાજ મુજબ ઘરમાં પેસતાં જ માથેથી ટોપી ઉતારવી જોઈએ; પરંતુ પકડાઈ જવાની બીકે ટોપી ઉતારવાની મારા મિત્રની હિંમત ન ચાલી. કૈલાસખાખુ અને ગણેશને તો આવા ઈંગ્લીશ રીવાજની ખબર જ નહોતી એટલે એમને એમાં કશું અનુકરણ ન લાગ્યું.

આ પ્રમાણે દસેક મિનિટની મુલાકાત જે માત્ર ડોકું ધુણાવવાની વિધિમાં જ સમાઈ જતી હતી, તે પછી મારો મિત્ર જવાને માટે ઉભો થયો અને અમે આગળથી નક્કી કરી રાખ્યા પ્રમાણે પેલા એ અપરાશીઓ ભપકામાં જ પેલી સોના મોહોરો, સોનાનો થાળ, અસલી શાલ, ચાંદીની ગુલાબદાની અને અત્તરદાની ત્યાંથી લઈ ગયા અને બંધુએ ગાડીમાં ઠાઠથી ગોઠવી દીધું. જોડેના ખંડમાંથી હું આ બધો તમાસો જોયા કરતો હતો. આ બધો ખેલ જોઈને હું તો મહા પરાણે મારું હસવું દાબી શક્યો. આખરે મારાથી હસવું ન ખાળી શકાયું એટલે તરત હું ત્યાંથી બીજા ખંડમાં ગયો. ત્યારે ત્યાં તો ચીરાઈ

જતા અંતઃકરણે એક કન્યકા ખુણામાં બેઠી બેઠી રડવા કરતી હતી. મને ખડખડાટ હસતો જોઈને એ કોવાવેશમાં ઉભી થઈ ગઈ અને એની મોટી ડાળી આંખોનું વિદુત્ સમું તેજ મારી આંખોમાં ઘોંચી દેતી ગળગળા અવાજે એ બોલી. “મારા દાદાએ તે તમારું શું બગાડ્યું છે તે તો કહો. તમે એમની સાથે છેતરપીંડી રમવા કેમ આવ્યા છો ? તમે શા માટે અહીં આવ્યા છો ? કેમ—” આથી વિશેષ એ ન બોલી શકી. બે હાથે પોતાનું મુખ ઢાંકી દઈને એ રડવા મંડી પડી. પળવારમાં મારું હસવું ઉડી ગયું. અત્યાર સુધી મને એમ જ લાગતું હતું કે આ માત્ર મીઠી મજાક જ છે. પણ હવે મને ખબર પડી કે હું એક કામળ કાળજીને ફૂરતાથી તીવ્ર કષ્ટ આપી રહ્યો હતો. મારી નિર્દયતા મને જ દોષ દેવા લાગી, અને એક હડે હડે કરેલા શ્વાનની માફક હું જાનોમાનો ત્યાંથી નાસી છુટ્યો.

અત્યાર સુધી દૈલાસબાબુની પૌત્રી કુસુમને હું કશા લેખામાં ગણતો નહોતો, અને કુલવધૂ થવાને માટે એનામાં કશાએ ગુણ નથી એમ હું સમજતો હતો; પરંતુ હવે જ મને એના ખરા ગુણની ખબર પડી. આખી રાત મને નિદ્રા ન આવી. મારા મનમાં મહા તોફાન ચાલી રહ્યું હતું. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં પેલી બધી લાટ સાહેબને અર્પણ કરેલી ચીજો લઈને તે દૈલાસબાબુના નોકર ગણેશને જાનીમાની આપી દેવા હું તેમને ઘેર ગયો. કેટલીકવાર સુધી તો એમના બારણા આગળ જ હું જઈને ઉભો રહ્યો પણ કાઈ જણાયું નહિ એટલે હું મેડા ઉપર ગયો. દાદરે ચઢતાં ગઈ કાલની બધી હકીકત એના દાદાને પૂછતાં કુસુમને મેં સાંભળી.

“દાદા, કહો તો ખરા, ગઈ કાલે છોટા લાટ સાહેબે તમારી સાથે શી શી વાતો કરી. જરેજર મને કહેજો. વાત જરાએ અધુરી ન રહેવા દેશો. એ વાત સાંભળવાને હું તલપાપડ થઈ રહી છું.”

દાદાને એટલું જ જોઈતું હતું. એમનું મુખ તો આનંદ અને ગર્વથી પ્રકુલ બની ગયું, અને લાટ સાહેબે નયનજેરના બાબુની આવી

પ્રશંસા કરી, એમને આમ સંભાર્યા, વિગેરે ફટલીએ પોતાની પ્રશંસાની વાતો સહર્ષ કહી સંભળાવી. કુસુમ એના દાદાના મુખ સામું જોઈને એકાગ્ર ચિત્તે તેમનાં વચનોનું શ્રવણ કરતી હતી અને એ સાંભળવામાં એને અનહદ રસ પડે છે તે જણાવવા એ પડતા બોલ ઝીલી લેવા ટાંપી રહી હતી. આવો પ્રકાર જોઈને મારા દીલમાં જખરી લાગણી થઈ આવી. મારાં ચક્ષુમાં અશ્રુ આવી ગયાં અને ઠાકુરદાદાએ છોટા લાટ સાહેબની મુલાકાતનાં આલંકારિક ભાષામાં વખાણ કરવા માંડેલાં પુરાં થયાં ત્યાં સુધી હું જાનોમાનો ઉભો જ રહ્યો. જ્યારે એ ખદાર ગયા ત્યારે હું પેટી ચીંજે કુસુમના પગ આગળ મુકીને કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના આવતો રહ્યો. એ જ દિવસે ફરી પાંછા હું કૈલાસખાણુને મળવા ગયો. અત્યાર સુધી તો, જ્યારે જ્યારે હું આ વૃદ્ધને મળવા આવતો ત્યારે વિવેકની ખાતર પણ હું એમને નમતો નહિ; પણ આજે તો મેં એમને નીચા નમીને પ્રણામ કર્યા અને એમનો ચરણસ્પર્શ પણ કર્યો. એમને ઘેર છોટા લાટ સાહેબની પધરામણી થઈ તે મને જ આભારી હતી એમ એ જાણુતા હતા તેથી એ પ્રસન્નચિત્ત હતા અને એમની આંખોમાં પ્રખર તેજ ચમકતું હતું. એમના ઘરમાં મિત્રવૃંદ તો ભરાયેલું જ હોય. વાર્તાનો વિષય છોટા લાટ સાહેબની પધરામણીનો જ ચાલતો હતો. કૈલાસખાણુ અપૂર્વ રસની જમાવટથી પોતાની વાગ્યારા છોડીને રસપૂર્વક વર્ણન કરી રહ્યા હતા.

બધાના વેરાયા પછી ઘણા નમ્રભાવે મેં વૃદ્ધને મારો મનોગત વિચાર દર્શાવ્યો અને કહ્યું કે “આવા યશસ્વી અને વિશ્વવિખ્યાત નયનજેર કુટુંબમાં મારાં લગ્ન થાય એવો વિચાર સરખો પણ લાવવો મારા જેવા પામર મનુષ્યને માટે છેક બેહુદો ગણાય; છતાંએ... વિગેરે વિગેરે—”

કુસુમ સાથે મારાં લગ્ન કરવા મેં જ્યારે સ્પષ્ટપણે મારી ઇચ્છા

જણાવી ત્યારે તો વૃદ્ધ બાબુ મને ભેટી જ પડ્યા, અને આનંદમાં આવી જઈને મોટેથી બોલી ઉઠ્યા. “ હું ગરીબ માણસ છું, મારું આવું સદ્ભાગ્ય હશે એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. ”

પોતે ગરીબ છે એ વાતનો સ્વીકાર કૈલાસબાબુએ પોતાના જીવનમાં આ પ્રથમવાર કે છેલ્લીવાર કર્યો; અને પોતાના જીવનમાં આ પહેલીજવાર નયનજોર કુટુંબનો અસલ વૈભવ એ ભૂલી ગયેલા જણાયા.

એ છે કેણુ ?

૧

ઝરકોટાના જમીનદાર કૃષ્ણગોપાળ સરકાર વૃદ્ધ થવાથી પોતાની તમામ મીલકત પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને સોંપીને જીવનનો અંત ભાગ પ્રભુસ્મરણમાં નિર્ગમન કરવા કાશી ગયા. એમના પ્રયાણ સમયે નિર્ધન અને નિરાશ્રિત મનુષ્યોની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને આવા કલિકાળમાં કૃષ્ણ ગોપાળના જેવા ઉદાર અને સહૃદય મનુષ્યો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે એમ ખોલતા સર્વ છુટા પડ્યા.

એમના પુત્ર બિપિનબિહારીને આધુનિક સમયને અનુસરીને શિક્ષણ મળ્યું હતું. એણે બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. એ નાકે ચસમાં ચઢાવતો અને દાદી રાખતો. જો કે જરા મળતાવડો ઓછો હતો પણ શુદ્ધચરિત હતો. એ ખીડી પીતો નહિ તેમ પત્તાં પણ રમતો નહિ. જો કે એ નમ્ર જણાતો હતો પણ સ્વભાવે કડક હતો. એ સ્વભાવ એનાં ભાડવાતોને વિષમ લાગતો હતો. કૃષ્ણગોપાળની માફક એ ભાડવાત પાસે ચઢેલા ભાડામાંથી એક પાઈ પણ જોડી દે એવો નહોતો, તેમ ભાડવાતને એક દિવસની પણ નભામણી આપતો નહિ.

મિલકતનો અધો વહીવટ હાથમાં લીધા પછી ત્રિપિનત્રિહારીને માલમ પડ્યું કે એના પિતાએ ઘણા પ્રાણભોને ગણોત લીધા વગરજ જમીન આપી હતી, અને કેટલાક પાસે ગણોત લેતા તો ઘણું ઓછું લેતા હતા. લોકો કાલાવાલા અને આજીજીઓ કરે એટલે એના પિતાથી ઝાઝું કહેવાતું નહિ એટલે એમનામાં દોષ હતો.

ત્રિપિનત્રિહારીને પિતાનું આ પગલું ન રૂચ્યું. એને એમ લાગ્યું કે આમ તો અડધો અડધ ઉત્પન્ન ઓછું થઈ જાય. વળી જેમને આવી રાહત કરવામાં આવી હતી તે એને મન તદ્દન નકામા માણસ હતા અને એવી ઉદારતાને લાયક નહોતા. એનો એવો અભિપ્રાય હતો. કે એથી તો એ લોકો વધારે આગસુ થઈ જાય. વળી એ વિચાર કરતો કે પહેલાંના કરતાં મોંઘવારીએ વધી ગઈ છે તેની સાથે જરૂરીઆતો પણ વધી છે. અત્યારે પોતાનું પદ જળવવાનો ચાર ગણો ખર્ચ વધી પડ્યો છે, એટલે હવે છુટો હાથ મુકવો ન પાલવે. એમ ધારીને પિતાએ કરેલું રદ કરવા એ તત્પર થઈ ગયો. એ દલાઝહી હતો એટલે પિતાએ આપી દીધેલું એણે ધીમે ધીમે પાછું મેળવ્યું. ફક્ત થોડુંજ પાછું મેળવવાનું બાકી હતું તે મેળવવા એનો પ્રયાસ ચાલુજ હતો.

પુત્રની સખતાર્થ પત્ર દ્વારા પિતાને કાને પહોંચી ગઈ. કેટલાક તો ખામુખા પોતાનું દુઃખ રડવાને જતોજત કૃષ્ણગોપાળને મળ્યા. કૃષ્ણગોપાળે પુત્રને લખ્યું “તારા વર્તનથી મારું મન નારાજ થાય છે.” પુત્રે જવાબ આપ્યો “સમય બદલાયો છે. પહેલાં તો આપણા ભાડવાતો અને આસામીઓને આપણે રાહત આપતા, તો તેનો બદલો એમના તરફથી આપણને ભેટ કે નજરાણું મળતું; પણ હાલમાં એવાં નજરાણાં સ્વીકારવાં એ ગેરકાયદેસર ગણાય છે, તેથી હાલમાં જે ભાડું કે દાણા આપણે નક્કી કર્યું હોય તે ઉપરજ સંતોષ માનવો રહ્યો; અને તે પણ જે આપણે નિયમિત રીતે ઉધરાવવાની કાળજી ન રાખીએ તો

પછી આપણી પાસેથી બધુંએ ચાલ્યું જાય. નજરાણું મળતાં બંધ થયાં એટલે આપણાથી આસામીઓને કાંઈ પણ રાહત ન આપી શકાય. આપણે જો આ પ્રમાણે બહિસો આપ્યા કરીશું તો પાયમાલ થઈશું અને આપણી મીલકત કે માનમરતબો કશુંયે જળવાશે નહિ.”

વખત બદલાયો છે જાણીને કૃષ્ણગોપાળ પણ ખિન્ન થયા. એમણે વિચાર કર્યો કે આપણે હવે ઘરડા થયા એટલે આપણું કરેલું જીવાનીઆઓને પસંદ ન આવે એ વાત ખરી છે, અને હાલની ખરી વસ્તુસ્થિતિ પણ જીવાનીયાજ જાણી શકે. જો હું પુત્રના કામમાં માથું મારું તો એ વહીવટ કરવાનું છોડી દે અને મારે પાછા જવું પડે; તે મને નથી ગમતું. હું તો મારી મેળે હવે મારું શેષ રહેલું આયુષ્ય પ્રભુભજનમાંજ ગાળીશ.

૨

ચાલતું હતું તેમ ચાલવા લાગ્યું. બધું રીતસરનું ઠેકાણું પાડવામાં બિપિનગિહારીને કોર્ટમાં ઘણા કાળ્યા લડવા પડ્યા તેમ કેટલાક કાવાદાવા પણ ચલાવવા પડ્યા. આખરે બીજા ભાડવાતો બીકના માર્યા એની ઇચ્છાને આધીન થયા પણ મીરજા બીબીનો છોકરો અસીમુદ્દીન એને ગાંડ્યો નહિ. બિપિન એના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થઈ ગયો હતો. એના પિતા બ્રાહ્મણો પાસે ભાડું નહોતા લેતા એ તો સમજાય તેવું હતું; પણ આ મુસલમાનને કેમ જમીનો એમને એમ અગર થોડે ભાડે આપી હશે, તેનું કારણ એનાથી ન સમજાયું. એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એ ન કરી શક્યો. એને તો એમજ થયા કરતું હતું કે એક હલકા મુસલમાનનો છોકરો, જરા લખતાં વાંચતાં શીખ્યો એટલે કાંઈને હીસાબમાંજ ગણતો નથી, એ છે કેણુ ?

અસીમુદ્દીનને કૃષ્ણગોપાળે એટલી બધી જમીન કેમ આપી દીધી છે તેની એણે પોતાના મહેતા મુનીમોને પૂછીને ઘણી તજવીજ કરવા

માંડી, ત્યારે તેઓ તો એટલુંજ કહી શક્યા કે ઘણું વર્ષ ઉપર અસીમુદીનના કુટુંબને એ બધી જમીનો આપવામાં આવી છે. પણ તે શા કારણથી, તે સંબંધી એ કંઈ ન કહી શક્યા. તેઓ એટલુંજ અનુમાન બાંધી શક્યા કે અસીમુદીનની વિધવા માતાએ પોતાનું દુઃખ રડવાથી દયાળુ કૃષ્ણગોપાળને દયા આવવાથી વખતે એટલી જમીન તેમને આપી દીધી હોય. પિતાની આવી ઉદારતા બિપિનને તદ્દન અરથાને લાગી. ભૂતકાળની આ લોકની દયામણી સ્થિતિનું બિપિનને કયુંયે ભાન નહોતું; એટલે તેમની વર્તમાન સારી સ્થિતિ અને તેમના અહંભાવથી બિપિનને એમજ થયું કે નક્કી મારા ભલા અને ભોળા પિતાને આ લોકાએ છેતરીને બધી જમીન પડાવી લીધેલી.

અસીમુદીન એમ ગાંત્યો જાય એવો નહોતો. આમરણાન્ત એક તમુ જમીન પણ છોડવી નહિ એવી એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને ખુદ્દુ વેરાણું બાંધ્યું. વૃદ્ધ માતાએ પુત્રને ઘણુંએ સમજાવ્યો. “ભાઈ, જમીનદાર સાથે કળઓ કરવો કામનો નહિ. એમની દયા ઉપરજ આપણે આટલો વખત જીવી શક્યા છીએ. ભલે આપણને આપેલું લઈ લે તોપણ આપણે બોલીએ નહિ. એ જેટલી જમીન પાછી માગે તેટલી આપી દે.”

“મા, તું એવી બાજતમાં શું સમજે ?” અસીમુદીને એની માનું કહ્યું ન માન્યું. એની સામે એક પછી એક દાવાઓ થયા. જેમ જેમ હારતો ગયો તેમ તેમ એ વધારે જીદી થતો ગયો અને પોતાની પાસે હતું તેટલું બધું મમતમાં ને મમતમાં કળ્યા લડવામાં વાપરી નાખવા લાગ્યો. એક દિવસ સાંજે પોતાના બગીચામાં થતાં ફળ ફળાદિ અને શાક લઈને પોતાનો પુત્ર ન જાણે તેમ મીરઝાબીબી બિહારીને મળવા ગઈ. પૂર્ણ વાતસલ્ય ભાવથી એ બોલી “અહા તને સુખી રાખો બેટા. અસીમને પાયમાલ ન કરીશ. એમ કરવું તને ન ઘટે, એને હું તને સોંપું છું. એને તારા નાના ભાઈ જેવો ગણુ, એની સંભાળ લે. તને ઈશ્વરે ઘણું આપ્યું છે માટે એની પાસે જે કંઈ છે તે તું રહેવા દેજે.” બિપિન સાથે જાણે પહેલેથી કયુંયે ઓળખાણ

હોય તેવા પરિચયથી આ બાઈના બોલવાથી ત્રિપિનને જરા માહું લાગ્યું અને બોલ્યો “ બાઈ, તમે એ બાજતમાં ન સમજી શકો. તમારે જો કાંઈ કહેવું હોય તો તમારા પુત્રને મારી પાસે મોકલજો.” બીયારી મીરઝાબીબી આ સાંભળીને આંસુ સારતી અને મનમાં ને મનમાં અધ્ધાનું સ્મરણ કરતી ઘેર ગઈ.

૩

ત્રિપિન અને અસીમુદ્દીન વચ્ચે કાર્ટ કલહ ધણો વધી ગયો. કેટલીક ફાજદારીઓ થઈ. દીવાની કાર્ટો લડ્યા. ત્યાંથી હાઈકાર્ટમાં ગયા ત્યારે ત્યાં થોડો વિજય મળ્યો. આમને આમ દોઢ વર્ષ પુરું થયું એટલામાં તો પૈસે ટક એ પાયમાલ થઈ ગયો અને વાળ એટલું દેવું થઈ ગયું. માગનારા એના ઉપર આ તક જોઈ હુકમનામાં બળવવા નીકળી પડ્યા અને તેમાં અસીમુદ્દીનનો રહ્યો સઘો સર સામાન અને રાચરચીલું હરાજ થવાનો વખત આવ્યો.

સોમવારનો દિવસ હતો. વરસાદને લીધે નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. કિનારે તે દિવસે હાટ ભરાયું હતું. હોડીઓમાં અને કિનારા ઉપર વેચાણ અને ખરીદી ચાલી રહી હતી. ધમાલ જમરી હતી. અષાઢ માસ ચાલતો હોવાથી બધી ચીજો કરતાં ફણસ વિશેષ પ્રમાણમાં વેચાતાં હતાં. હીન્સા નામનાં મત્સ્યો પણ ઘણાં વેચાતાં હતાં. આકાશ ધનધોર હતું. દુકાનદારો દુકાન માંડી માંડીને બેઠા હતા પણ કદાચ ઝાપટું પડશે તો માત્ર બગડશે એ ભયથી માત્ર ઉપર ઢાંકી દીધું હતું. અસીમુદ્દીન પણ આવ્યો હતો. એની પાસે એક પાઈ પણ ન હતી. કાંઈ દુકાનદાર એને ઉધાર ધીરતો નહિ તેથી એક થાળી અને છરી કાઢીને ત્યાં ગીરવી મુકીને પોતાને બેઠતી વસ્તુઓ લેવાનો એ વિચાર કરતો હતો.

સાંજને વખતે ત્રિપિનબાણુ પણ પોતાના એ ત્રણ લાડીવાળા નોકરોને લઈને ફરવાને નીકળી પડ્યો હતો. હાટ ભરાયું હતું ત્યાં ધણો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો; એટલે એ તે તરફ વળ્યો અને એક તેલવા-

બાની કુટાન આગળ આવીને ઉભો અને તેના ધંધા સંબંધી તેની સાથે કેટલીક વાતચીત કરવા માંડી. એવામાં એચીતો અસીમુદીન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને હરી ઉગામીને વાઘની માફક બરાડતો બિપિન-બાણુ ઉપર કુદી પડ્યો. પણ ત્યાં એટલા થયેલા લોકોએ તેને અધવચ્ચ પકડી લીધો અને એના હાથમાંથી હરી ઝુટાવી લીધી, પછી એને પોલીસને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો. પાછું બજાર બરાબર ચાલવા લાગ્યું. બિપિન પણ મનમાં તો ખુશ થયો કે “હીક થયું, આખરે એ બદમાસ મારા લાગમાં આવ્યો ખરો.”

આ વાત બિપિનબાણુના ઘરમાં સ્ત્રીવર્ગે જાણી ત્યારે ત્યાં ગભરાટ ફેલાયો, પણ હુમલો કરનાર પકડાયો છે અને હવે એને ગોઝ શિક્ષા થશે એમ જાણીને એ લોકો કાંઈક શાંત થયાં.

એજ સમયે ગામના અન્ય લક્ષ્માં વિધવા માતાની ગરીબ ઝુંપડીમાં પુત્રવિયોગે અંધકાર અને શૂન્યતા ભાસતી હતી. જેને ઉપલા બનાવ જોડે કાંઈ લાગતું વળગતું નહોતું તે તો એ બનાવ ભુલી ગયા, ઘેર ગયા અને ભોજન કરી નિદ્રાધીન થયા; પણ વિધવા માતાને મન તો આલ તુટી પડ્યું હતું. મુઠીભર હાડકાં અને નિરાધાર રિથતિમાં એ બીચારી શું કરે ?

૪

ઉપલી વાતને ત્રણ દિવસ થઈ ગયા. આવતી કાલે ઉપ્યુટી મેજસ્ટ્રેટ આગળ અસીમુદીનનો કેસ ચાલવાનો છે. બિપિનબાણુને સાક્ષી તરીકે જવાનું હતું. જકર કોટાના જમીનદાર અત્યાર સુધી કાંઈપણ વખત સાક્ષીના પાંજરામાં ગયા નહોતા પણ બિપિને એ વાત લક્ષપર લીધી નહિ.

બીજે દિવસે નિર્મિત સમયે પુર ઠાકથી પાલખીમાં બેસીને એ કોર્ટમાં આવી પહોંચ્યો. એણે માથે પાઘડી પહેરી હતી, જાકીટ ઉપર, ઘડીઆળનો હંડો લટકી રહ્યો હતો. ઉપ્યુટી મેજસ્ટ્રેટે એને પોતાની પાસે ખુરસી નાંખાવીને બેસાડ્યો. આજ કોર્ટ પ્રેક્ષકોથી ચીકાર ભરાઈ

ગઈ હતી. આવો દીલકસ કેસ અત્યાર સુધી આ કોર્ટમાં ચાલ્યો નહોતો એટલે જખરી ડડ જમી હતી,

કેસ નીકળવાની તૈયારી હતી એટલામાં એક ચપરાશીએ આવીને બિપિનબાણુના કાનમાં કાંઈ વાત કહી. એ સાંભળીને તરત એ ઉભો થયો અને ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટની થોડી મિનિટ માટે રજા માંગીને બહાર ચાલ્યો. બહાર જઈને જોયું તો થોડેક દૂર વડના વૃક્ષ નીચે ઉઘાડે પગે હાથમાં માળા ઝાલીને અને રામનામાવલિનું વસ્ત્ર ઓઢીને એના પિતા ઉભેલા હતા. એમનું અંગ તેજ મારતું હતું અને એમની મુખ-મુદ્રા ઉપર શાંતિ અને દયા તરવરી ઉઠતાં હતાં. બિપિને તસતસતો અને પગમાં બરોબર તંગ આવે એવો સુરવાળ પહેર્યો હતો એટલે પિતાને નીચા નમીને પ્રણામ કરવા જતાં એના માથા ઉપરની પાંદડી ખસી ગઈ, અને જાણે નાકને ચુંબન કરવા આવતી હોય તેમ નાક સુધી આવી પહોંચી. ગજવામાંથી ઘડીઆળ નીકળી પડ્યું અને છેડા ઉપર હવામાં ઝોલા ખાવા લાગ્યું. બિપિને ઝટપટ પાંદડી ઠીક કરી અને પાસેજ પોતાના વકીલનું ઘર હતું ત્યાં પિતાને પધારવા વિનંતિ કરી. કૃષ્ણગોપાળે કહ્યું “મારે ત્યાં નથી આવવું, મારે કહેવાનું હું તને અહીંજ કહીશ. આ વાતચીત થતી હતી, એટલામાં ત્યાં આગળ ઘણાં માણસો એકઠાં થઈ ગયાં, પણ બિપિનના નોકરે બધાને ત્યાંથી દૂર ખસેડ્યા. કૃષ્ણગોપાળે કહ્યું “જે, અસીમ છુટી જાય એમ તારે કરવાનું છે.” બિપિન તો આ સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. “પિતાજી, બનારસથી અહીં સુધી આવવાની તરદી તમે આટલા માટેજ લીધી ? આ લોકો તમારાં આટલાં બધાં માનીતાં શાથી થયાં તે કહેશે ?”

“પુત્ર, તે જાણીને શો લાલ ?”

“પિતાજી, એનું એકજ કારણ છે. મેં નાલાયક પાસેથીજ જમીનો લઈ લીધી છે, અને તેમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ છે. તો તે

આહણો માટે તો તમે કશુંયે કહેતા નથી અને આ મુસલમાન માટે કેમ આટલા બધા આગ્રહી જણાવ છે ? હવે વાત આટલે દરજ્જે આવી પહોંચ્યા પછી જો હું અસીમ ઉપરની ફરીઆદ પાછી ખેંચી લઉં અને એને જમીનો પાછી આપી દઉં, તો લોકાને હું શો જવાબ દર્શાવું ?”

કૃષ્ણગોપાળ થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી ટૂંકતે હાથે માળા ફેરવતા ફેરવતા બોલ્યા “જો, લોકાને તારે એ વિષયમાં કાંઈ જવાબ દેવાનો હોય તો સાંભળ. અસીમુદ્દીન મારો પુત્ર અને તારો ભાઈ થાય છે.”

“શું મુસલમાનીના પેટનો ?”

“હા, તેના પેટનો.”

ત્રિપિન થોડો સમય મૂઠ અને મુંગો થઈ રહ્યો. કેટલીકવાર પછી એની વાચા ખુલી ત્યારે બોલ્યો “પિતાજી, ઘેર ચાલો, એ સંબંધી આપણે પછી વાત કરીશું.”

“ત્રિપિન, એમ નહિ બને. પ્રભુભજનમાં મારો કાળ નિર્ગમન કરવા માટે તો મેં સંસાર તજ્યો છે; તો પછી હવે પાછો ત્યાં કેમ આવું ? હું તો જાઉં છું. તને જેમ ચોખ્ખા લાગે તેમ કરજો.” આટલું કહીને પિતાએ પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યો અને મહાકળે અત્રુને ખાળતાં ડગમગતા પગે એ ચાલ્યા ગયા.

શું કહેવું કે શું કરવું તેની કાંઈ પણ સમજ ન પડવાથી ત્રિપિન ગભરાઈ ગયો. મનમાંને મનમાં બગડી ઉઠ્યો “કહોનું ધર્મષ્ટપણું આવું છે. એમના કરતાં તો જ્ઞાન અને નીતિમાં હું ચઢીઆતો છું. મનુષ્યનાં કર્મોને નિયમન નથી હોતું તેનુંજ આ પરિણામ છે.”

કાર્ટમાં એ પાછો ફર્યો. અસીમુદ્દીનને જે પોલીસ કોન્સ્ટેબલની વચમાં ઉભો રાખ્યો હતો. એ ઘણો કૃશ થઈ ગયેલો જણાતો હતો, એના હોઠ શીકા પડી ગયા હતા, એની આંખોમાં અસ્વભાવિક તેજ ચમકતું હતું. એના અંગ ઉપર ચીદરડાં થઈ ગયેલું એક મેલું વસ્ત્ર

હતું. એને જોઈને બિપિનને કંપારી વધુટી “આ મારો ભાઈ ?”

ઉપયુટી મેજસ્ટ્રેટ બિપિનનો મિત્ર હતો એટલે કેસનો જેમ ભાવ ભજવવો હતો તેમ ભજવાયો. બિપિને લીધેલી જમીનો અસીમુદીનને પાછી સોંપી. આખું ધામ આ બનાવથી ઘણું વિસ્મિત થઈ ગયું.

કેસ ચાલ્યો તે દિવસે કૃષ્ણગોપાલ અહીં આવ્યો હતો એ વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. લોકો અંદર અંદર કાંઈ ભેદ ભરી વાતો કરવા લાગ્યા. વકીલો પણ પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિથી કળી ગયા કે દાળમાં કાળું છે. વકીલ રામતરણ બાબુને કૃષ્ણગોપાલ વડેજ સારું શિક્ષણ મળ્યું હતું અને તેમને લીધેજ એ આટલી પાયરીએ ચઢ્યા હતા; એટલે એ તેમના ઉપકારમાં હતા. એમને પ્રથમથી શંકા તો હતી કે પોતાના ઉપકારકનું ધર્મિષ્ઠપણું અને ઉદારતા ખોટાં અને બહારથી બતાવવાનાંજ છે. હવે એમની એ શંકા દટીબૂત થઈ અને એમને ખાતરી થઈ કે બધાએ કહેવાતા ભક્તો આવાજ બગભક્તો હશે. ભલેને એ ભક્તો માળા ફેરવ્યાજ કરે, પણ એ તો અમારા જેવાજ રહેવાના. અમે નકારા કહેવાયા અને એ સારા કહેવાયા; પણ ભેદ માત્ર એટલોજ કે સારા કહેવાતા માણસોને દંભ કરતાં આવડ્યો અને અમને તેવો દંભ ન આવડ્યો. રામતરણના મનમાં આજ કેટલાયે વર્ષ થયાં અમુક ગડભાંગ થયાંજ કરતી હતી તેનો આજ અંત આવ્યો, અને એમને જણાયું કે કૃષ્ણગોપાલની ભક્તિ, ઉદારતા, અને પરોપકાર એ પોતાનાં પાપાંડ છુપાવવા પટલ માત્ર હતાં; અને અત્યાર સુધી કૃષ્ણગોપાલના ઉપકારના જે ભાર નીચે એ દબાયલો હતો તે ભાર એકાએક એના મન ઉપરથી ઉંચકાઈ જતો એને જણાયો. શા કારણથી તે અમે કહી શકતા નથી, પણ હવે એનું મન બંધનમુક્ત થઈ ગયું હોય એમ એને લાગ્યું.

પોપટનું શિક્ષણ.

૧

એક પોપટ હતો. તે અશિક્ષિત હતો. તે સારી રીતે ગાતો હતો. પરંતુ તેને શાસ્ત્રના શ્લોકો ભણતાં આવડતા નહોતા. તે ઘણી સારી રીતે આમ તેમ કૂદતો હતો, પરંતુ તેને સુધરેલા લોકોની ‘રીતભાત’ આવડતી નહોતી.

તેની આ સ્થિતિ જોઈ રાજ્યએ મનમાં વિચાર કર્યો “છેવટે અજ્ઞાન એ ધણુંજ નુકશાનકારક થઈ પડે છે. કારણ કે શિક્ષિત તેમજ મૂર્ખ લોકોને ખોરાક સરખો અને પૌષ્ટિક જોઈએ છીએ ખરે, પણ મૂર્ખ લોકો દુનિયાને જરાપણુ લાભ કરતા નથી.”

આમ વિચાર કરીને રાજ્યએ પોતાના ભત્રીજાઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું કે “આ પોપટને ઘણી સારી અને ભારે કેળવણી આપવી જોઈએ.”

આ હુકમ પ્રમાણે પંડિત લોકોને બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે સલાહ ભરીને પોપટના અજ્ઞાનના કારણનું લાંબું વિવેચન કર્યું અને તેમણે તે કારણ પણ ખોળી કાઢ્યું. પક્ષીઓના અજ્ઞાનનું કારણ તેમના ભાગ્યાતુટયા અને સાદા માળામાં રહેવાની તેમની કુદરતી ટેવ છે,

એમ સભા તરફથી નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું. સભાનું કામ આટલેથી અટક્યું નહિ. તેમાં તેના ઉપાય સંબંધી પણ વિવરણ થયું અને અતે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે પ્રથમ તે પોપટને માટે એક સુંદર પાંજરું બનાવવું જોઈએ. પછી સભા બરખાસ્ત થઈ.

સભામાં હાજર રહેલા પંડિતોને ભારે ધનિમ આપવામાં આવ્યું, અને તેઓ સર્વ હસતે મુખે ઘેર વિદાય થયા.

૨

પંડિતોએ બતાવેલા ઉપાયને અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. પોપટને માટે સુંદર સોનાનું પાંજરું તૈયાર થયું. તેમાં રંગબેરંગી સુશોભિત રાત્રચીલાં પણ ગોઠવાયાં. જગતના દરેક ભાગમાંથી લોકોનાં ટાળેટાળાં આ ભવ્ય પાંજરું જોવાને આવ્યાં. ફેટલાક ઘણુંજ ખુશી થઈને કહેવા લાગ્યા “વાહ ! વિદ્યાદેવીને દાન આપવાને માટે વ્યક્તિને હવે નિયન્ત્રિત કરીને પાંજરામાં પુરી છે.” તેમને આનંદાત્મ પણ આવ્યાં. બીજા વધારે વ્યાવહારિક લોકો કહેવા લાગ્યા “વિદ્યાદાનનો લાભ ન મળે તો ફીકર નહિ, પરંતુ આ ભાવ પાંજરું દેહ સુધી ખરા વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રહેશે, એ કંઈ પોપટને માટે ઓછું આનંદદાયક નથી.”

“ પાંજરું બનાવનારા સોનીઓને મહેનતાણું આપવામાં આવ્યું. તે લેખને તેઓ તુરંતજ વડાણમાં બેસીને ઘેર ગયા.

૩

પોપટને શીખવવાને એક ઘણાજ સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત પંડિત મહારાજને રોકવામાં આવ્યા. લાંબો વિચાર કરીને તે મહાશયે તપખીરીની ચપટી હાથમાં લીધી અને તેને સુધતાં સુધતાં નીચે પ્રમાણે મહત્ત્વનું ઉચ્ચારણ કર્યું. “ શીખવવાને માટે પાઠ્ય પુસ્તકો જોટલાં તૈયાર થાય તેટલાં ઓછાં છે. ”

આ તરવને વ્યાવહારિક રૂપમાં આણુવા સાફ રાખના ભત્રીજાઓએ લેખકોની જબરી સંખ્યાને એકઠી કરી. તેમણે પુસ્તકોમાંથી અવતરણ કર્યા અને તેની નકલો કરી. આ નકલો ઉપરથી ખીજી નકલો તૈયાર કરવામાં આવી, અને એવી રીતે નકલોનો એક ઘણો જ ઉંચો ઢગલો થયો. જનસમાજ આશ્ચર્યચકિત થયો અને કહેવા લાગ્યો “અરે વાહ ! વિદ્યા દેવીનો જીરજ તો જીરજો ! ફટલો ઉંચો છે ! તેનું શિખર તો આકાશમાં જઈ પહોંચ્યું છે !”

— લેખકોનાં ખીસાં તર કરવામાં આવ્યાં, અને તેઓ પણ મલકાતા મલકાતા થોડી જ વારમાં ઘેર જઈ પહોંચ્યા.

રાખના ભત્રીજાઓએ પાંજરાને સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં રાખવાની ઘણી જ સંભાળ રાખી. તેઓ હંમેશાં તેને ઘસતા અને સાફ કરતા. “પોલીશ” ચોપડતા અને ~~જ~~ નવરા એસી રહેતા નહિ. જનસમાજ સંતુષ્ટ થયો અને બોલી ઉઠ્યો “આનું જ નામ ખરેખરી પ્રગતિ !”

પરીક્ષા અને દેખરેખ રાખવાને માટે ઘણાજ સુશિક્ષિત પુરૂષો રોકવામાં આવ્યા. આ સર્વે લોકો તેમજ તેમનાં દૂરનાં સગાંવહાલાઓને એટલું બધું ધન આપવામાં આવ્યું કે દરેક જણે પોતાના માટે રાજમહાલ બાંધ્યો અને તેઓ હંમેશને માટે સુખ અને સમૃદ્ધિમાં રહ્યા.

૪

સંસારમાં ઘણી જાતની ખામીઓ હશે પરંતુ તેમાં કાંઈ પણ વખત ભુલો શોધો કાઢનારની ખોટ હોતી નથી. આ વર્ગના લોકો કહેવા લાગ્યા કે, જો કે પાંજરા સાથે ઘણીજ દૂરની રીતે પણ સંબંધ ધરાવનારી દરેક વ્યક્તિ સધન થઈ ગઈ છે. તો પણ બિચારા ~~રેખાકી~~ અવસ્થા તો માઠીજ થઈ છે.

— આ લોકવાક્ય ફરતું ફરતું જ્યારે રાખના કર્ણદારમાં પ્રવેશ

કરવા લાગ્યું, ત્યારે તેણે પોતાના ભત્રીજાઓને બોલાવ્યા અને કહ્યું “ભાઈઓ, લોકો શું કહે છે ?”

ભત્રીજાઓએ જવાબ દીધો “મહારાજ, જો સત્ય હકીકત આપને જાણવી હોય તો આપે સોની, પંડિત, લેખકો અને પરીક્ષકોને પૂછવું જોઈએ. ખરી વાત એ છે કે આ ભુલો કાઢનારાઓને અજ્ઞ ને દાંતનું વેર છે અને તેને લીધે જ તેમની જીભ વધારે બોલકણી થઈ ગઈ છે.”

આ સ્પષ્ટીકરણ દેખીતી રીતે એટલું બધું સતોષકારક હતું કે રાજાએ પોતાના ભત્રીજાઓને વસ્ત્ર અને ધરેણાંનું ધનિામ આપ્યું.

૫

આખરે રાજાને પોતાનું કળવણી ખાતું પોપટને કેવી રીતે શીખવતું હતું તે પોતાની નજરે પ્રત્યક્ષ જોવાની ઉત્કણ્ઠ થવાથી તેઓ એક દિવસ વિદ્યામંદિરની મુલાકાતે પધાર્યા.

દરવાજા આગળજ શંખ, ઝાલર, દોલ, નગારાં, તતુંડી, શરણાઈ, સારંગી, સતાર વગેરે વિવિધ વાજાંત્રોના મધુર સ્વરો સાંભળવામાં આવ્યા. પંડિત લોકો ઘણાજ ઉંચા અવાજે શાસ્ત્રીય રીતે મંત્રોચ્ચાર કરતા હતા, અને સોનીઓ, લેખકો, પરીક્ષકો, દેખરેખ રાખનારાઓ તેમજ તેમના દૂરના પણ સંબંધીઓ આનંદમાં મગ્ન દેખાતા હતા અને ભારે કાલાહલ મચી રહ્યો હતો.

ભત્રીજાઓએ ખુશી થતાં થતાં રાજાનું સ્વાગત કર્યું અને પછી તેમણે પૂછ્યું “મહારાજ, આ સર્વ વિષે આપનો શો અભિપ્રાય બંધાયો છે ?”

રાજાએ ભાર મુકીને જવાબ આપ્યો “શિક્ષણશાસ્ત્રીની દોષ વહીન પદ્ધતિ પર તમારું બધાનું કામ સુચ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. એવી મારી ખાત્રી થઈ છે.”

આ પ્રમાણે ઘણી પ્રસન્નતાથી કહીને રાજા હાથીની અંખડી પર બેસવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં ભુલો કાઢનારાઓ

એક ઝાડને ઓથેથી સ્પર્શપણે કહ્યું “ મહારાજ આપે પોપટ જોયો કે ? ”

આ સાંભળી રાજા બોલી ઉઠ્યા, “ અરે ! હું ભુલી ગયો. પોપટ સંબંધી તપાસ કરવાનું આ કાલાહલમાં મારી સ્મૃતિ બહારજ જતું રહ્યું. ”

એમ કહીને રાજા પાછા ફર્યા અને તેમણે વિદ્યામંદિરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. તેમણે પંડિતોને શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશે પ્રશ્ન કર્યો. પોપટને કેવી રીતે શીખવવામાં આવતું હતું તે પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર પંડિતોએ દીધો.

આથી રાજાના મન પર ઘણીજ સારી છાપ પડી. શિક્ષણ પદ્ધતિજ એવી ભારે રચના પર હતી કે પોપટ તો નજીવોજ માલૂમ પડ્યો. શિક્ષણની વ્યવસ્થામાં જરા પણ દોષ રાજાને જણાયો નહિ. પોપટ જાતે કંઈ પણ ફર્યાદ કરી શકે નહિ, તેમ એ બાબતની બીલકુલ આશા રાખી શકાય તેમ પણ હતું નહિ; કારણકે તેનું ગળું પુસ્તકોનાં પાનાંથી રૂંધાઈ ગયું હતું અને તેને લીધે તે સીસોટી મારી શક્યો નહિ તેમજ કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. શિક્ષણની પદ્ધતિજ તપાસતાં સાધારણ મનુષ્યને પોપટ સંબંધી ઘણી હકીકત માલૂમ પડ્યા વગર રહે નહિ એ નિઃસંશય છે.

ફરીથી હાથીની અંબાડી પર સ્થાન લેતી વખતે રાજાએ સરકારી ફોજના અમલદારોને બુલો કાઢનારને ભારે શિક્ષા કરવાનો હુકમ કર્યો.

૬

આવી રીતે પોપટની સ્થિતિ ખરાબ અને ખરાબ થતી ગઈ અને તેને ગાંડપણની પણ શરૂઆત થઈ. શિક્ષણમાં તેની પ્રગતિ હદ બહાર સંતોષકારક હતી; પરંતું કદી કદી શિક્ષણ પર કુદરત જીત મેળવતી હતી. અને જ્યારે જ્યારે સવારનાં કિરણો પાંજરા પર પડવા

લાગતાં ત્યારે ત્યારે તે પોપટ ઘણાજ જોરથી પોતાની પાંખો ઉડાવવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની વચલી ચાંચવતી તે પાંજરાના સળીયાને હલાવવા લાગ્યો.

આ જોઈને કોટવાલ સાહેબને ઘણાજ ગુસ્સો ચઢ્યો અને તે બોલી ઉઠ્યા “કટલી ઉદ્ધતાર્થ !”

તુરંતજ એક લુહારને એરણુ ને લથોડો લઈ વિદ્યામંદિરમાં બોલાવવામાં આવ્યો. તેના કાના મોટા અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં લોહાની બેડી તૈયાર કરવામાં આવી અને તેના વતી પોપટની બંને પાંખો સજ્જડ કરવામાં આવી.

રાજાના સાળાઓ આ જોઈને ખુશી થયા. અને આનંદથી કહેવા લાગ્યા “હીક થયું ! આ પોપટ લોકોને અક્કલ નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેનામાં કૃતજ્ઞતા પણ નથી.”

ત્યારબાદ પણ પંડિત લોકો એક હાથમાં સોટી લઈને અને બીજા હાથમાં પાઠ્ય પુસ્તક લેઈને પાઠ આપવા મંડ્યા.

કોટવાલ સાહેબને તેમની ચાલાકી માટે ક્રિતાત્મ બક્ષવામાં આવ્યો, અને લુહારને બેડી તૈયાર કરવા માટે ઘણાજ પૈસા મળ્યા.

૭

આવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં આખરે પોપટ મરણને શરણુ થયો.

આ બીના ક્યારે બની તેનો કોઈને પણ ખ્યાલ નહોતો. ભુલો કાઢનારે પ્રથમજ તેની બાતમી જગતમાં ફેલાવી.

રાજાએ આ હકીકત સાંભળી કે તરતજ તેણે પોતાના ભત્રીજાઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું “ભાઈઓ, ગામમાં આ શી વાત ફેલાય છે ?”

ભત્રીજાઓએ કહ્યું “મહારાજ પોપટનું શિક્ષણ પૂરું થઈ ગયું છે.”

રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો “ શું તે કૂદે છે ? ” ભત્રીજાએ જવાબ દીધો “ કદીએ નહિ મહારાજ. ”

“ ત્યારે શું એ ઉડી શકે છે ? ” રાજાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ ના મહારાજ ! ” ભત્રીજાએ જવાબ દીધો. આ ઉપરથી રાજાએ કુપિત થઈને પૂછ્યું “ ત્યારે શું એ ગાય છે ? ”

ભત્રીજાએ શાંતિથી જવાબ દીધો “ જરાએ નહિ. ” આથી રાજાના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ગર્જના કરી અને કહ્યું “ પોપટને એકદમ મારી પાસે લાવો. ”

આ હુકમને આધારે પોપટને રાજા પાસે લાવવામાં આવ્યો. તેની સાથે કાટવાલ સાહેબ, સીપાઈ અને સવારો પણ ચોડી કરતા આવ્યા. રાજાએ તેના પેટમાં આંગળી ઘોંચી. તે હાલ્યો નહિ તેમજ તેણે બુમ પણ પાડી નહિ. ફક્ત તેની અંદરની ચોપડીઓનાં પાનાંના ખડખડાટનો કણકટુ અવાજ થયો.

આજ સમયે બહાર બારી આગળ વસંત ઋતુનો ખુશનુમો પવન અશોક ઝાડની ડાળીમાં ફર ફરતો હતો, અને તેથી કુદરતે ધણું ગંભીર રૂપ ધારણ કર્યું હતું તેમ જણાઈ આવ્યું.

પતિનું પ્રાયશ્ચિત

મને ઘણી નાની વયમાં સીમંત આગ્યું અને મેં મૃત જાળકને જન્મ આપ્યો. સુવાવડમાંથી હું મરતી મરતી બચી પરંતુ મારામાં શક્તિ આવતાં ઘણી વાર લાગી. એમાંને એમાં મારી આંખોનું નૂર ઘટવા લાગ્યું.

મારા પતિ આ અરસામાં વૈદકનો અભ્યાસ કરતા હતા. એમની આવડતનો અખતરો મારી આંખ ઉપર અજમાવવા એ ઉદ્વુક્ત બન્યા અને એમણે મારી આંખની દવા કરવા માંડી.

મારા મોટા ભાઈ એલ. એલ. ખી.નો અભ્યાસ કરતા હતા. એક દિવસ એ મને જોવા આવ્યા અને મારી આંખ જોઈને એ ગભરાઈ ગયા. એમણે મારા પતિને કહ્યું “ તમે શું કરવા માંડ્યું છે ? તમે કમુતી આંખ ખરાબ કરશો. હવે તો તાત્કાલિક કાંઈ સારા ડોક્ટરની સલાહ લો. ”

મારા પતિ ખીજવાતા બોલ્યા “ સારો ડોક્ટર મારા કરતાં વિશેષ શું કરવાનો હતો કેસ એવો કાંઈ ભારે નથી. દવા બધી મારી બાણીતી છે. ”

મારા મોટા ભાઈ ગુરુસે થતા બોલ્યા “ તમારા કરતાં તમને વૈદકનું જ્ઞાન આપનાર તમારા પ્રોફેસરમાં કાંઈજ વિશેષ જ્ઞાન નથી એમ તમારું કહેવું છે ? ”

મારા પતિએ જવાબ આપ્યો “ તમારાં લગ્ન થયાં હોય અને તમારી પત્નીની મીલકત બાબત ઝઘડો કોર્ટે ચઢે તો કાયદાની સલાહ માટે તમે મને પૂછો ખરા ? તો પછી દવાના કામમાં મારી વચ્ચે તમે શું કામ નકામા માથું મારો છો ? ” આમ એ બન્ને જણ રક ઝક કરતા ત્યારે મને વિચાર થતો કે આ તો પાડે પાડા લઈ અને ઝાડનો બોડો નિકળે છે. એ બે જણા બાંહે તેમાં દુઃખ મારે સહન કરવાનું, વળી મને એમ પણ થતું કે મારાં માતપિતાએ હવે મને પરણાવી પારકી કરી, પછી મારી બાબતમાં તેમણે શા માટે માથું મારવું જોઈએ હવે મારા સુખદુઃખની કાળજી મારા પતિને શિર હતી, એમને શિરે નહોતી. મારી આંખોના સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણેનો કજીઓ થયો ત્યારથી મારા પતી અને મારા મોટા ભાઈનાં મન એક બીજા પ્રત્યે ઉઘાં થઈ ગયાં.

એવામાં એક દિવસે બપોરે મારા પતિ ઘેર નહોતા તે અર-સામાં મોટાભાઈ મારી આંખ બતાવવા એક ડાકટરને તેડી લાવ્યા. ડાકટરે બહુજ કાળજીથી મારી આંખ તપાસી અને પછી ઉદ્વિગ્ન થતા જણાયા. એમણે કહ્યું કે, હવે વધુવાર બેદરકાર રહે પાલવે તેમ નથી એમ કહીને એમણે પ્રીસ્કીપશન લખી આપ્યું અને મોટા ભાઈએ લાગલીજ દવા મંગાવી. ડાકટરના ગયા પછી મેં મોટાભાઈને આજીજી કરીને કહ્યું કે તમે અમારી વચ્ચે ન પડશો. મને ખાતરી છે કે ડાકટરની આ છાની વીઝીટથી મારેજ વેકવું પડશે. જો કે મોટા ભાઈથી હું બીતી હતી છતાં મારે તેમને હિંમત રાખીને ઉપલાં વચન કહેવા પડ્યાં. મોટાભાઈ પણ મારા આમ બોલવાથી અજ્ઞયગ તો થયા પણ થોડી વારે એ બોલ્યા “ કમુ, તારી એવી ઈચ્છા છે તો

હવે હું ડાક્ટરને નહિ તેડી લાવું; પણ એમણે બતાવેલી દવા તો તું કરજેજ. ”

મોટાભાઈ ઘેર ગયા. એમણે મંગાવેલી દવા આવી પહોંચી દવાની શીશીઓ, પાવડર, પ્રોસ્ક્રીપશન વિગેરે તમામ મેં તો તેવુંજ કુવામાં પધરાવી દીધું મોટા ભાઈએ અમારામાં ડહાપણ કર્યું ત્યાર પછી વધુ કાગજ રાખીને મારા પતિ મારી આંખની દવા કરવા લાગ્યા. એમણે તમામ જાતની દવા અજમાવી જોઈ. એમના કહેવા પ્રમાણે હું આંખે પાટા બાંધતી, ભુરાં ઠંડાં ચસમાં પહેરતી, દવાનાં ટીપાં આંખમાં નખાવતી અને મને ઉગ્રતા આવતાં છતાં કટાણું મોઢું કરીને કોડલીવર ઓઘલ પણ હું પી જતી.

બહારથી ઘરમાં પગ મુકતા એટલે તરતજ એ મને અધીરા થતા પૂછતા “ હવે તને કેમ છે ? ” હું જવાબ દેતી “ હવે તો ઘણું સારું છે. ” આમ કરવામાં હું આત્મવંચના કરી રહી હતી, હું છેતરાતી હતી. મારી આંખમાંથી પુષ્કળ પાણી વહ્યા કરતું હતું ત્યારે હું એમ માનતી હતી કે આ બધો બગાડ નીકળી જાય છે. તે ઠીક થાય છે. વળી ત્યારે પાણી વહેતું ગંધ થતું ત્યારે એમની દવા અસરકારક તો ખરી એમ માનીને હું ખુશી થતી હતી.

ધીમે ધીમે મારી આંખની પીડા તો અસહ્ય થઈ પડી. મને દેખાતું બંધ થઈ ગયું અને રાતને દિવસ માથાનો દુઃખાવો ચાલુ થઈ ગયો. મારા પતિ બિચારા ગભરાઈ ગયા હતા. હવે કોઈ પણ રીતે ડાક્ટરને બોલાવવોજ જોઈએ એવો એમનો વિચાર થઈ ગયો હતો. પણ તેને માટે કાંઈક બાનું જડી જાય તો ઠીક એમ એ ઇચ્છતા હતા. એટલે મેં જ એમને કહ્યું કે ડાક્ટરને બોલાવવામાં કશોયે વાંધો નથી.

મારા બોલવાથી એમની મુજવણ ઓછી થઈ અને તરતજ એ એક ગોરા ડાક્ટરને બોલાવી લાગ્યા. ડાક્ટર સાથે એમને શી વાતચીત

થઈ તે તો હું જાણતી નથી, પણ ડાક્ટરે બહુ કપકો આપ્યો. એવું તો મારાથી સમજાયું.

ડાક્ટરના ગયા પછી થોડીવાર તો એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. એટલે મેં મારા હાથમાં એમનો હાથ મુકીને કહ્યું “આવો આ કેવો દોર જેવો હતો. તમે એને શું કરવા બોલાવ્યો ? કોઈ દેશી ડાક્ટરને બોલવવો હતો ને તમે એમ માનો છો કે તમારા કરતાં એ ગોરા ડાક્ટર વધારે જાણે છે ?”

થોડી વારે એ થરડાતે સ્વરે બોલ્યા. “કમુ, તારી આંખને ઓપરેશન કરાવવું પડશે.” આ વાત એમણે મારાથી ગુપ્ત રાખી તેથી જાણે હું એમના ઉપર ખીજવાઈ હોઉં એવો ડોળ કરીને મેં એમને કહ્યું. “તમે આવું જાણતા હતા ત્યારે અત્યાર સુધી મને કેમ વાત ન કરી ? હું ઓપરેશનથી નાનાં છોકરાંની માફક ડરી જાઉં એમ તમે માનો છો ?” એટલે જરા ઉત્સાહમાં આવીને એ બોલ્યા. “ઓપરેશન કરાવવાની વાત સાંભળીને હાથડી ન જાય એવાં હિંમતવાળાં ઘણાં થોડાં માણસો હોય છે.”

હું ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી. “બરોબર છે, તમારું કહેવું વ્યાજબી છે. પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી આગળ જ હિંમત બતાવે છે.”

એમણે ગંભીર ભાવથી કહ્યું. “મારું કહેવું પુરેપુરું સત્ય છે. અમે પુરૂષો હદપારના હુંપદવાળા છીએ.”

એમના ગંભીર ભાવની મસ્કરી કરતી હું બોલી. “હુંપદમાં તમે અમે સ્ત્રીઓથીએ ચઢી જવ એમ છો ?”

એવામાં મારા મોટા ભાઈ મારી ખજર જોવા આવ્યા. એમને એકાંતમાં લઈ જઈને મેં કહ્યું. “મોટાભાઈ, તમે તેડી લાવેલા તે ડાક્ટરની દવા મને અસર તો સારી કરત, પણ ભૂતમાં પીવાની દવાને આંખો ધોવાની દવા તરીકે વાપરી અને ત્યારથી મારી આંખો વધારે બગડી ગઈ છે. એટલે તો ઓપરેશન કરાવવું પડશે.”

મોટાભાઈએ કહ્યું. “ તારા પતિ તારી દવા કરતા હતા એટલે મેં અહીં આવવું મુકી દીધું હતું. ”

“ ના, તેવું નહોતું, ખરી રીતે તમે જે ડોક્ટરને તેડી લાવ્યા હતા તેણે લખી આપેલી દવા જ હું છાની રીતે કર્યા કરતી હતી. ”

અરેરે અમો અજળાઓને કેવો અવતાર છે. અમારે કેવું અને કેટલું જીકું બોલવું પડે છે. માતાઓ તરીકે અમારાં બાળકોને પટાવવા અમારે જીકું બોલવું પડે છે. પત્ની તરીકે અમારા બાળકના પિતાને સમજાવવા અમારે જીકું બોલવું પડે છે. આમાંથી અમારો છુટકારો જ નથી.

ઉપર પ્રમાણેના મારા જીકું બોલવાથી એક અસર તો થઈ. મોટાભાઈ અને એમની વચ્ચે સમાધાન થયું. બેઉનાં ઉંઝાં મન સંધાઈ ગયાં. મારા પતિથી છાની રીતે મોટાભાઈએ મારી દવા કરી તેથી મોટાભાઈ મનમાં પસ્તાયા, અને મારા પતિએ મારા મોટાભાઈની સલાહ ન માની તેથી મારા પતિ પણ પસ્તાયા.

આખરે બન્ને જાણુની મસલતથી એક ગોરા ડોક્ટરને બોલાવ્યો. એને તેણે મારી ડાખી આંખમાં ઓપરેશન કર્યું. એ આંખ એટલી બધી નબળી હતી કે ઓપરેશનનો તાડો તે સહન ન કરી શકી, અને મારી આંખની થરથરતી ત્યોતિ આખરે ઓપરેશનના પવનથી બોલવાઈ ગઈ.

પછી એક દિવસ મારા પતિ મારી પથારી પાસે આવ્યા અને મને કહ્યું. “ કમુ, મારાથી હવે કહ્યા વગર રહેવાતું નથી. મેં જ તારી આંખ ગુમાવી છે. ”

મને લાગ્યું કે એ રડતે અવાજે બોલતા હતા. મેં મારા હાથમાં એમનો હાથ લીધો અને કહ્યું. “ એમાં શું ? તમે તો જે વ્યાજખી હતું તે કર્યું છે. હું તમારી જ છું અને તમારી વસ્તુને તમે ગમે તે

કરી શકે છે. એમ સમજો ને કે કોઈ ત્રાહિત ડોક્ટરથી જ મારી આંખને નુકસાન પહોંચ્યું હોત તો આપણે શું કરત. આ તો મને એક જાતનો સંતોષ છે કે તમારા જ હાથે મારી આંખો ગઈ છે. એટલે જે થયું તે સારું જ થયું. શ્રી રામચંદ્રજી કમળથી શિવની પૂજા કરતા હતા તેવામાં એક કમળ ખૂટ્યું એટલે એમણે કમળને સ્થાને પોતાનાં બે નયન કમળપૂજામાં અર્પણ કર્યો. મેં પણ તે જ પ્રમાણે મારાં નયન કમળ મારા પ્રભુને અર્પણ કરી દીધાં. આજથી જે જે કોઈ નવીન આનંદપ્રદ વસ્તુ તમારા જોવામાં આવે તેનું તમે મારી આગળ વર્ણન કરજો, એટલે હું તમારી દૃષ્ટિના ફળરૂપી તમારા મુખના શબ્દો દેવની પ્રસાદી ગણીને સ્વીકારી લઈશ.

તમે એમ ન સમજશો કે ઉપલું ભાષણ મેં એકી વખતે જ કરી દીધું હતું; કારણ કે તાત્કાલિક એવું બોલવું તદ્દન અશક્ય જ હતું. દિવસોના દિવસો સુધી વિચાર કર્યા પછી જ હું ઉપલાં વચનો ઉચ્ચારી શકી. વળી જ્યારે હું ઉદાસ થઈ જતી, મારી ભક્તિની જ્યોત ઝાંખી થઈ જતી, અને મારા દુર્ભાગ્યને રડતી, ત્યારે જેમ કોઈ બાળક તેને કહેલી વાર્તા પોપટ પ્રમાણે બોલી જાય છે તેમ હું પણ ઉપલાં વચનો એક પછી એક સ્મરણમાં લાવીને મનમાં ને મનમાં બોલ્યા કરતી હતી, અને તેથી મને શાંતિ વળતી હતી.

મારા પતિ સાથે હું વાતો કરતી ત્યારે મારા હૃદયમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તે એમને હું યથેચ્છ રીતે કહી દેતી હતી. ત્યારે એ કહેતા. “કમુ, મારી મૂર્ખાઈથી તને જે પારાવાર નુકસાન થયું છે તે તો કોઈ પણ ઉપાયે હવે રદ થઈ શકવાનું નથી; પણ હું એક વાત કરી શકીશ. હું હંમેશાં તારી પાસેનો પાસે રહીશ અને મારી દૃષ્ટિનો તને હું મારાથી બનશે તેટલો બધોએ લાભ આપીશ.”

મેં કહ્યું. “ના, એમ કદી નહિ બને. તમારા ઘરને આંધળાની હોસ્પીટલ બનાવી દેવાની નથી. તમારે એક કામ કરવાનું છે. તમે

ખીજવાર લગ્ન કરો. ખીજવાર લગ્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે એ વાત એમને સમજાવતાં હું ગગગગી થઈ ગઈ. ઉધરસ ખાઈને મારા ભરાઈ આવેલા અંતઃકરણને એમનાથી છુપાવવાનો મેં ધણોએ પ્રયત્ન કર્યો પણ એ ગઈ ઉડ્યા. “કમુ, હું જાણું છું કે હું મૂર્ખ છું, લગાડી છું; પણ હું લુચ્ચો નથી. હું આપણા કુલદેવતા ગોપીનાથના શપથ લઈને કહું છું કે હું કાઈ દિવસ ફરીથી લગ્ન કરવાનો નથી, અને જો કરું તો મને અધોર પિતૃહત્યાનું પાપ છે.

મારું ચાલિત તો હું એમને આવા ભયંકર સોગન ખીલકુલ લેવા દેત નહિ; પણ અકુચી મારો કંઈ રંધાઈ જતો હતો, મારાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. મારું અંધ મુખ મેં ઉશીકા તળે સંતાડી દીધું અને હું હુસકે હુસકે રડી. મારા રડવાનો ઓવ શમી ગયો ત્યારે એ હાથે એમના મુખમંડળને મારી છાતી સાથે મેં દબાવ્યું. મેં કહ્યું. “આવી ભયંકર પ્રતિજ્ઞા તમે કેમ કરી? તમે એમ ધારો છો કે મેં ફક્ત તમારા એકલાના જ સુખને માટે તમને ફરીથી લગ્ન કરવાનું કહ્યું? ના, એમાં તો મારો જ સ્વાર્થ છે; કારણ કે મારી આંખ હતી ત્યાં સુધી તો મારાથી તમારો સેવા બનતી હતી; પણ હવે તો મારાથી તેમ થઈ શકે એમ નથી. એટલે મારું તે કાર્ય કરવાને તમારે પરણવું જ જોઈએ.” “સેવા, અરે તે તો નોકરોથી પણ થઈ શકે. તું એમ માને છે કે માગ આ ઘરમાં એક ગુલામડી લાવીને મારી હૃદયદેવીના સિંહાસનની તેને ભાગીયણ કરે એવો હું ગાંડો છું?”

હૃદયદેવી શબ્દ બોલતાં બોલતાં એમણે મારું મુખમંડલ નમાવીને મારા બાલપ્રદેશને એક મધુરં ચુંબન કર્યું. મને તે વખતે મારા બાલપ્રદેશમાં જ્યાં એમણે ચુંબન કર્યું ત્યાં ત્રીજી આંખ આવી હોય તેવો મને ભાસ થયો, અને આ પ્રમાણે મારી પ્રાણપ્રતિજ્ઞા થઈ. હું મનમાં જ બોલી. “એ તો ઠીક જ થયું. હવે હું એમની આ સંસારના

ધર ખટલામાં કાંઈ સેવા કરી શકું એમ નથી પણ હવે હું ઉચ્ચતાને પામીશ. ઊર્ધ્વના આશીર્વાદ નીચે ખેંચી લાવીશ. હવે જુઠાણું કે છેતરપીંડી મને બાધ કરી શકશે નહિ. મારા પૂર્વ જીવનની લઘુતા અને પાપાંડ સદાને માટે નષ્ટ થઈ જશે. તે દિવસે મારા હૃદયમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું. ફરીથી લગ્ન નહિ કરવાની મારા પતિએ ધર્મ ગણીને પ્રતિજ્ઞા લીધી. હવે એ ફરીથી લગ્ન કરશે જ નહિ એ વિચારે મને હર્ષિત કરી મુકી અને એ હર્ષે મારા હૃદયમાં ઉંડાં મૂળ ધાલી દીધાં. પરંતુ મારા હૃદયમાં જે દેવીની પ્રાણપ્રતિજ્ઞા થઈ, તે જોલી ઉઠી કે એવાંયે સમય આવી લાગે કે જે વખતે તારા પતિને તેમની પ્રતિજ્ઞા તોડીને ફરીથી લગ્ન કરવું પડે. પરંતુ મારા હૃદયમાં રહેલી સ્ત્રીબુદ્ધિએ મને જુદો જ વિચાર બતાવ્યો. તેણે સુચવ્યું કે પ્રતિજ્ઞા તે પ્રતિજ્ઞા જ. એમાંથી છુટી શકાય જ નહિ. વળી પેલી દેવીએ કહ્યું. “તેથી તારે હર્ષ પામવાનું કાંઈ કારણ નથી” મારામાં રહેલી સ્ત્રી-બુદ્ધિએ વળી જવાબ આપ્યો. “નિઃસંશય તારું કહેવું સત્ય છે; છતાં તેમણે પ્રતિજ્ઞા તો લીધેલી જ છે.” આમ દેવી અને માનુષી શક્તિ વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો. છેવટે દેવીએ ધુરંધરાયું કયું અને મારા હૃદયમાં ભયનો સંચાર થઈ ગયો.

મારા પતિ એમના કૃતકર્મના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે મારી સેવા નોકરને નહિ કરવા દેતાં એ પોતે જ ઉઠાવતા. આમ થવાથી કેટલોક વખત તો મને અનહદ આનંદ થયો. કારણ કે તેમ થવાથી એ મારો પાસે ને પાસે જ રહેવા લાગ્યા, અને એ મારી પાસે જ ખેંસી રહે એવો મારો લોભ વધવા લાગ્યો. એમના મુખદર્શનનો લાભ મારાં નયનો મેળવતાં બંધ થયાં, પરંતુ મારી બીજી ચેતનાશક્તિએનો મોહ એમને પાસે જ રાખવા માટે બમણા વેગથી ઉછળી આવ્યો. મારાથી એ જરા દૂર જતા તો જાણે હું છોક અટુલી પડી જતી, આ વિશ્વમાં મારું કાંઈ નથી એમ મને થઈ જતું.

પહેલાં જ્યારે એમને હોસ્પિટલમાંથી ઘેર આવવાનું મોકુફ થઈ જતું ત્યારે એમની રાહ જોતી એમના આવવાના માર્ગમાં દૃષ્ટિ નાખતી. બારીએ બેસી રહેતી. તે સમયે માર્ગ જ અમો બન્નેને સાંધી રાખનાર સાંકળના આંકડા રૂપે હતો. હવે મારી અંધ દશાથી એ સાંકળનો આંકડો હું ગુમાવી બેઠી એટલે હવે મારું આખું શરીર એમને શોધવા દોડી જતું. એમને બન્નેને એકઠાં મેળવનાર પુલ હતો તે તુટી પડ્યો અને હવે અમારી વચ્ચે દુસ્તર મહાસાગર ખડો થઈ ગયો.

પત્ની સાધારણ રીતે મનુષ્યને ભાર સમાન છે, અને તે ભારમાં અંધાપાનો ભાર ઉમેરાય એટલે તો પતિને એ પત્ની કેટલી બધી ભાર રૂપ થઈ પડે ? મેં પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે જાતે દુઃખ વેડી લેવું, પરંતુ મારા દુઃખના ઓધમાં મારે એમને જરાએ ન ધસડવા.

તમે માની ન શકો એટલા અલ્પ સમયમાં, સ્પર્શ, સ્વર અને ગંધથી અનુમાન બાંધી બાંધીને ધરતું કામકાજ કરવાની હું ટેવ પાડવા લાગી; અને મને જણાયું કે આ પ્રમાણે હું વધારે દક્ષતાથી કામ કરી શકતી હતી. કેટલીક વખતે આંખો મદદ કરવાને બદલે અંતરાય રૂપ થાય છે. હવે એવું થયું કે એ ચારે તરફ ફરતી આંખોની સહાય જતી રહી. મારી અન્ય ઇન્દ્રિયોએ શાંતિ અને પૂર્ણતાથી પોતપોતાનું કામ ઉપાડી લીધું.

માવરાથી કામ કરવાને હું પાવરધી થઈ ગઈ એટલે પછી તો હું મારા પતિને મારું કશુંયે કામ કરવા દેતી નહિ. તેથી એ ખીજવાયાએ ખરા કે હું એમને કૃતકર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં અટકાવું છું.

એમના આમ કહેવામાં મને વિશ્વાસ ન ચોંટ્યો. કારણ કે ભલે એ મોંઢેથી એમ બોલે પણ મેં કામ ઉપાડી લીધું તેથી, એમના જીવને ખરી શાંતિ મળી હોય એમ એમના વર્તનથી હું સમજી ગઈ હતી. નિત્ય અંધ પત્નીની ઠઠવેડ ઉઠાવવી એ પતિને સ્વાભાવિક જ અકારૂં લાગે છે.

૨

મારા પતિ હવે વૈદકનો અભ્યાસ પુરો કરી રહ્યા. એ પાસ થયા, એમણે ડીગ્રી મેળવી. કલકત્તાથી થોડે દૂર એક ગામમાં એમણે ડોક્ટર તરીકે પ્રેક્ટીસ કરવી શરૂ કરી દીધી. મને એ ગામમાં માફ અંધત્વ છતાં આનંદ લાગ્યો. જાણે હું માતાના ખોળામાં જ પડી હોઉં એવી મને શાંતિ મળી. આઠ વર્ષની હતી ત્યારથી મારા પીયરનું ગામ છોડીને કલકત્તે આવી હતી. ત્યાર પછી દસ વર્ષ વધી ગયાં છે તેથી મારા પીયરનો સ્મૃતિ મને ઝાંખી થઈ ગઈ હતી. હું દેખતો હતો ત્યાં સુધી કલકત્તાના વ્યવસાયી જીવને મારા બાળપણના દિવસોની વિસ્મૃતિ થવા દીધી; પરંતુ હવે હું આંધળી થઈ એટલે મને સત્ય સમજાયું. કલકત્તા તો આંખોવાળાને જ આકર્ષક હતું, એ ખરી શાંતિ આપવા અસમર્થ જ હતું. હવે મારી આ સ્થિતિમાં દિવસ આથમે આકાશમાં જેમ એક પછી એક તારાનાં દર્શન થવા માંડે, તેમ મારા બાળપણનાં દર્શ્યો મારી આંતર દષ્ટિ આગળ ખડાં થવા લાગ્યાં.

અમે આવ્યાં તે ગામનું નામ હરસીંગપુર હતું. અહીં અમે નવેમ્બર માસ ખેસતાં જ આવી પહોંચ્યાં હતાં. સ્થળ જો કે નવીન હતું પરંતુ અહીંનું વાતાવરણ મને સાફ લાગ્યું. કલકત્તામાં વ્યવસાયી જીવન, ધમાલ, ધમપછાડ છતાં ત્યાં હૃદય દરી જાય છે. ત્યાં જીવનનાં સુંદર કર્તવ્યોમાંથી નૂતનતા અને નિર્દોષતા ચાલી જાય છે. મને યાદ છે, એક વખતે મારી બેનપણી મારે ત્યાં આવી અને મને કહેવા લાગી “કમુ, તને ક્રોધ નથી આવતો? મારા પતિએ જો મારી આવી સ્થિતિ કરી મુકી હોય તો હું તો તેમના સામું પણ જોઉં નહિ.” એણે મને ક્રોધિત કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ માફ અંધત્વ એ કાંઈ ઓછું દુઃખ નહોતું કે હું મારા પતિ ઉપર ક્રોધ કરીને તે દુઃખમાં વધારો કરું. મારી બેનપણીએ મારી આ ઘરડાપાની વાત સાંભળીને મોં મચકાડ્યું, અને રીસ ચઢાવી એ ચાલી ગઈ. મેં તે

વખતે તો મારી બેનપણીને ડાહ્યો જવાબ આપી દીધો. પણ એનાં વચનોનું ઝેર મને ચઢ્યા વિના ન રહ્યું, અને એ ઝેર મને પુરેપુરું ઉતરી પણ શક્યું નહિ.

આ પ્રમાણે તમે જોશો તો કલકતા કુથલીઓ કરીને હૃદયને શુષ્ક અને પથ્થર જેવું બનાવી દે છે. પરંતુ હવે હું એ વાતાવરણમાંથી છુટી છું. પ્રભુ મારી વહારે ચઢ્યા અને મારા હૃદયમાં અને મારા જીવનમાં વાસ કરીને રહ્યા. મેં તેમને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું “ તમે મારાં ચર્મચક્ષુ લઈ લીધાં એ બહુ સારું થયું. હવે તમે મારી સાથે જ છો.” હું આ પ્રમાણે બોલી તો ખરી પણ એ મારાથી વધારે પડતું બોલામ જવાયું. તમે મારી સાથે છો એમ કહેવું પ્રગલ્ભતા છે. બહુમાં બહુ આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે મારે તમારા પ્રતિ એકનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ. આપણે માટે કશુંયે અધુરું રહેતું નથી છતાંએ આપણે જીવતું પડે છે.

૩

ફેટલાક માસ તો અમે અહીં સુખમાં ગાળ્યા. મારા પતિની ડોક્ટર તરીકે અહીં ખ્યાતિ થવા લાગી અને એમને પૈસા પણ મળવા લાગ્યા.

પરંતુ લક્ષ્મીમાં એક દુષણ છે. હું ચોક્કસ દાખલો તો આપી નહિ શકું, પરંતુ આંધળાં માણસમાં બીજા લોકો કરતાં બોધનશક્તિ વધારે તીવ્ર હોય છે. તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થવા લાગી એટલે મારા પતિમાં પરિવર્તન થતું મને જણાયું, હું તે જોઈ શકી.

જ્યારે એ નાના હતા ત્યારે ન્યાયને માટે એમને બહુ આગ્રહ હતો, અને તે વખતે એ મને ઘણીવાર કહેતા કે હું જરા કમાતો થાઉં તો ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને સહાય કરવાની મને બહુ ઉમેદ

છે. કેટલાક ડોક્ટરો પોતાની ફી મળ્યા શિવાય ગમે તેવો ગરીબ હોય તેની નાડ સરખી જોવા ના પાડતા. એવા ડોક્ટરો પ્રતિ એમને ધૂણા થતી પરંતુ હવે એમની ટીકાના એજ પાત્ર બનવા લાગ્યા. દિવસે દિવસે એ વધારે સખત થતા ગયા. એકવાર એક ગરીબ બાઈ પોતાના માંદા બાળકને લઈને તેની દવા માટે આવી. તેની પાસે પૈસા નહોતા. તેણે કહ્યું “ મારા બાળકની જીંદગી બચાવશે તો તમને પુણ્ય થશે.” પણ એમણે ધસીને ના કહી. ત્યારે મેં એમને કાલાવાલા કર્યા ત્યારે છેવટે એમણે માથાઉતાર કામ કર્યું.

દ્રવ્ય સંબંધી અમારી સ્થિતિ જ્યાં સુધી સાધારણ હતી ત્યાં સુધી મારા પતિ પૈસાનો જાઓ લોભ કરતા નહોતા. પરંતુ એકની ચોપડીમાં જેમ વધારે રૂપીઆ જમા થતા ગયા, તેમ તેમ કલાકના કલાક કેટલીક આડી અવગો યુક્તિઓ શોધવા એકાંતમાં ગાળી નાખતા.

એ ક્યા વહેણમાં તણાતા હતા ? મારા આ પતિને કાણ જાણે શું ભૂત વળગ્યું હતું ? હું આંધળી થઈ તે પહેલાં એ કેવા હતા ? તે દિવસે એમણે મારા ભાલપ્રદેશમાં મને ચુંબન કરીને દેવીના પદે મારી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તે પતિ ક્યાં અને અત્યારના પતિ ક્યાં ? જે લાગણીના વટાળીઆને વશ થઈ જઈને એકાએક અધોગતિની ધુળમાં જઈને બેસે છે, તે તો ફરીથી સદ્ભાવનાથી જાગૃત થઈને ઉન્નતિના પથે પહોંચી જાય છે; પરંતુ જે ધીમે ધીમે મક્કમપણે અનિતિનેમાર્ગે ચઢતા જાય છે, જે બહાર ખોટી જણાતી ઉન્નતિથી પોતાના આંતર જીવનને ક્રમશઃ ગુંગળાવી નાખે છે, તે લોકો એક દિવસ એવા પછડાય છે કે તે પછી તેમનું કદી ઠેકાણું જ પડતું નથી.

મારા અંધત્વથી મને જે વિયોગ થયો હતો તે તો ફક્ત શારીરિકજ હતો એમ મને લાગતું હતું; પણ હવે મને જણાયું કે એ તો મારાથી બિન્ન થઈ ગયા છે. એક વખત એવો હતો કે મારી અપંગ સ્થિતિનું એમને મથાર્થે જ્ઞાન હતું. હવે અમારી વચ્ચે અંતર પડી

ગયાં, એ વિચારે હું મુંઝાઈ ગઈ અને એ વિયોગ મને ખરેખરે સાલ્યો.

હું તો પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી મારા હૃદયમંદિરના દેવતાને આશ્રયે જીવન ધારણ કરી રહી હતી અને એ શ્રદ્ધાને ખીલકુલે ડગવા દેતી નહોતી. પરંતુ મારા પતિએ એ દેવતાના સુખમય આશ્રયનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમને તો કાંચનની ઉન્માદકારિણી માયા એવી વળગી પડી હતી કે તેની પાછળ એ શુષ્ક રેતીના વેરાન રણમાં દોડ્યા જતા હતા.

કેટલીક વખત મને એમ થતું કે હું નકામો વહેમ લાતું છું હું ધારું છું તેટલી વસ્તુસ્થિતિ બગડી નહિ હોય. કદાચ મારી અંધ સ્થિતિને લીધે મને એમ લાગતું હશે. હું દેખતી હોઉં તો મને જીદુ જ લાન થાય.

મારા પતિને મારું ધારવું ખોટું લાગતું હતું. એ તો કહેતા કે તારી આંખો જવાથી તારામાં વહેમ ભરાઈ ગયો છે. એક દિવસે એક વૃદ્ધ મુસલમાન અમારે ઘેર આવ્યો. એની પૌત્રી માંદી હતી તેથી એ મારા પતિને તેડવા આવ્યો હતો. એ બોલ્યો “બાબુ, હું ગરીબ માણસ છું. આપ દયા કરીને મારી પૌત્રીને જોવા ચાલો. પ્રભુ તમારું સારું કરશે.” મારા પતિએ તોછડાઈથી જવાબ આપ્યો “પ્રભુ સારું કરશે એમ બોલવાથી મારું શું વળ્યું ? તું મારે માટે શું કરીશ તે કહી દે ને.” મારા પતિને આમ બોલતાં મેં સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે પ્રભુએ મને આંધળી કરી તો સાથે સાથે બહેરી પણ કેમ ન કરી. પેલો વૃદ્ધ બિચારો નીસાસો નાખતો ચાલ્યો ગયો. મારી દાસીને મોકલીને મેં એને મારી પાસે બોલાવ્યો. એના હાથમાં મેં થોડાક પૈસા આપ્યા અને કહ્યું “આ પૈસા લો અને તમારી પૌત્રીની સારવાર માટે કોઈ સારા ડોક્ટરને બોલાવજો, અને મારા પતિના કલ્યાણ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરજો.”

તે દિવસે મને બીલકુલે ખાવાનું લાગ્યું નહિ. બપોરે વામ કુક્ષિ કરીને મારા પતિ ઉઠીને મારી પાસે આવ્યા. મને પૂછ્યું “ તું કેમ આટલી બધી શીકકી પડી ગઈ છું ? ” “ નારે, એ તો અમથું જ ” એમ હું ભૂતકાળની મારી ટેવ પ્રમાણે કહેવા જતી હતી; પરંતુ એ આત્મવંચનાના દિવસો હવે વહી ગયા હતા એટલે મેં એમને સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું. “ આટલા દિવસ તમને એક વાત કહેતાં હું ખંચકાયા કરતી હતી. હું તમને શું કહેવા માગતી હતી તેનું પુરેપુરું સ્મરણ તો મને નથી રહ્યું; અને અત્યારે મારા મનમાં જે વાતો છે તે પણ તમને ખુલાસાવાર મારાથી કહી શકાય એમ નથી; છતાંએ જે બનાવ બને છે તે તમે જાણો છો. આપણું જીવન હવે ઝાડાં ખાય છે.”

મારા પતિ પરાણે હસતું લાવીને બોલ્યા “ પરિવર્તન એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ છે.”

“ હું તે જાણું છું. પરંતુ પરિવર્તન ન પામે તેવી પણ વસ્તુઓ છે.” કેટલીકવાર ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યા પછી એ બોલ્યા “ ઘણી સ્ત્રીઓને વિષાદનું ખરું કારણ હોય છે. કેટલીકના પતિઓ કમાતા નથી, કેટલીકના પતિઓ તેમને ચ્હાતા નથી; પરંતુ તને તો વિષાદનું તેવું કશુંયે કારણ નથી છતાં તું આવો બળાપો કરે છે.” હવેજ મને ખબર પડી કે મારા અંધાપાએ એક એવી શક્તિ મને આપી છે કે જેથી હું જાણી શકી કે મારા સંસારમાં હવે કાંઈ સુધારો થવાનો નથી. વાત ખરી છે. હું બીજી સ્ત્રીઓ જેવી નથી મારા પતિ મને નહિ સમજી શકે.

અમારા બન્નેનું જીવન રગશીયા ગાડાની માફક નીરસપણે વહેવા લાગ્યું. એટલામાં અમારા રગશીયા ગાડામાં નવું ચેતન આવ્યું. મારાં કાકીજી એક દહાડો એમને મળવા આવ્યાં આવ્યાં તેવાં જ એ મારા ઉપર ધુરંદ્રી ઉઠ્યાં “ અલી કમુ, તું આંધળી થઈ એ ઘણું બોલું

થયું; પણ તેથી તારા ધણીને શીદ તારી ઉપાધિમાં દોરે છે. હવે તારે એને ગમે તેમ કરીને ફરીથી લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.”

આ સાંભળીને મારા પતિ તરત જ જો કાંઈ મશ્કરીના રૂપમાં બોલ્યા હોત અગર તો મારી કાકીની વાતને હસી કાઢી હોત તો એ વાતનો ત્યાંજ અંત આવત; પરંતુ એ બોલતાં બોલતાં અચકાયા અને આખરે મૂર્ખાઈ ભરેલી રીતે બોલ્યા “ કાકી, તમે ખરેખર એમ ધારે ? તમારે આવી વાત ન કરવી જોઈએ. ”

કાકીજી બોલ્યાં “ કેમ કેમ, હું બોલું કહું છું ? ”

હું નિર્જીવ હસી અને બોલી “ મારા કરતાં કાંઈ વધારે લાયકની આ બાબતમાં સલાહ લો તો કેવું ? ખીસ્સાકાતર જેનું ખીસ્સું કાતરવાનું હોય તેને પહેલું પૂછી જોતો નથી કે હું તારું ખીસ્સું કાતરું ? ”

તારું કહેવું ખરું છે. ચાલ દીકરા અવિનાશ, આપણે એકાંતમાં એ બાબતનો વિચાર કરીએ. તારો શો વિચાર છે તે તો હું જાણું. ”

થોડા દિવસ પછી મારી રૂબરૂમાંજ મારા પતિએ એમનાં કાકીને પૂછ્યું “ કાકી, ગૃહકાર્યમાં મદદ કરે એવી કાંઈ સારા કુળની છોકરી તમે બતાવો છો ? ” એ પોતે જાણતા હતા કે ગૃહકાર્યમાં મારે કાંઈની મદદની જરૂર ન હોતી. હું તો મૌનજ રહી.

“ અરે એવી તો ઘણીએ છોકરીઓ છે, મારા કાકાના છોકરાની છોકરી પરણવા જેવડી છે અને વળી કેવી રૂપાળી. તારા જેવા જમાઈ મળે તો એ લોકો બહુ ખુશી થઈ જાય. ”

વળી મારા પતિ બળાતકારે હસીને બોલ્યા “ પણ મેં તમને લગ્નની વાત ક્યારે કરી છે. ? ”

“ ત્યારે એવી સારા કુળની છોકરી લગ્ન કર્યા વિના તારે ઘેર

એમને એમ કેવી રીતે રહે ?” એમને કાકીની એ વાત વ્યાજબી લાગી એટલે એ કાંઈ બોલ્યા નહિ.

એમના ગયા પછી હું મારા અંતરમાં મારા અંતરાત્મા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગી “ ઓ પ્રભુ, મારા પતિનું રક્ષણ કરો. ”

પછી એક દિવસ હું પ્રભુભક્તિ કરીને દેવમંદિરમાંથી બહાર નીકળતી હતી એવામાં મારી કાકીજી આવી પહોંચ્યાં અને ઉમળકાથી મારા બન્ને હાથ એમણે પકડ્યા.

“કમુ, અમે તે દિવસે વાત કરતાં હતાં ને, તે આ છાંડી. એનું નામ હેમાંગિની. તને મળવાની એની ઇચ્છા થઈ આવી છે. હેમા આવ બેન, જો આ તારી બેન સાથે હું તારું ઓળખાણ કરાવું.” એટલામાં મારા પતિ પણ આવી પહોંચ્યા. હેમાને જોઈને કાંઈ નવતર કન્યા એમના ઘરમાં આવી હોય તેમ એમણે આશ્ચર્યચકિત થવાનો ડોળ ધાલ્યો અને ત્યાંથી એ તો પાછા જતા રહેતા હતા. પણ એમનાં કાકી બોલી ઉઠ્યાં “ બેસને ભાઈ, શું કરવા જતો રહે છે. આ તો મારા કાકાના છોકરાની છોકરી હેમાંગિની છે. એ કમુને મળવા આવા છે. હેમા, એમને પ્રણામ કર.”

જાણે પોતે મહદ્ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા હોય તેવો ભાવ દર્શાવતા એ કાકીજીને આ નવીન કન્યા સંબંધી અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા.

આમની રચેલી બાજી હું સમજી ગઈ એટલે હેમાંગિનીનો નાથ ઝાલીને હું એને મારા ઓરડામાં લઈ ગઈ. મેં એને મોઢે અને માથે હાથ ફેરવ્યો તો મને જણાયું કે એની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી અને એ સ્વરૂપવાન હતી. મેં એના મુખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો એટલે એ ઓચીંતી ખડખડાટ હસી પડી અને બોલી ઉઠી. “ તમે શું કરો છો ? મને વશીકરણ કરો છો ? ”

એના મધુર હાસ્યના રણુકારનો એક ક્ષણમાં લોપ થઈ ગયો, અને વળી અમારી વચ્ચે કાળાં વાદળાં ફરી વળ્યાં. મેં એના ગળામાં મારો હાથ નાખ્યો અને હું બોલી, “પ્રિય સખી, હું તને વશીકરણ નથી કરતી. તને જોવાનો હું તો પ્રયત્ન કરું છું.”

“મને જોવાનો પ્રયત્ન કરો છો ?” એમ બોલતી વળી પાછી એ ખડખડાટ હસી પડી. “હું તે શું કાંઈ તમારી વાડીમાં ઉગતી શાકભાજી છું કે તમે મારા શરીરે હાથ ફેરવીને જુઓ છો.” મને તરત જ ખ્યાલ આવ્યો કે મારી અંધશાની એને ખબર નહિ હોય. એટલે હું બોલી “એન, હું આંધળી છું.” એ કાંઈ બોલી નહિ પરંતુ મને લાગ્યું કે એ પોતાના આતુર નયને મારા સામું જોઈ રહી હતી. એનાં નયનોમાં દયા ભરેલી હતી. એ વિચારનિમગ્ન અને ગમગીન થઈ ગઈ. પછી એ બોલી. “હાં હવે મને ખબર પડી. તેથી જ તમારાં કાકીજીને તમારા પતિએ અહીં તેડાવ્યો હશે.”

“ના, તેમ ધારવામાં તમારી ભૂલ થાય છે. મારા પતિએ એમને અહીં તેડાવ્યાં નથી, એ તો પોતાની મેળે અહીં આવ્યાં છે. હેમાંગિની વળી પાછી હસી પડી અને બોલી “બરોબર. એ એમની મેળેજ આવ્યાં હશે. એમનો સ્વભાવ હું જાણુંને. વગર તેડે એ અહીં આવી પહોંચ્યાં એટલાં એ સ્નેહાળ ખરાં, પણ મારા પિતાએ મને કેમ અહીં મોકલી તેનું કારણ કહી શકે છે ?” અમે આમ વાત કરતાં હતાં એટલામાં કાકીજી અમારા ખંડમાં આવ્યાં. એટલે હેમાંગિનીએ એમને કહ્યું “કાઈ, આપણે હવે ઘેર ક્યારે જવાનું ?” આ સાંભળીને કાકીજીનો મીઠસ ગયો. એમણે કહ્યું “તારા જેવી છોકરી તો મેં કાઈ જોઈ નહિ. હજી આપણે આવ્યાં તો હમણાં, એટલામાં ઘેર જવાની વાત કરે છે ?”

હેમાંગિનીએ કહ્યું “તમારે તો તમારા ભત્રીજાનું ઘર છે એટલે રહો તેમાં કાંઈ વાંધો નહિ. પણ મારે રહેવાનું શું પ્રયોજન ?

હું તો તમને સાફ કહી દઉં છું કે હું અહીં રહેવાની નથી. ” આમ કહીને એણે મારો હાથ પકડ્યો અને મને પૂછ્યું “ કેમ બેન, તમે શું ધારો છો ? ” મેં એને મારી પાસે બોલાવી પણ એના સવાલનો જવાબ મેં ન આપ્યો મારાં કાફીજીને માથે મોટું સકટ આવી પડ્યું. એમને લાગ્યું કે બાજી કથળશે, તેથી હેમાંગિનીને લઈને સ્નાન કરવાને જવા એ તૈયાર થયાં. પણ હેમાંગિની વળગી પડી અને બોલી કે, “ હું એમની સાથે નહિ જઈ, હું તો તમારી સાથે આવીશ. ” મારાં કાફીજીએ જોયું કે વધારે બહોસ કરવાથી હેમાંગિની હક પકડી બેસશે; તેથી એમણે એનું ધાર્યું કરવા દીધું.

અમે બન્ને નદીએ ગયાં. ત્યાં ગયા પછી હેમાંગિનીએ મને પૂછ્યું “ તમને કેમ કાંઈ છોકરાં હોવાં નથી ? ” એના સવાલથી હું ચમકી. પણ મેં કહ્યું “ હું એનું કારણ શું આપી શકું ? પ્રભુએ મને નથી આપ્યાં એજ કારણ. ”

એ બોલી “ ના, તે કારણ નથી. તમે કાંઈ પાપ કર્યા હશે. મારાં ફાઈને પણ છોકરાં નથી. એમના અંતરમાં તો કિલ્મિષ ભરાયલું છે તેથી એમને છોકરાં નથી, પણ તમારા અંતરમાં એવું શું કિલ્મિષ ભરાયલું છે ? ” શબ્દો મને અપમાનકારક લાગ્યા પણ મને કશો જવાબ સૂઝ્યો નહિ. મેં દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો તે અંતરમાં અંતરમાં હું બચડી “ પ્રભુ, ખરું કારણ તું જાણે છે. ” મને નિઃશ્વાસ નાંખતી જોઈને હેમાંગિની બોલી, “ બહા ભગવાન, કેમ તમે આવો નીસાસો નાખો છો. મારા બોલવાનો તમે એટલો બધો ગંભીર અર્થ લઈ લીધો ! ” એમ બોલીને એ ખડખડાટ હસી પડી અને આખી નદી ગમ્મતી મુકી.

૫

ઉપલા બનાવ પછી મારા પતિના ધંધામાં બહુ અંતરાય

આવવા લાગ્યા. વીઝીટ કરવા જરા દૂર જવાનું હોય તો એ નાજ કહી દેતા અને દરદી નજીકમાં રહેતો હોય તો પણ ઉતાવળ કરીને એ આવતા રહેતા.

પહેલાં તો એ બપોરે જમતી વખતે અને રાતે અંદરના ખંડમાં આવતા, પણ હવે તો કાકીની સગવડ સચવાય છે કે નહિ તે જોવા એ વારંવાર અંદર આવવા લાગ્યા. કાકી હેમાંગિનીને જીમ પાડતાં તો એજ વહેલા વહેલા દોડી આવતા. થોડા દિવસ તો હેમાંગિની કહેલું કામ કરવા લાગી પણ પછી તો એણે તેમ કરવું છોક બંધ કર્યું. કાકીએ પછી ભાઈગ્યાપાથી કામ લેવા માંડ્યું. હેમા, હેમા, હેમાંગિની વિગેરે વહાલ ભર્યાં વચનોથી એ એને ખોલાવવા લાગ્યાં, પણ હેમાંગિની મનેજ વળગી રહેતી.

આ અરસામાં કલકત્તેથી મારા ભાઈ મને મળવા આવ્યા. એમની નિરોક્ષણ શક્તિ મહા તીવ્ર હતી અને એ કડક ન્યાયાધીશ હતા. આ ન્યાયાધીશ આગળ મારા પતિને પોતાનો બચાવ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે એમ મને લાગ્યું; તેથી મારા મુખ ઉપર ઉછીનો આનંદ લાવીને ખરી વસ્તુસ્થિતિ મારા ભાઈની દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રાખવા મેં પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ વેશ ભજવવામાં મારાથી જરા વધારે આગળ પડતું થઈ ગયું. મારા પતિ તો ઉંચા નીચા થતા હતા અને મારા ભાઈ ક્યાં સુધી રહેવાના છે એજ પૂછવા કરતા હતા. આખરે એમની ધીરજ ખૂટી ગઈ અને અધીરા થઈને મારા ભાઈને મોઢા મોઢ પૂછવા માંડ્યું કે “તમે ક્યાં સુધી રહેવાના છો?” હવે મારા ભાઈને ગયા વિના છુટકો નહોતો. જતાં પહેલાં એમણે મારા માથા ઉપર હાથ મુક્યો અને થોડી વાર રહેવા દીધો. એમનો હાથ ધ્રુજતો હતો. એમની આંખમાંથી આંસુ ટપટતાં હતાં અને મંદ સ્વરે એ મને આશીર્વાદ આપતા હતા.

મને ખાસ યાદ છે. તે વખતે એપ્રિલ મહિનો ચાલતો હતો.

અને સાંજનો વખત હતો. ગામડાના લોકો હાટ ભરાયું હતું ત્યાંથી જરૂરીયાતી ચીજો લઈને પાછા પોતાને ઘેર જતા હતા. જ્યારે તોફાન થવાનો ભય લાગતો હતો. બીની ભૂમિની વાસ અને પવનની બીનાશ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી હતી. કદાચ અકસ્માત થાય કે મારાં કપડાં સળગી ઉઠે એ ભયે મારા સુવાના ખંડમાં જ્યારે એકલી હોઉં ત્યારે દીવો રાખતી નહોતી. સુવાના ખંડમાં અંધારામાં હું જમીન ઉપર બેઠી હતી અને મારો અંધ સૃષ્ટિના પ્રભુને પોકારી રહી હતી-“ હે પ્રભુ, તું અદૃશ્ય છે, હું તને જોઈ શકતી નથી. હું આંધળી છું. હાથમાંથી લોહી નીકળતાં સુધી મારા હૃદયના ભાગેલા સુકાનને હું સખત પકડી રાખું છું, પરંતુ બળવત્તર મોઝાં આગળ હું ટકી શકતી નથી, પ્રભુ, મને ક્યાં સુધી તું તાવી જોઈશ ? ’ પલંગ ઉપર ઉંધું મોઢું ઘાલીને હું હુસકે હુસકે રોવા લાગી. હું રડતી હતી તે વખતે મારો પલંગ ખસતો હોય એમ મને લાગ્યું. તેજ ક્ષણે હેમાંગિની મારી પાસે આવી. એ મને વળગી પડી અને એણે મારો આંખમાંનાં આંસુ લોહી નાખ્યાં. મારા શયનખંડમાં અંધારામાં એ એકલી કેમ પડી રહી હશે તે હું જાણતી નથી. એણે મને કાંઈ પૂછ્યું નહિ, એ કાંઈ બોલી નહિ. એણે માત્ર પોતાનો શીતળ કર મારા કપાળ ઉપર મુકી રાખ્યો, મને ચુંબન કર્યું અને પછી એ ચાલી ગઈ.

બીજો દિવસે સવારે હેમાંગિનીએ હું બેઠી હતી તે વેળાએ એની કાંઈ ને કહ્યું “ જો તમારે અહીં રહેવું હોય તો ભલે રહો, હું રહેવાની નથી. આપણા નોકર સાથે હું તો ઘેર ચાલી જઈ છું.”

“ તારે એકલાં જવાની કાંઈ જરૂર નથી, હું પણ તારી સાથે જ આવું છું” એમ બોલતાં હસતાં હસતાં મારાં કાકીજીએ મુખમલની નાની બોક્સમાંથી એક મોતીની વીંટી કાઢી અને બોલ્યાં “ જો હેમા, મારાં અવિનાશે કેવી સુંદર વીંટી તારે માટે આણી છે.” હેમાંગિનીએ વીંટી એમના હાથમાંથી ઝુટવી લીધી અને પછી પોતાની

ફાઇને કહેવા લાગી “જુઓ ફાઇ, મને કેવું સરસ તાકતાં આવડે છે” એમ બોલીને બારીની બહાર તળાવમાં એ વીંટી એણે ફેંકી દીધી ભય, દીલગીરી અને આશ્ચર્યથી અભિમૂત થયેલાં મારાં કાકીજીએ તો ખીજવાયલી શાહુડીની માફક પોતાનાં સીસોળીયાં દુશ્મનને ભોંકી દેવા ખડાં કરી દીધાં. એ મારા સામું ફર્યાં અને મારો હાથ ઝાલ્યો “કમુ, આના છોકરવાદવેડા વિષે એક શબ્દ પણ તું અવિનાશને કહીશ નહિ એ નકામો ગ્રીહવાર્ધ જશે.” મેં એમને ખાતરી આપી કે એ બાબતમાં ગભરાવાની કશી જરૂર નથી. હું આમનો એક અક્ષર પણ એમને કહીશ નહિ.

બીજો દિવસે જતાં પાંદેલાં હેમાંગિની મારી પાસે આવી, મને ભેટી પડી અને બોલી “વહાલાં બેન, મને વિસારશે નહિ.” મેં એને શરીરે હાથ ફેરવ્યો અને “બેન, આંધળાંની સ્મરણશક્તિ બહુ સતેજ હોય છે” એમ કહીને મેં એને એક ચુંબન લીધું. હેમાંગિનીના ગયા પછી મારો સંસાર ભુનો થઈ ગયો, હવે હું મારા હાથ પ્રસારીને ફાંફાં મારવા લાગી કે મારા શુષ્ક સંસારમાં કાંઈ લોલાશ રહેલી છે ?

મારા પતિ આવ્યા. પેલાંના જવાથી જાણે એમને કેટલુંચે સુખ થઈ ગયું હોય તેવો એ દેખાવ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે માત્ર દેખાવ જ હતો. એ કહેવા લાગ્યા કે કાકી આવ્યાં હતાં એટલે ઠામ ધંધામાં બરાબર લક્ષ અપાયું નથી, અત્યાર સુધી તો મારા અને મારા પતિ વચ્ચે મારો અંધાપો જ આડખીલી હતો, પરંતુ હવે તો બીજીએ આડખીલી વધી...તે હેમાંગિની વિષેનું કૃત્રિમ મૌન. એ તો એના પ્રતિ કેવળ નિષ્કામ જ હોય તેમ દેખાવ કરવા લાગ્યા, પણ એના વિષેના પત્રો એમના ઉપર આવતા તે હું જાણતી હતી.

મેં માસ ચાલતો હતો. એટલામાં એક દિવસ મારી દાસી મારી કને આવી અને પૂછવા લાગી કે “આ બધી શી ધમાલ ચાલી રહી છે ? શેડ ક્યાં જાય છે ?”

મારે માથે ઝઝમતું વાદળ હું સમજી ગઈ હતી પણ દાસીને તો મેં એમજ કહ્યું કે હું કાંઈ જાણતી નથી. આગળ પૂછવાની એ બીચારીની શાની હિંમત ચાલે ? એ નિઃશ્વાસ નાખતી ચાલી ગઈ. પછી છેક મોડી રાતે મારા પતિ મારી પાસે આવ્યા. એમણે કહ્યું કે “એક દરદીને જોવા માટે મારે બહાર ગામ જવાનું છે એટલે કાલે મળસ્કામાં જ મારે નીકળવું પડશે. મને ત્યાં બે ત્રણ દિવસ થશે.”

હું પથારીમાંથી બેઠી થઈ, એમના આગળ આવીને ઉભી અને ઘાંટો પાડીને બોલી “તમે શું કામ મને જુહું કહો છો ?” એ બોલતાં જરા ગલવાયા “મેં.....મેં તને શું જુહું કહ્યું ?”

હું બોલી “તમે ફરી લગ્ન કરવા જવ છો.”

એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. ઓરડામાં પૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ શાંતિનો ભંગ કરતી હું ફરીથી બોલી “બોલો, હા કહો.” એણે કહ્યું “હા.”

હું ગાજી ઉઠી “હું તમને નહિ પરવા દઉં. ભયંકર ઉત્પાત અને પાતકમાંથી મારે તમને બચાવવા છે. જો હું મારા આ કર્તવ્યથી વિમુખ થાઉં તો પાછી હું તમારી પત્ની શા કામની ? મારી પ્રભુની સેવા પણ શા કામની ? હજુએ ઓરડામાં શાંતિજ હતી. હું ભૂમિ ઉપર બેસી ગઈ. મારા પતિના ચરણને બાજી પડી અને બોલી, મારો શો અપરાધ થયો છે. હું શી બાબતમાં ભૂલી છું ? મને સત્ય કહો તમે શા માટે ફરીથી લગ્ન કરો છો ? મારા પતિએ ધીમે રહીને મને કહ્યું “હું તને સત્યજ કહીશ મને તારો ડર લાગે છે. તારા અંધત્વે તને તેના કિલ્લામાં ઘેરી લીધી છે. તેમાં પ્રવેશ કરવાનો મને માર્ગ નથી. મારે મન હવે તું સ્ત્રી નથી. પ્રભુ જેવી હવે તું મને પ્રૌઢ લાગે છે. મારાથી તારો સાથે જીવન નહિ નભાવી શકાય. મારે તો હવે એવી સ્ત્રી જોઈએ છીએ કે જેને હું હલાવી ફુલાવી શકું, વઠી, શકુ, ઠપકા દઈ શકું.” મેં કહ્યું “તો મારા આ હૃદયને ચીરી નાખો અને જુઓ

કે હું તમારે જોઈએ છીએ તેવીજ સાધારણ સ્ત્રી છું કે નહિ. મને તમે નવી પરણી લાગ્યા તે વખતે હું જેવી આશાંકિત, વિશ્વાસપાત્ર, સેવાપરાયણ નવવધૂ હતી તેવીજ આજે પણ છું. હું પ્રભુને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે જો હું એકનિષ્ઠ પત્ની હોઉં તો તમે આ અવળું કૃત્ય કરતાં અટકા અને તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળો. તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થશો તો કાંતો હું વિધવા થઈશ કે હેમાંગિની મૃત્યુ પામશે. ” આટલું બોલીને હું બેશુદ્ધ બનીને ભૂમિ ઉપર પડી ગઈ. મને શુદ્ધિ આવી ત્યારે પણ અંધારુંજ હતું. પક્ષીઓનો પ્રભાતનો કીલકીલાટ પણ સંભળાતો નહોતો. મારા પતિ ચાલ્યા ગયા હતા.

તે દિવસ આખોએ મેં દેવમંદિરમાં બેસીને પ્રભુ પ્રાર્થનામાંજ ગાળ્યો. સંધ્યાકાળે વાવાઝોડા અને વિદ્યુતના ગડગડાટ સાથે વરસાદ તુટી પડ્યો અને અમારા ઘરને હચમચાવી મુક્યું. આવા તોફાનમાં વહાણમાં જતા મારા પતિ ઉપર પણ આક્રમ્ત આવી હશે, છતાં તે આક્રમ્તમાંથી તેમનું રક્ષણ કરવાને પ્રભુને મેં યત્નિર્ધારિત પણ વિનવણી કરી નહિ. પરંતુ પ્રભુની મેં એવી તો પ્રાર્થના કરી ખરી, કે મારા પતિના પાપને લીધે મારું જે કરવું હોય તે કરજો, પરંતુ એમને તો એ પાપમાંથી મુક્તજ કરજો.

રાત પુરી થઈ ગઈ. બીજો આખો દિવસ હું દેવમંદિરમાંજ બેસી રહી. સંધ્યાકાળ થઈ ત્યારે બારણા આગળ કોઈ સાંકળ ઠોકતું અને બારણા ખખડાવતું હોય તેવો અવાજ આવ્યો. બારણા તોડી પાડીને બધા ઘરમાં આવ્યા તે વખતે હું અચેતન અવસ્થામાં ભૂમિ ઉપર પડી રહેલી હતી. એમણે મને ઉચકીને મારા ખંડમાં આણી. ત્યારે હું શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે “ બહેન ” એવો અવાજ મારે કાને આવ્યો. હેમાંગિનીના બોળામાં માથું મુકીને હું પડેલી હતી. મેં ડોકું ઉઘું કર્યું એટલે હેમાંગિનીના હાથનાં કંકણનો અવાજ મારે કાને આવ્યો. એ અવાજ લગ્ન કંકણનો હતો.

પ્રભુ, પ્રભુ ! મારી પ્રાર્થના નકામી ગઈ ? મારા પતિ પતિત થયા. હેમાંગિની નીચી વળી અને એના મધુર સ્વરે મને કાનમાં કહેવા લાગી “ પ્રિયતમ બહેન, અમારા લગ્ન સફળ થાય તેવો તમારો આશીર્વાદ લેવા હું આવી છું. ” રૂઝ ઉપર વીજળી પડવાથી તેના થડની જેવી ગતી થાય છે. તેવી મારી ગતિ થઈ. હું બેઠી થઈ અને મહા પરાકાષ્ટાએ દુઃખમારથી બોલવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો “ તને આશીર્વાદ આપવામાં મને શો વાંધો છે ? તેં મારું કાંઈ ભુંડું ક્યું નથી, ” હેમાંગિની હર્ષિત થઈને હસવા લાગી અને બોલી “ ભુંડું ? તમે પરણ્યાં તે ઠીક હતું અને હું પરણી તેને તમે ભુંડું કહો છો ? ” મેં પણ જવાબમાં હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને મારા મનમાંજ હું બોલી “ આ સૃષ્ટિમાં મારી પ્રાર્થના એ કાંઈ અંતિમ નીર્ણય નથી. પ્રભુની ઇચ્છાજ અંતિમ નિર્ણય છે. વિપત્તિઓ ભલે મારા શિર પર આવી પડે, પરંતુ પ્રભુમાંની મારી શ્રદ્ધા અને આશાને વિપત્તિઓ ચલિત ન કરે એટલુંજ હું માગું છું. ”

હેમાંગિનીએ મને પ્રણામ કર્યાં અને મારા ચરણને સ્પર્શ કર્યો. મેં એને આશીર્વાદ આપ્યો “ તું સુખી થા અને સતત વેલવ ભોગવ. ” હેમાંગિનીને હજુ સંતોષ ન વળ્યો. એણે કહ્યું “ પ્રિયતમ બેન, મને એકલીને આશીર્વાદ આપે નહિ ચાહે. તમારે અમારું સુખ પરિપૂર્ણ કરવું જોઈએ. તમે સંતના પવિત્ર હસ્તે તમારા ઘરમાં મારા પતિને પણ પાવન કરવાના છે. ઉભાં રહો, હું એમને તમારી સમક્ષ તેડી લાવું. ”

મેં કહ્યું “ જત તેડી લાવ. ” થોડી વાર પછી મને પરિચિત પગરવ સંભળાયો. “ કમુ, કમ છે ? ” હું ચમકી ઉઠી. ધરણીને મેં સ્પર્શ કર્યો અને બોલી ઉઠી, “ કાણુ મોટાભાઈ ? ” હેમાંગિની ખડખડાટ હસી પડી “ હજુએ તમે એમને મોટાભાઈ કહો છો ? કેતું અજીકતુ ! હવે એમને નાના ભાઈ કહો અને એમના કાન આમળો,

એમની જરા ગમ્મત કરો; કારણ કે એ મને, તમારી નાની બેનને પરણ્યા છે. ”

હવેજ મને સમજાયું કે મારા પતિ મહાન પાતકથી બચી ગયા છે. એ પતિત નથી થયા. મારા મોટા ભાઈએ કોઈ દિવસ લગ્ન કરવાંજ નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને મારી માતાના મૃત્યુ પછી એને પરણવાનો આગ્રહ કરનાર કે ઇચ્છા ધરાવનાર કોઈ પવિત્ર જન નહોતું, એમને વિચારાને મારા લીધેજ પરણવું પડ્યું. મારી નિરાધાર અને અપંગ દશાએજ એમની પાસે આવું પગલું ભરાયું.

મારી આંખમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા માંડ્યાં અને તે મારા ગાલ ઉપર ટપકવા લાગ્યાં. હું તે અશ્રુ ખારવા પ્રયાસ કરવા લાગી પણ ન ખાળી શકી. મોટા ભાઈએ ધીમે રહીને મારે માથે હાથ પસવાર્યો, હેમાંગિની મને વળગી પડી અને હસવા લાગી.

હવે મારા પતિને આવવાની રાહ આતુરતાથી જોતી હું આખી રાત મારી પથારીમાં જાગતી પડી રહી. હું ધારતી હતી કે હવે સરમ અને નિરાશાથી એ માયું ઉંચું નહિ કરી શકે અને એમને મરવા જેવું લાગશે. છેક મધરાતે મારું આરણ્યું ઉઘડ્યું. હું પથારીમાં બેઠી અને મેં કાન માંડ્યા. મારા પતિનાજ પગલાં જણાતાં હતાં. મારું હૃદય ધડકવા લાગ્યું, એ મારી પથારી પાસે આવ્યા અને એમના હાથમાં મારો હાથ લીધો.

“ તારા મોટા ભાઈએ મને પાયમાલીથી બચાવ્યો. એક ક્ષણની વેલછાથી હું અવનતિને માર્ગે ધસડાતો હતો, મોહ મને ઘેરી લીધો હતો, તેની જાળમાંથી છુટવું મને અશક્ય જણાતું હતું. હું તે દિવસે જવાને વહાણમાં બેઠો તે વખતે મારા મન ઉપર કેટલો બધો ભાર હતો તે મારો પ્રભુજ જાણે છે. તોફાનનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું અને તેણે આકાશને પણ ઘેરી લીધું હતું. આ બધાથી જો કે મને ભય તો લાગ્યોજ હતો, છતાં મારા જીવનને મેં જે ગાંઠથી બાંધ્યું

હતું તે ગાંડ છોડી નાંખી તેમાંથી મારી જાતને મુક્ત કરવા દૂબી મરવાની મારા અંતરની ગુપ્ત ઇચ્છા હતી. હું મથુરગંજ પહોંચ્યો, ત્યાં મેં મારી મુક્તિના મંગળ સમાચાર સાંભળ્યા. તારા ભાઈના હેમાંગિની સાથે લગ્ન થઈ ગયાં. તું માનશે? એ ખખર સાંભળીને જોટલો હર્ષ થયો તેટલીજ મને શરમ લાગી. હું લાગલોજ ફરીથી વહાણમાં બેસી ગયો. આત્મસાક્ષાત્કારની એ અમુલ્ય પળે મને સમજાયું કે તારા વગર મારું સુખ અન્યત્ર જેજ નહિ. તું મારી દેવી છે. ”

હું હસી અને બોલી ઉઠી “ નહિ, નહિ, નહિ. હું એક ક્ષણ પણ દેવી બનવા માગતી નથી. હું માત્ર તમારી એક સાધારણ સ્ત્રી છું, તમારી નાની પત્ની છું.”

“ પ્રિયતમા, હજી પણ મારે તને કાંઈ કહેવાનું રહ્યું છે. મને હવે તારો પ્રભુ કહીને લજ્જિત ન કરી મુકીશ.” બીજે દિવસે શંખ-નાદના હર્ષધ્વનિથી અમારું નાનું ગામ ગર્જી ઉઠ્યું; પરંતુ જે રાત્રે અમારું સર્વ નાસ થવાની તૈયારીમાં હતું તે રાત્રિનો કાંઈ એ ઇશારો સરખો કર્યો નહિ.

રાજ્યાભિષેક

નવેન્દુશેખરના અરુણલેખા વેરે લગ્ન થયાં ત્યારે લગ્નના અધિષ્ઠાતા દેવ ચારીના અગ્નિની પાછળ ઊભા ઉભા ગાલમાં હસી રહ્યા હતા. અરે, દેવતાઓની ક્રીડા અમો ગરીબ ખોયારા મર્ત્ય લોકના માનવીને હાંસી ખેલ નથી.

નવેન્દુના પિતા પૂર્ણેન્દુ સરકારના અંગ્રેજી અધિકારીઓમાં હીક ગણીતા હતા એમના જીવન પ્રવાસમાં સરકારી અમલદારોને સલામો ભરી ભરીને એ રાયબહાદુર સુધી પહોંચી ગયા હતા. હજી તો એમને બહુ મોટી મોટી આશાઓ હતી. “રાજ”ના માનવંતા ઇલ્કાબ ઉપર એમની નજર ચોંટી હતી પરંતુ એમની એ આશા ફળીભૂત ન થઈ અને પંચાવન વર્ષની વયે સલામો ભરી ભરીને ઝુકી ગયેલી એમની ડોક નિત્યને માટે અગ્નિની ચિતામાં આશ્રય ખોળવા ચાલી ગઈ. અને આવી રીતે જ્યાં આ સંસારના માનમરતબા અને વૈભવ કશી વીસાતમાં નથી એવા પ્રદેશમાં એમને મૃત્યુએ દેશનિકાલ કરી દીધા.

વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે બળ નાશ પામતું નથી પરંતુ તેનું માત્ર રૂપાન્તર અને સ્થાનાન્તરણ થાય છે. એ ન્યાયે પૂર્ણેન્દુનું અંત્યજ, જાગ્યદેવીના અનુચરસમું બળ એમના પતોતા પુત્રમાં ઉતરી

આવ્યું અને હવે પવનના ઝપાટે ઉંચાં નીચાં થતાં કાહળાં કે દુધીની માફક ઉંચા હોદા ધરાવતા અંગ્રેજ અમલદારોના બારણે નવેન્દુશેખરનું માથું ઉંચું અને નીચું થવા લાગ્યું.

જે કુળમાં એનું લગ્ન થયું હતું તેમની પરંપરાની પ્રથા આમના કરતાં તદ્દન ઉલટી હતી. નવેન્દુનો જ્યેષ્ઠ સાળો પ્રથમનાથ એનાં સગાં વહાલાં અને આત્મીયજનનો પ્રાણુ થઈ પડ્યો હતો. એના પાડોશીઓ અને એના સંસર્ગમાં આવનારા, સર્વ વાતમાં એનુંજ અનુકરણ કરતા હતા. એ ગ્રેજ્યુએટ થયો હતો અને વ્યાવહારિક બુદ્ધિવાળો હતો, પરંતુ એ કાંઈ ઉંચા અધિકાર ઉપર નહોતો. એને મોં માગ્યો પગાર નહોતો મળતો, તેમ એને મોટી લાગવગ પણ નહોતી. કાંઈ અધિકારી એને મદદ કરે એવો નહોતો, કારણ કે અંગ્રેજ લોકો એને દૂર રાખવા માગતા હતા તેથી એ પણ એમનાથી દૂરનો દૂરજ રહેતો હતો. એટલે એની કીર્તિ એનાં કુટુંબ અને મિત્રમંડળમાંજ પ્રસરેલી હતી. બહાર એને કાંઈ ઓળખતું નહોતું.

પ્રથમનાથ એકવાર ત્રણેક વર્ષ વિલાયત રહી આવ્યો હતો. તે વખતે એનું સ્વાગત ત્યાં સારું થયું હતું એટલે તે સ્વાગતના વિચારે પોતાના દેશની દીન અને દુઃખી દશાનું એને વિસ્મરણ થયું હતું. એ ત્યાંથી યુરોપીયન ઠાકમાંજ અહીં આવ્યો. એનાં ભાંડુઓને એ ઠીક ન લાગ્યું; પરંતુ સમય જતાં એ ટેવાઈ ગયાં અને યુરોપીયન પોષાક જે કાંઈને પણ સુંદર રીતે શોભતો હોય તો તે પ્રથમનાથને જ છે એવી એમની માન્યતા દઢ થતી ચાલી, અને આ પ્રમાણે પ્રથમનાથના ગૌરવમાં એ સહભાગી બન્યાં.

વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી એંગ્લો ઇન્ડિયનોની સાથે બરાબરી કરીને કેવી રીતે રહેવું તે પાઠ દેશને શીખવવાનો એણે નિશ્ચય કરી દીધો. એ એમ માનતો હતો કે આપણા દેશ બાંધવો જે એવું માને છે કે એંગ્લો ઇન્ડિયનોને આપણે નમતા જઈએ તોજ એ

આપણને હાદ દે. લોકો એમ માનવામાં પોતાનું સ્વમાન ભૂલી ગય છે અને અંગ્રેજોને અન્યાય કરે છે.

વિલાયતથી એ પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રખ્યાત ઇંગ્લીશ સદ્ગૃહસ્થોના પરિચય પત્રો એ લેતો આવ્યો હતો; એટલે તે પત્રોને લીધે એંગ્લો ઇન્ડિયન મંડળમાં એનો પરિચય થયો હતો. કોઈવાર ટી પાર્ટીમાં, કોઈવાર ભોજનમાં અને રમતગમતોમાં, એમ અનેકવાર એ અને એની પત્ની અંગ્રેજોના આતિથ્યનો લાભ લેવા લાગ્યાં. ઇંગ્લીશ સોસાયટીમાં ભળવા પોતે ભાગ્યશાળી નીવડ્યો એથી એ હર્ષધેલો બની ગયો, અને એ આનંદ એના શરીરની રંગેરંગમાં પ્રસરી ગયો.

આ અરસામાં એક નવી રેલ્વે લાઈન ખુલતી હતી. એ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયાના મેળાવડામાં ભાગ લેવા અને નવી ટ્રેનમાં બેસીને સહેલગા કરવા લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સાહેબે પ્રતિજ્ઞિત ગણાતા સરકારનાં બેરખાને આમંત્રણ કરેલું હતું. પ્રમથનાથને પણ આ આમંત્રણનો લાભ મળ્યો. સહેલગાએથી પાછાં ફરતાં એક યુરોપીયન પોલીસ સાર્જન્ટે કેટલાક હિંદુ સદ્ગૃહસ્થોને ભારે અપમાન કરીને ગાડીમાંથી ઉતારી પાડ્યા. યુરોપીયન પોષકમાં પ્રમથનાથ પણ તેજ ડાખામાં હતો એટલે બીજાઓની સાથે એ પણ ઉતરી જતો હતો; પરંતુ સાર્જન્ટે એને કહ્યું “તમે બેસી રહો, તમારે ઉતરી જવાની જરૂર નથી.”

પ્રમથનાથ પ્રત્યે સાર્જન્ટે આવો પક્ષપાત દેખાડ્યો એટલે પ્રથમ તો એ કુલાર્ષ ગયો; પરંતુ ગાડી ચાલવા લાગી ત્યારે એનું હૃદય એને ડાખવા લાગ્યું. એ મોટા વિચારમાં પડી ગયો. એની આંખમાંથી ઉનાં ખળખળતાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એને ક્રોધ ચઢી ગયો એટલે એના હૃદયના ધબકારાનો વેગ વધી ગયો. દેવની મૂર્તિ પધરાવેલા રથને જોડેલા એક ગધેડાની વાત એને યાદ આવી. રસ્તે જતા લોકો પેલા રથમાં પધરાવેલા દેવને પ્રણામ કરતા હતા અને રથ ચાલવાથી પવિત્ર થઈતી ભૂમિની રજકણ માથે ચઢાવતા હતા. મૂર્ખ ગધેડો એમ

માનતો હતો કે આ બધું માન પોતાનેજ મળે છે. પ્રમથનાથ મનમાંજ બોલ્યો કે એ ગધેડામાં અને મારામાં અંતર માત્ર એટલોજ કે, મને જે માન મળ્યું તે મને નથી મળ્યું પણ મારા શરીર ઉપર હું જેનું વહન કરી રહ્યો છું તેને મળ્યું છે, એ વાત ગધેડાના સમજવામાં ન આવી; પણ મારા સમજવામાં તો આજે આવી.”

પ્રમથનાથ મેળાવડામાંથી ઘેર આવ્યો, ઘરનાં બધાં છોકરાંને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, એક હોળી સળગાવી અને તેમાં પોતાનાં તમામ યુરોપીયન વસ્ત્રો એક પછી એક બાળી નાખ્યાં, તેમની હોળી કરી. છોકરાં હોળીની આસપાસ નાચવા કુદવા લાગ્યાં અને જેમ ભડકા વધવા લાગ્યો તેમ વધારે આનંદી બન્યાં. આ બનાવ પછી ઈંગ્લીશ સોસાયટીમાં ભળવાનું એણે તજ દીધું અને પોતાના ઘરમાં ભરાઈ બેસવાનું વધારે પસંદ કર્યું. એના મિત્રોએ તો પૂર્વવત્ એક ઇંગ્રેજને ઘેરથી બીજાને ઘેર પોતાનાં પાઘડીવાળાં માથાં નમાવતા જવાનું ચાલુજ રાખ્યું.

ભાગ્યવશાત્ નવેન્દુશેખરને આ પ્રમથનાથને ઘેરજ પરણવું પડ્યું. નવેન્દુની સાળીઓ બધીએ ભણેલી અને રૂપાળી હતી. એને એમ થયું કે મેં ઠીક વાદ્ય માર્યો છે; પરંતુ પોતે એ લોકોને જમાઈ તરીકે પ્રાપ્ત થયો છે એમાં એમનું ભાગ્ય પણ કાંઈ જેવું તેવું નથી એવો ઈશારો કરવામાં એ પાછો ન હતો.

કેટલીકવાર તો યુરોપીયનોએ એના પિતાને લખેલા પરચુરણ વિષયના પત્રો જાણ્યું અજાણ્યું કરીને એ પોતાની સાળીઓને બતાવતો. અને આ યૌવનમદમાતી સુંદરીઓ પોતાના પકવ ગિંચ જેવા લાલ અધરોઠ મલકાવીને મસ્કરી કરતી હસી પડતી; ત્યારે આ ભાગ્યશાળી પોતાની ભૂલ થઈ સમજી ઝંખવાણો પડી જતો.

બધી સાળીઓમાં રૂપ અને ચતુરાઈમાં લાવણ્યલેખા વધી જતી. એક સપરમે દિવસે એણે નવેન્દુની ગમ્મત કરી. નવેન્દુના શયનખંડમાં પથ્થરની છાટ ઉપર ચકચકીત થાય તેવા પોલીશ કરેલા બે જોડો ઈંગ્લીશ બુટ મુઠી દીધા, તેને ચંદન કર્યું, પુષ્પો ચઢાવ્યાં,

ત્યાં આગળ અગળખતીનો ધૂપ કર્યો અને એ મીણખતો સળગાવીને મુકી દીધો. આ પ્રમાણે જાણે દેવની મૂર્તિ પધરાવી હોય તેવો ઘાટ કર્યો નવેન્દુ શયનખંડમાં આવ્યો એટલે એ બેનો એની એ બાજુએ ઉભી રહી અને ઠાવકી થઈને બોલી “આ તમારા દેવને નમન કરો અને એમના આશીર્વાદથી સુખી થાવ.” ત્રીજી બેન કિરણલેખાએ વળી જુદીજ યુક્તિ કાઢી, કેટલાક વખતથી એક ચાદર ઉપર રેશમથી એણે નામ ભરવા માંડ્યાં હતાં, એણે અત્યાર સુધીમાં એ ચાદર ઉપર લગભગ બેન્સ, સ્મીથ, પ્રાઉન, થોમસન વિગેરે સોએક ઈંગ્રેજોનાં નામ ભર્યાં હતાં. નામાવત્રિની આ ચાદર તૈયાર થઈ એટલે એણે તે નવેન્દુને વિધિપુરઃસર ભેટ આપી.

ચોથીનું નામ શશાંકલેખા હતું. એ હજુ બાળક હતી. એણે નવેન્દુને કહ્યું “હું તમને એક માળા બનાવી આપીશ એટલે તમારા દેવ, સાહેબ લોકોના જાપ જપવા તમને ઠીક ફાવશે.” બીજી બેનોએ એને ઠપકા આપ્યો “જા જા, અફલ વગરની; એવું કહેવાય કે ?”

નવેન્દુશેખરના મન રૂપી કિલ્લા ઉપર લજ્જત અને આવેશે ઘેરો ધાલવા માંડ્યો. છતાં એ સાળીઓનો, તેમાં પણ ખાસ કરીને સૌથી મોટી, સૌથી જે ઘણી સ્વરૂપવતી હતી તેનો સહવાસ એ ન છોડી શક્યો ? એનામાં મધ અને વિષ બન્ને ભરેલાં હતાં. નવેન્દુના હૃદયે બન્નેનો સ્વાદ આપ્યો હતો. ભરો અંધ બનીને પુષ્પ આગળ ગણ ગણ્યાજ કરે છે. એનાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકતોજ નથી.

સાળીઓના સહવાસનો નવેન્દુને એટલો બધો મોહ લાગ્યો હતો કે હવે એ ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવા લાગ્યો કે મને ઈંગ્રેજોની મહેરબાનીની કાંઈ પરવા નથી. છતાં એનું વર્તન જુદું હતું. જા્ય બડા સાહેબને સલામ ભરવા, પણ કહે કે “સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનું ભાષણ સાંભળવા જાઉં છું.” દાજીલીંગથી પાછા ફરતા છોટા સાહેબને લેવા માટે એ સ્ટેશન ઉપર સામો જાય, પણ પોતાની સાળીઓને એમ કહે કે “એ તો મારા નાના કાકા આવવાના છે, તેમને હું સ્ટેશન ઉપર લેવા

ઝાંઝિ હું. ” આ પ્રમાણે સાહેબો અને સાળાઓ વચ્ચે ખીચારા નવેન્દુની સ્થિતિ સુડો વચ્ચેની સોપારી જેવી થઈ હતી. બધી સાળાઓએ એવો સંકેત કર્યો કે એમને સાહેબોનો સંગ તગ્ગવીજ દેવો, અને તેમ કર્યા સુધી જ પવુંજ નહિ.

બહાર એવી વાત ઉડી રહી હતી કે આ વખતે બર્થડે એનર્સ (birthday honours) ના લીસ્ટમાં નવેન્દુનું નામ પણ આવવાનું છે. એટલે રાયબહાદુર બનીને સરકારની મહેરબાનીના સ્વર્ગની સીડીનું પ્રથમ પગથીયું એ ચઢી જશે. આ ખુશ ખબરની વધાઈ પોતાની સાળાઓને કહેવાની નવેન્દુની હિંમત ન ચાલી. એક દિવસ રાતે ચંદ્ર પૂર્ણ કલામાં ખીલી રહ્યો હતો તે વખતે નવેન્દુનું હૈયું હર્ષ જીરવી શકતું નહોતું એટલે હર્ષનો ઉભરો એણે પોતાની પત્ની આગળ ખાલી કર્યો. બીજેજ દિવસે નવેન્દુની સૌભાગ્યવતી પોતાની મોટી બહેનને ઘેર આવી અને ગદગદ કંઠે પોતાનું દુર્ભાગ્ય દુઃખ રડવા લાગી.

લાવણ્યાએ કહ્યું “ એમાં એટલી બધી ગભરાઈ કેમ ગઈ? એ રાયબહાદુરનું પુંછડું લગાડે જ નહિ. ”

અરુણાએ કહ્યું “ બહેન, હું બીજું ગમે તે બનવા તૈયાર છું, પણ મારે રાયબહાદુરાણી તો બનવું જ નથી. ” વાત એવી હતી કે એમના ઓળખાણમાં એક ભૂતનાથબાબુ કરીને રાયબહાદુર હતા તેની વાત એ બાણતી હતી તેથી એને રાયબહાદુરની બહુ ચીઠ હતી.

“ લાવણ્યાએ એને શાંત પાડી અને મીઠા સ્વરે કહ્યું “ એ બાબતમાં તું જરાએ ગભરાઈશ નહી. એમને રાયબહાદુર થતા અટકાવવા એ મારું કામ. ”

લાવણ્યાનો પતિ નીલરત્ન બાબુ બકસરમાં વડીલાત કરતો હતો. લાવણ્યાએ નવેન્દુને તેડાવવાનો પતિ પાસે પત્ર લખાવ્યો. નવેન્દુ તૈયારજ હતો. પત્ર પહોંચતાંજ બકસર જવા નીકળ્યો.

લાવણ્યાને બકસરનાં હવા પાણી માફક આવી ગયાં હતાં. એના ગાલ ઉપર લાલી આવી હતી. એના સૌન્દર્યમાં નવેન્દુનાં નયનો મોહી પડ્યાં. એની આંખે લાવણ્યા પુષ્પપદ્મવથી લચી રહેલી મધુ વર્ષાવતી મધુર માલતી સમી લાગી.

નવેન્દુને જન્મમારમાં આવેા આનંદ જણાયેા નહોતો. એક તો તન અને મનનું સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય, અને તેમાં વળી સૌન્દર્યવતી મીઠા સ્વભાવની વિનોદી લલિતાંગી સાળીનો સહવાસ; પછી શું જોઈએ ? એ તો હવામાં અદ્ધર ઉડવા લાગ્યેા.

સવારમાં રોજ ગંગાજી ઉપર એ ફરવા જતો હતો. એ ફરીને આવતો તે વખતે શીયાળાના સૂર્યનાં મૃદુ કિરણો, એક બીજાની બાહુવલ્લરીમાં સમાઈ જઈને પ્રેમીઓ જેવી હુંફ મેળવે છે. તેવી હુંફનો અનુભવ નવેન્દુને કરાવતાં. એ ફરીને ઘેર આવે ત્યારે એની સાળી ભોજનની કેટલીક વાનીઓ તૈયાર કરતી હોય, એટલે તેમાં તેને એ સહાય કરવા મંડી પડતો અને ડગલે અને પગલે તે કળામાં પોતાની અજ્ઞાનતાનું અને બુદ્ધિની ખામીનું પ્રદર્શન કરાવતો; છતાં પોતે પોતાની આવડતમાં બીલકુલે સુધારો કરવા મથતો નહિ, એટલે સાળી એને ઉધડો લેતી. ઝાંસા કરતી; પરંતુ સાળીના સ્નેહના ઝાંસા એના મીઠાં મધ જેવા લાગતા હતા.

બપોરે કંકડીને ભૂખ લાગેલી હોય અને તેમાં સાળીનો વિશેષ આગ્રહ, એટલે એ આડે હાથે પેટ ભરીને જમતો. પછી પત્તાં રમવા એસતો તેમાં પણ એ પોતાની બીન આવડતજ જણાવતો. એ હુચ્ચાઈ કરતો, પોતાના સામા વાળીઆનાં પત્તાં છાનોમાનો જોઈ લેતો, ઝંધડો નાખતો પણ રમતમાં એ કદીએ જીતતો નહિ; છતાં વિચિત્ર વાત એ હતી કે હાર એ કબુલ કરતો નહી.

છતાં એક બાજત તો એણે દયાવી દીધી હતી. તે એકે અહીં

આવ્યા પછી પોતાના જીવનનું અંતિમ ધ્યેય સાહેબોની મહેરબાની, તે મેળવવાનું એ ભૂલી ગયો હતો. આપણે આપણા રનેહીઓનાં હૃદયને પ્રેમથી અને હેતથી જીતી લઈ એ છીએ ત્યારે તેમના સહવાસમાં આપણને કેતું અપૂર્વ સુખ મળે છે, તે હવે એને સમજવા લાગ્યું હતું.

વળી એ નવીન વાતાવરણમાં વિહરતો હતો. લાવણ્યાનો પતિ નીલરત્ન બહુ બાહોસ અને પ્રથમ પંકતિનો વકીલ ગણાતો હતો. પણ સાહેબોને સલામો ભરવા જવાની એ ચોખ્ખી ના પાડતો તેથી ઘણા એને દોષ દેતા હતા એ બધાને નીલરત્ન કહેતો કે “ જુઓ, તમે કહો છો તે બધું ઠીક છે. પરંતુ હું એમની સાથે વિનય અને સભ્યતાથી વર્તું અને એ લોખ તેવી રીતે વર્તે નહિ તો પછી મારો વિનય અને સભ્યતા તો કાંઈ હિસાબમાંજ નહિને ? રણની રેતી ઘણીએ ઘોળી અને ચમકતી હોય છે. પરંતુ, એ રેતીમાં કાંઈ બી વાવવા નહિ જાય. એ તો કાળી ભૂમીમાં જ્યાં બીનું વૃક્ષ થાય તેને ફળકુલ આવે, ત્યાંજ વાવશે.

ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના નવેન્દુએ નીલરત્નનાજ વિચારો મહણ કર્યા. એના મુહુર્ત પિતાએ અને એમના ગુજર્યા પછી એણે ક્ષેત્રને બહુ કાળજી પૂર્વક તૈયાર કરી દીધું હતું, બીજ ઉછરી આવવાને તેને પુરતું પાણી પાચું હતું એટલે, રાયબહાદુરશીપના છોડવાના અંકુર આપોઆપ ભૂમિમાંથી બહાર પુટવા લાગ્યા હતા. તેને વિશેષ પાણીની હવે જરૂર નહોતી. યૂરોપીયનોના મોજશોખને મોટે એણે ઘણો ભારે ખર્ચ કરીને સુંદર રેસકોર્સ બાંધી આપ્યું હતું. આ રેસકોર્સ તેજ એનું ક્ષેત્ર.

એટલામાં કાંગ્રેસની તૈયારીઓ થવા લાગી. તેને માટે ફંડ ઉઘરાવવાનું નીલરત્નને પણ કહેવામાં આવ્યું. નવેન્દુ એ ચિંતામાંથી મુક્ત હતો એટલે એ તો એની સાળી સાથે વિવિધ પ્રકારની

પતાં, શેતરંજ વિગેરે રમતો રમવામાં મશગુલ રહેતો હતો. એવામાં નીલરત્ન ઉધરાણાનું લીસ્ટ લઈને એની પાસે આવી પહોંચ્યો અને કહ્યું “ આમાં નાણાં ભરી આપો સાહેબ. ”

નવેન્દુ આ દિશામાં બીલકુલે હતો નહિ એટલે એ તો મુંઝાયો પરંતુ લાવણ્યા જાણે એનો પક્ષ લેતી હોય એમ ચિંતાજનક સ્વરે બોલી “ અરે એવું ન કરશો. એથી તો તમે તમારી રેસકોર્સનું સત્યાનાશ વાળો નાંખશો. નવેન્દુ લપલપાટ કરતો બોલી ઉઠ્યો “ શું તમે એમ ધારો છો કે રાત દિવસ હું એનોજ વિચાર કર્યો કરું છું ? ” નીલરત્ને ખાતરી આપી કે “ તમે ગભરાશો નહિ; છાપામાં અમે તમારું નામ નહિ આપીએ. ”

લાવણ્યા ચિંતાતુર ભાવ દર્શાવતી બોલી “ તોયે પણ મને તો એ જોખમભરેલું લાગે છે. વાત એક મોઢેથી બીજે મોઢે જતાં કાંઈ વાર લાગે છે. ? ” તેમ તેમ નવેન્દુ ને પાણી ચઢતું ગયું. એ ભાર દબને બોલ્યો “ મારું નામ છાપામાં આવશે તેથી મારી કીર્તિને કાંઈ કાંપ લાગવાની નથી. ” એમ બોલીને એણે નીલરત્નના હાથ-માંથી ઉધરાણાનું લીસ્ટ ઝુટવી લીધું અને એક હજાર રૂપીઆ ભરી આપ્યા. બીચારાને મનમાં તો એવી ઈચ્છા થઈ આવી કે છાપાવાળા મારું નામ ન છાપે તો સાડું. લાવણ્યા કપાળ કુટતી જાણે કેવીએ ચઢાઈ ગઈ હોય તેમ બોલી “ અરે-આ તમે-શું-કરી નાખ્યું. ” નવેન્દુ ગર્વ પૂર્વક બોલ્યો “ કયું બોલું કરું નથી. ”

લાવણ્યા ચીપીચીપીને બોલવા લાગી. “ પણ સીડા સ્ટેશનના ગાર્ડસાહેબ, બહાઈટવે કંપનીનો પેલો તમારો સાહેબ, હાર્ટબ્રધર્સવાળો પેલો તમારો સાહેબ, આ બધાનો પ્રકોપ તમારા ઉપર ઉતરી આવશે એ લોકો તમારી સાથે બેસીને રોમ્બેન નહિ પીએ, તમારું આમંત્રણ

નહિ સ્વીકારે. વળી તમે એમને મળશો ત્યારે તમારી પીઠ એ નહિ થાપડે; આ બધાનો પુખ્ત વિચાર કરજો. ”

“ એથી મારા હૃદયને કારી ઘા લાગવાનો નથી. ” નવેન્દુ બચકુ ભરતો હોય એમ બોલ્યો.

આ પછી કેટલાક દિવસ વ્યતિત થઈ ગયા. એવામાં નવેન્દુ એક દિવસ ચા પીવા બેઠો હતો. અને ચાહ પીતાં પીતાં છાપુ પણ વાંચતો હતો એવામાં તેમાં એક “ એકસ ” ના નામની સહીવાળો પત્ર એની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એણે એક હગ્ગર રૂપીઆ જેવી મોટી રકમ ભરી આપી હતી તેથી એ પત્ર લખનારે એનો ઘણો આભાર માન્યો હતો, અને વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે તમારા જેવા ગૃહસ્થે કોંગ્રેસમાં જોડાઈને કોંગ્રેસને નવું બળ આપ્યું છે.

“ અરેરે, પિતા પૂર્ણેન્દુશંખર, કોંગ્રેસનું બળ વધારવાને માટે તમે આ બહુચક્રને દુનિયામાં જન્મ આપ્યો ? ” આવી જ્ઞાનિ નવેન્દુને થઈ આવી. આવા દુર્ભાગ્યનાં કાળાં વાદળામાં પણ એને રૂપેરી રેખા જણાતી હતી. એંગ્લો ઇન્ડિયનો એને પોતાના પક્ષમાં રાખવા અને કોંગ્રેસવાળાઓ એને તેમના પંથમાં આકર્ષવા જીવનતોડ મંથન કરી રહ્યા હતા એ ઉપરથી એ કાંઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી એમ અભિમાન લેવાનું કારણ એને મળી આવ્યું એટલે. હર્ષથી કુલાતો નવેન્દુ પેટું છાપું લઈને પોતાની સાળી પાસે ગયો અને તેમાંનો પેલો પત્ર એને વંચાવ્યો. જાણે પોતે કાંઈજ ન જાણતી હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત થઈ એ બોલી ઉઠી, “ હાય હાય, આ શી પીડા ! આ તો બહુ બહાર પડી ગયું ! તમારી ઉપર આવી ઇસ્કા કાણે કેળવી ? એ માણસ કેટલો દુષ્ટ હોવો જોઈએ ? ” નવેન્દુ હસી પડ્યો. “ હવે એવી ગાળો દેવામાં કાંઈ માલ નહિ લાવણ્યા. હું તેને ક્ષમા આપું છું અને તેનું ભલુંજ ઇચ્છું છું. ”

એ એક દિવસ પછી કોંગ્રેસનું એક વિરોધી એંગ્લો ઈન્ડિયન પત્ર ટપાલમાં નવેન્દુને મળ્યું. એમાં “ જાણનાર ” એવાં તખ્તલુસથી લખાયેલો પત્ર છપાયો હતો. એ પત્રમાં ઉપર જણાવેલા પત્રનું ખોટાઈ બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. એમાં લખ્યું હતું કે બાબુ નવેન્દુશેખર સાથે અંગત પરિચય મેળવવા જે ભાવ્યશાળી થયા છે તે એક પણ પણ આવી અશક્ય વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે નહિ. એમાં એમની બદનક્ષી કરવામાં આવી છે. એ વાતમાં સત્યનો અંશ સરખો નથી, ચીતો વાદ્ર જે પોતાના શરીર ઉપરના ચટાપટા બદલી શકે તોજ નવેન્દુ કોંગ્રેસવાદી થઈ શકે. એ તો નગદ સોનું છે. એ કાંઈ સરકારી નોકરી મેળવવામાં નિષ્ફળતા પામેલો ઉમેદવાર કે કેમો વિનાનો બેરીસ્ટર નથી; તેમ એ થોડો વખત વિલાયત રહી આવ્યા પછી તે દેશની રીતભાત અને પોષાકનું વાંદરાની માફક અનુકરણ કરીને એંગ્લો ઈન્ડિયન સોસાયટીમાં ધુસારી ગયેલો અને ત્યાંથી ખાસડાં ખાઈને પાછો ફરેલો ગૃહસ્થ નથી. એટલે નવેન્દુશેખરને કોંગ્રેસવાદી થવાનું કાંઈ જ કારણ રહેતું નથી. વિગેરે વિગેરે.”

“ ગરીબ બીચારા પૂર્ણેન્દુશેખર, તમારા મરતાં પહેલાં યુરોપીયનોમાં તમે તમારી પ્રતિષ્ઠા કેટલી બધી વધારી દીધી હતી. ” આવો વિચાર કરતો નવેન્દુ આ કાગળ લખીને પણ પોતાની સાળી કને દોડ્યો. કારણ કે એમાં લખેલું હતું કે નવેન્દુ કાંઈ એવો અલક્ષણિ માણસ નથી. પણ એતો શુદ્ધ નગદ સોનાની લગડી છે.

લાવણ્ય કૃત્રિમ ભાવ આણતી બોલી “ વળી આ કાણે લખ્યું ? એ તો પેલા ટીકીટ કલેક્ટરે લખ્યું કે, પેલા ચામડાના વેપારીએ લખ્યું, કે પછી ફાટના પેલા ડ્રમ મેજરે લખ્યું ? ”

નીરલરત્ને કહ્યું “ આનો તમારે સામો રદીઓ આપવો પડશે.”

“ એમ કરવાની જરૂર છે ? નવેન્દુએ પૂછ્યું. “ આવી નજીવી આખતોમાંએ મારે રદીઓ આપવાનો ? ”

લાવણ્યાએ ઉચ્ચ સ્વરે ખડખડાટ હસી પડીને આખો ખંડ ગગનવી મુક્યો એટલે નવેન્દુ ઝંખવાણો પડી ગયો અને પૂછવા લાગ્યો “ કેમ, શું છે ? ” છતાં લાવણ્યાએ તો હસ્યાજ ક્યું અને તે એટલું બધું હસી કે એનું આખું અંગ છોડતી માફક હાલી ઉઠ્યું. ‘કેમે ક્યું’ એનું હસવું ખાળ્યું ન રહ્યું. લાવણ્યના આવા અદ્ભૂત હાસ્યથી નવેન્દુ પુરેપુરો લેવાઈ ગયો. દયા ઉપજે એવી રીતે એ બોલ્યો “ તમે એમ ધારો છો કે આનો રદીઓ આપતા હું હરું છું ? ”

લાવણ્યાએ કહ્યું “ ના ના, હું તો એ વિચાર કરતી હતી કે હજુએ તમે તમારી સોનાની ચકલી જેવી રેસકોર્સને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નમાંથી પાછા હડ્યા નથી ! હોય, જીવીએ ત્યાં સુધી આશા તો રહે.

“ ત્યારે તમે એમ ધારો છો કે હું હરી જ ગયો છું. ઠીક છે ત્યારે.” એમ બોલતો નવેન્દુ એકદમ આવેશમાં આવી જઈ ને પેલા પત્રનો રદીયો લખવા બેઠો. પત્ર લખી રહ્યો એટલે નીલરત્ન અને લાવણ્યાને એણે વંચાવ્યો. પછી બન્ને જણા બોલ્યા “ આ માથામાં વાગે એવો રદીઓ નથી. એ રદીયો તો ખરેખરી કડક ભાષામાં લખાવો જોઈએ; ખરું કે નહિ ? લાવો અમે અંદર જરા સુધારો વધારો કરીએ.” એમ કહીને બન્ને પતિ પત્નીએ તેમાં ચોગ્ય પીછી ફરવી. આ પ્રમાણેનો તે રદીયો હતો—“અમારી સાથે જે નિકટ સંબંધથી બંધાયેલા હોય છે તેજ અમારા દુશ્મન બની બેસે છે ત્યારે એ દુશ્મન બહારના દુશ્મન કરતાં વધારે ભયંકર નીવડે છે. એંડો ઇન્ડી-અનો રશીઅનો કે સરહદ ઉમરના પડાણો કરતાં પણ હિંદી સરકારના વધારે કટ્ટા શત્રુ છે. એજ એંડો ઇન્ડીયનો સરકાર અને લોકો વચ્ચે આડે આવનારી અભેદ ખડક છે અને એ ખડક જ બેની વધતી મિત્રાચારીને અંતરાયરૂપ બનીને અટકાવે છે, શાસનકર્તા અને લોકો એક બીજાનાં અંતર વધારે સારી રીતે પરખી શકે તેને માટે

કાંગ્રેસે ઘણું ઉત્તમ માર્ગ ખોલી આપેલો છે. પરંતુ એંગ્લો ઈન્ડિયન પેપરોએ આખાએ માર્ગ ઉપર કાંટા વાવી દીધા છે, બસકે એ પેપરો જ કાંટારૂપે એ માર્ગમાં અડો જમાવીને બેઠાં છે. વિગેરે વિગેરે.”

આ પત્ર કેતું તોફાન મચાવી મુકશે એ કલ્પનાથી નવેન્દુ ડરી ગયો. પણ આવો સુંદર પત્ર પોતે લખી શકે છે એમ લોકાનાં જાણવામાં આવશે તો પોતાની શક્તિ માટે કેવો ઉંચો મત બંધાશે એવો વિચાર આવવાથી એને આનંદ પણ થયો, પત્ર વર્તમાન પત્રમાં છપાયો અને કેટલાએ દિવસ સુધી તેના ઉપર ટીકાઓ થવા લાગી. તેના રદીયા અને પ્રતિરદીયા અપાયા અને જ્યાં ત્યાં નવેન્દુ કાંગ્રેસમ જોડાયો અને એ ફંડમાં એણે રૂપીઆ ભર્યા એ વિષેની પુષ્કળ ચર્ચા થવા લાગી,

હવે તો નવેન્દુ બોલવામાં બહારવટીયો બન્યો અને જહાલ પક્ષનો મેમ્બર થઈ ગયો. લાવણ્યા આથી બહુ કીંગડાતી હતી અને મનમાં જ બોલી “ ડાક, છે હજુ તો અગ્નિમાં તાવીને તમારી કસોટી કરવાની છે.”

એક દિવસ સવારમાં નવેન્દુ શરીરે તેલ ચોળાવીને સ્નાન કરવાની તૈયારી કરતો એટલામાં પટાવાળાએ આવીને ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટના નામનું કાર્ડ એના હાથમાં મુક્યું. “ ભત્તા ભગવાન, એમને વળી શું કામ હશે ? એણે શરીરે તેલ ચોળાવેલું હતું એટલે સાહેબને લેવા પણ શી રીતે જવાય. જેમ તેમ ઉતાવળમાં નાહી લીધું, શરીર ઉપર જે હાથ આવ્યાં તે કપડાં પહેરી લીધાં અને ઘોંસમાં તે ઘોંસમાં સાહેબને લેવા ખાર દોડી ગયો. નોકરે કહ્યું કે “ તમને આવતાં બહુ વાર લાગી તેથી તમારી રાહ જોઈને સાહેબ તો ચાલ્યા ગયા.”

આ ભેજામાથી ઉપજાવી કાઢેલા બનાવનું બનાવટી નાટક ભજવવામાં લાવણ્યને શિરે કેટલો દોષ મુકી શકાય અને નોકરને

શીરે કટલો મુકાય, એનો હિસાબ તો નીતિશાસ્ત્રનું ગણિત જાણનારા ધણી ઉત્તમ રીતે કરી શકે.

તરતની કપાઈ ગએલી ધીલોડીની પુંછડી જેવી ચકરવકર ઉંધી ચતી ફર્યા કરે, તેલી ગતિ બાપડા નવેન્દુના હૃદયની ઉપલા બનાવથી અધ પડી, આખો દિવસ ધ્રુવડની માફક એ ઉદાસીમાં બેસી રહ્યો, પોતે બજવેલા નાટકથી હરખાઈ જતી લાવણ્યા મહા પરિશ્રમે પોતાનો હર્ષ અંતરમાં સમાવતી ઠાવકી બનીને નવેન્દુને પૂછવા લાગી “ કેમ, તમને શું થયું છે ? તખીઅત બગડી આવી છે વાર ? ”

નવેન્દુ આ સવાલનો વિનોદભર્યો જવાબ આપવા ફાંફાં મારતો હતો. આખરે પરાણે હસવું લાવીને એ બોલ્યો “ જ્યાં આરોગ્ય દેવીની આણુ ચાલતી હોય ત્યાં તખીઅત બગડે જ શી રીતે ? તમે સાક્ષાત્ આરોગ્ય દેવી છો અને તમારી હકુમતમાં મારો વાસો છે. પછી ડર શાનો હોય ! ” પરંતુ એના મુખ ઉપર બળાત્કારે આણેલું હાસ્ય ઉડી ગયું; કારણ કે એના અંતરમાં તો જુદા વિચારો ચાલતા હતા. “ કાંગ્રેસના ફંડમાં મેં પૈસા ભરીને પગરણ માંડ્યું, આગળ વધીને ન્યૂસપેપરમાં પેલો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો, અને એ સૌને માથે ટપી જાય તેવું તો મેં એ કયું, કે જ્યારે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ લાવથી મને મળવા આવ્યા ત્યારે મેં એમને ખોટી કરીને પાછા કાઢ્યા. હવે એ મારે માટે શો વિચાર બાંધશે ? ”

“ અરેરે પિતાજી પૂર્ણેન્દુશેખર, નસીબની ખુશી તો જીવો. મારે જે વેશ નથી બજવવો તેજ વેશ મારી પાસે બજવાવે છે.”

બીજો દિવસે નવેન્દુએ ઘણાંજ સુંદર કપડાં પહેર્યાં, ખીસ્સામાં ઘડીઆળ ધાલો લીધી, ડોકમાં સોનાનો છેડો નાખ્યો અને માથે પાઘડી મુકી દીધી. લાવણ્યાએ પૂછ્યું “ આમ બની હતીને ક્યાં જવા વિચાર રાખે છે ? ”

“ખાસ અગત્યના કામ સર” નવેન્દુએ જવાબ દીધો. લાવણ્યા કાંઈ બોલી નહિ.

મેજસ્ટ્રેટ સાહેબના બંગલાના દરવાજા આગળ એ આવી પહોંચ્યો. એટલે એણે ખીરસામાંથી પોતાના નામનું કાર્ડ કાઢ્યું. દરવાજા આગળ બેઠેલા પટાવાળાએ કહ્યું કે “હમણાં તમને સાહેબ નહી મળી શકે.”

નવેન્દુએ ખીરસામાંથી બે રૂપીઆ કાઢીને પટાવાળાને પત્રપુષ્પ કરવા માંડ્યું એટલે સલામ કરીને પટાવાળો બોલ્યો “મહેરબાન સાહેબ અમે તો પાંચ જણા છીએ.” નવેન્દુએ દસ રૂપીઆની નોટ કાઢીને પટાવાળાની પૂજા કરી, એટલે તરતજ સાહેબને વરધી પહોંચી ગઈ અને નવેન્દુને બોલાવ્યો. સાહેબ લખતા હતા ત્યાં જઈને નવેન્દુએ સલામ કરી. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે આંગળીથી નવેન્દુને ખુરશી બતાવી અને લખતાં લખતાં આંખ ઉઘી કર્યા વગરજ બોલ્યા “કેમ બાબુ શું કામ પડ્યું?” ધુજતા હાથે ઘડીઆળના છેડા સાથે રમત કરતો નવેન્દુ થરથરતો અવાજે બોલ્યો “ગઈ કાલે આપ સાહેબે મારે ત્યાં પધારવાની મહેરબાની કરી હતી. સાહેબ—”

સાહેબે ભવાં ચઢાવ્યાં અને કાગળમાંથી એક આંખ ઉઘી કરીને બોલ્યા “હું તમારે ત્યાં આવ્યો હતો? બાબુ. તમે આ કેવી ગાંડી ગાંડી અક્કલ વગરની વાત કરો છો?” નવેન્દુ તોતડતો બોલ્યો “માફ કરો સાહેબ, કાંઈ ભૂલ થયેલી છે, ગોટાળો થયો લાગે છે.” એમ બોલતાં બોલતાં નવેન્દુને પરસેવો છુટી ગયો અને જેમ તેમ કરીને ત્યાંથી નીકળી નાઠો. રાત પડી એટલે નવેન્દુ પથારીમાં આંખોટતો પડ્યો અને સ્વપ્નમાં એને કાંઈ નીચેના શબ્દો ઠોકી ઠોકીને કહેવા લાગ્યાં:—

“બાબુ, તમે તો ખરેખરા મૂઢ છો.”

નવેન્દુએ ધાર્યું કે “ માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને રીસ ચઢી તેથી એ પોતે મારે ઘેર આવ્યા નથી એમ એમણે કહ્યું.” એટલે એણે એ વાત ઉગ્રવી દર્ધને લાવણ્યાને એમજ કહ્યું કે “ હું તો બજારમાં ગુલાબજળ લેવા ગયો હતો.” નવેન્દુ પોતાની સાળી સાથે આમ વાત કરી રહ્યો હતો. એટલામાં અડધો ડઝન ચપરાસીઓ કલેક્ટર ઑફિસના પટા ધારણ કરીને અહીં આવી પહોંચ્યા અને નવેન્દુને સલામ કરીને દાંત કચડતા ઉભા રહ્યા.

લાવણ્યાએ હસતાં હસતાં નવેન્દુના કાનમાં કહ્યું “ તમે કોંગ્રેસ ફંડમાં રૂપિયા ભર્યાં તેથી આ લોકો તમને પકડવા તો નહિ આવ્યા હોય ? ”

છએ પટાવાળા દાંત દેખાડતા બોલવા લાગ્યા “ બક્ષિસ બાબુ સાહેબ.”

જોડેના ખંડમાંથી નીલરત્ન નીકળી આવ્યો અને પેલા પટાવાળાઓ સામે આંખો ડાઢતો બોલ્યો “ શાની બક્ષિસ ? ” દાંત કચડ્યાવતા પેલા બોલ્યા “ બાબુ સાહેબ માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા ગયા હતા તેની અમે બક્ષિસ માગવા આવ્યા છીએ.”

લાવણ્યા હસતી હસતી બોલી “ માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ હવે ગુલાબજળ વેચવાનો ધંધો કરે છે તે તો હું જાણુતી જ નહોતી.”

માજીસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા જવાની વાત સાથે ગુલાબજળની વાતનો મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરતો નવેન્દુ એવા અસંગત શબ્દો બોલી ગયો, કે કોઈ એનો ભાવાર્થ સમજી શક્યું નહિ.

નીલરત્ને પટાવાળાઓને કહ્યું “ એમાં બક્ષિસ શાની ? જાવ નહિ મળે. ”

નવેન્દુને નાનમ લાગતી હોય તેમ બોલ્યો “ બિચારા ગરીબ માણસ છે. એમને આપવામાં આપણું શું જાય છે ? ” એમ બોલીને એણે ચલણી નોટ કાઢી. નીલરત્ને તરતજ એ નોટ એના હાથમાંથી

ખુંચવી લીધી અને ટકાર કરી કે “આમના કરતાં બીજા ધણાએ વધારે ગરીબ છે. તમારા વતીથી હું તેવા લોકોને આ પૈસા આપી દઈશ.”

ક્રુદ્ધ થયેલા શિવના આ ભૂતિયા ગણોને પોતે ખુશ ન રાખી શક્યો તેથી એને ભારે ઉદ્વેગ થઈ આવ્યો. સિપાઈઓ આંખમાં ખુનસ લાવીને પાછા જતા હતા તે વખતે “ગૃહસ્થો, તમે બધી હકીકત જાણો છો. એમાં મારો અપરાધ નથી.” એમ બોલવાનો ભાવ દર્શાવતો નવેન્દુ તેમના સામું જોઈ રહ્યો.

આ વર્ષે કલકત્તામાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી. નીચરતન પોતાની પત્નીસહ વર્તમાન કલકત્તા કોંગ્રેસમાં ગયો. નવેન્દુ પણ એમની સાથે ગયો. એ બધા કલકત્તે પહોંચ્યા કે તરત જ કોંગ્રેસવાળા નવેન્દુને વીંટાઈ વળ્યા અને એને પોતાની મધ્યમાં જોઈને હૃદયપારના હરખાઈ ગયા. તેમણે એમની વાલવાહના હર્ષનાદ કર્યા, એને માન આપ્યું અને એનાં વખાણુ કરી કરીને એને આસમાન પર ચઢાવી દીધો. દરેક જણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે “જ્યાંસુધી નવેન્દુ જેવા નેતાઓ દેશના હિતમાં ભાગ લેતા થયા નથી, ત્યાંસુધી દેશના ઉદ્ધારની કશી આશા નથી.” નવેન્દુને ગળે આ વાત ઉતરી ગઈ અને બધા ગોટાળામાંથી મુક્ત થઈને દેશનેતા તરીકે એ બહાર પડ્યો. પહેલે દિવસે કોંગ્રેસના મંડપમાં પ્રવેશ કરતાં જ નવેન્દુને હીપ હીપ હુરરે-ના કાન ફાડી નાંખે એવા હર્ષનાદથી વધાવી લેવામાં આવ્યો.

થોડા વખતમાં મહારાણીની વર્ષગાંઠ આવી પણ રાયબહાદુરના લીસ્ટમાં નવેન્દુનું નામ તો જણાયુંજ નહિ. લાવણ્યાએ નવેન્દુને તે દિવસે સાંજનું આમંત્રણ આપેતું હતું. જ્યારે એ આવ્યો ત્યારે લાવણ્યાએ પુર ભપકાથી નવેન્દુને કિંમતી શરપાવ ભેટ ધર્યો અને પોતાને હાથે એના કપાળમાં કંકુનો ચાંદલો કર્યો. એની બેતોએ દરેક પોતાને હાથે ગુંથેલી પુષ્પની માળા નવેન્દુના કંઠમાં પહેરાવી દીધી. નવેન્દુની

ગૃહલક્ષ્મી અરુણલેખા ગુલાબી રંગની સાડી અને ઝઘઝઘતા અલંકારો અંગ ઉપર સજીને લલગવનત હસતે મુખડે જોડેના ખંડમાં એની રાહ જોઈ રહી હતી. એટલામાં એની બેનો એની પાસે આવી અને એના હાથમાં એક પુષ્પમાળા આપીને કહ્યું કે “તું પણ તારા પતિનો સત્કાર કરવા અમારી જોડે ચાલ.” પરંતુ એણે તેમનું કહ્યું ન માન્યું અને નવેન્દુના કંઠને શોભાવવાની અભિલાષા ધરનારી મધુર સુગંધોમય પુષ્પની માળા હાથમાં લઈને પતિસમાગમને ઈચ્છતી એ રાત્રિ પડવાની રાહ જોતી ઉભી.

અરુણલેખાની બેનોએ નવેન્દુને કહ્યું “આજે અમે તમને પટ્ટાલિપેક કરીએ છીએ. હિંદુસ્થાનમાં આવું માન બીજા કોઈનું નથી.”

નવેન્દુને આવા માનથી સંતોષ મળ્યો. હશે કે કેમ તે તો એ એકલો જ જાણી શકે; બાકી અમને તો શંકા જ છે. અમે ચોક્કસ માનીએ છીએ કે સંસારયાત્રા પુરી કર્યા પહેલાં એ રાયબહાદુર ચર્મ જશે અને સમય આવ્યે “ઇંગ્લીશમેન” અને “પાયોનીયર” પત્રો એના મરણનો શોક દર્શાવવા હૃદય વિદ્ધ કરી નાખે એવા આટીકલો લખશે. દરમ્યાન બાબુ નવેન્દુશેખરને ત્રણ વાર હર્ષથી વિજયધોષણા કરીને વધાવી લેા. બોલો હીપ હીપ હુરરે, હીપ હીપ હુરરે, હીપ હીપ હુરરે ! ! !

અતૃપ્ત વાસનાઓ !

હું અને મારા એક આત્મીય મિત્ર પૂજના તહેવારોની સહેલગાયેથી કલકત્તે પાછા આવતા હતા તેવામાં ટ્રેનમાં એક ગૃહસ્થ બેઠે અમારે મુલાકાત થઈ. એના પોષાક અને દેખાવ ઉપરથી તો એ મુસલમાન હોય એમ લાગતું હતું; પણ એણે વાત કરવા માંડી એટલે તો અમે ગુનગાડામાંજ પડી ગયા. દરેક વિષય ઉપર એ એવી છટાથી અને મક્કમતાથી બોલવા લાગ્યો કે, જાણે વિદ્વાતા એની સલાહ લઈનેજ સર્વ કામ કરતા હતા. રશીઆ હિંદુસ્થાન ઉપર ચડી આવે છે, ઈંગ્લેન્ડની યહુ ગુમ અને ગૃહ રાજનીતિ છે, દેશી રાજ્યો અંધાધુંધીને શિખરે પહોંચી ગયાં છે વિગેરે. સંસારમાં જે અશ્રુતપૂર્વ ગુમ ઘટનાઓ જની રહી હતી એ વિષે અમે કાંઈ જાણુતા નહિ હોવાથી અમે એક પ્રકારે સુખી હતા; પણ અમારા નવપરિચિત મિત્રે ગાલમાં હસીને અમને કહ્યું “ આ પૃથ્વી ઉપર અને સ્વર્ગમાં એટલી બધી વાતો જતે છે કે જેમાંનું ન્યુસપેપરમાં કશુંયે આપણા વાંચવામાં આવતું નથી.

ધરમાંથી બહાર નીકળવાનો અમારે આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો એટલે આની વાતો સાંભળીને અમે તો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. વાર્તાનો વિષય ગમે તો બીન મહત્વનો હોય તોપણ તેમાં કદી એ

વિજ્ઞાનની વાત લાવતો, તો કદી વેદ ઉપરની ચર્ચાનો વિષય કાઢતો, કદી ફારસી કવિની શાયરો લલકારતો. અમે તો વિજ્ઞાન, વેદ કે ફારસી શાયરોનો કંકડો પણ નહોતા જાણતા એટલે અમે એના જ્ઞાન ઉપર આફરીન થઈ ગયા. મારી સાથે મારો મિત્ર હતો તે થીયોસોફીસ્ટ હતો. એને તો ચોક્કસ ખાતરી થઈ ગઈ કે અમારા સાથીને કાંતો કાંઈ દેવી આંતર સ્ફુરણ થયેલું હોવું જોઈએ કે એને પ્રાણુવિનિમય કરતાં આવડતો હોવો જોઈએ કે કાંતો એ મેઘી વિદ્વાનો સાધક હોવો જોઈએ. આ અસાધારણ પુરુષના મુખમાંથી ગમે તેવા સામાન્ય શબ્દો નીકળતા તે પણ મારો મિત્ર ભક્તિવિદ્વલ બનીને મુગ્ધ લાવથી સાંભળ્યા કરતો હતો અતે ગુપ્ત રીતે તેની નોંધ લેતો જતો હતો. આ અસાધારણ પુરુષ મારા મિત્રનો ભાવ સમજી ગયો એટલે એને ઓર આનંદ થયો.

અમારી ટ્રેન જંકશન સ્ટેશને આવી પહોંચી અને અહીંથી અમારે ગાડી બદલવાની હતી. અમે રાતના દશ વાગે ઉતર્યા અને સાંભળ્યું કે લાઇન ઉપર કાંઈ સમાર કામ ચાલતું હોવાથી અમારે જવાની ગાડી ઘણી લેંછટ હતી, તેથી અમે ત્રણ જણા વેટીંગ રૂમમાં જઈ બેઠા. મેં ટેબલ ઉપર બીસ્તરો પાથર્યા અને જરા આડા પડવાનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં પેલા અસાધારણ પુરુષે નીચે પ્રમાણેનું પુરાણ કહેવું શરૂ કરી દીધું. ખરું કહું તો તે રાત્રે મને બીલકુલે નિંદ્રા ન આવી.

“રાજ્ય-વહિવટના સંબંધમાં એક બે બાબતોમાં મારે મતભેદ પડેલો હોવાથી જુનાગઢ સ્ટેટની નોકરી છોડી દઈને હું નીઝામ હૈદરાબાદમાં નોકરીએ રહ્યો. હું મજબૂત બાંધાનો અને જુવાન હોવાથી બહરીયમાં ક્રાઉન ડ્યુટી કલેક્ટર તરીકે મારી નીમણૂક કરવામાં આવી.

બહરીય ઘણું રમણીય છે. નિર્જન પહાડોની નીચે જંગલમાં થઈને સુસ્તા નદી પથરાવાળા માર્ગમાં નિપુણ નર્તકીની માફક

નાચતી નાચતી વહી રહી હતી. ઉપલી નદીને કિનારે પહાડની નીચે દોઢસો પગથીઆંવાળા ઘાટની ઉપર એક આરસપહાણુનો એકાંત મહેલ આવેલો છે. બહરીય ગામ અને એનું રૂનું બગ્ગર અહીંથી ઘણું દૂર છે. એટલે આ મહેલની આસપાસ રહેતું નહોતું.

આશરે અઠીસો વર્ષ ઉપર બાદશાહ મહમદશાહ બ્રીગ્મએ પોતાના ભોગવિલાસ માટે આવા નિર્જન સ્થાનમાં આ મહેલ બંધાવ્યો હતો. એના વખતમાં મહેલના કુવારામાંથી પાણીને બદલે ગુલાબજળ ઉડ્યા કરતું હતું, અને એના ઉડતા શીતળ છાંટાથી શીતળ બની રહેલ આરસપહાણુથી મઠી દીધેલ ફરસ ઉપર નહાતા પહેલાં વાળ છુલ્લ મુકીને યુવાન પર્શીયન કન્યાઓ બેસતી, અને પોતાનાં કામળ ચરણો જળાશયના નિર્મળ જળમાં લટકાવીને સીતાર વગાડતી ગઝલો ગાયા કરતી હતી.

હવે તો ત્યાં કુવારાઓ ઉડતા નથી, ગઝલોએ ગવાતી નથી તેમ એ આરસપહાણુની ફરસ ઉપર પેલાં હિમધવલ ચરણો પણ દષ્ટિએ પડતાં નથી. હવે તો એ મહેલ મારા જેવા નિર્જનવાસી, પત્નીવિયોગી મહેસુલ કલેક્ટરનું શૂન્ય નિવાસસ્થાન બની રહ્યું છે. મારી ઓફિસના વૃદ્ધ કારકુને આ મહેલમાં નહિ રહેવાની મને ઘણીએવાર સલાહ આપેલી અને છેવટે એટલું પણ કહ્યું કે, જો તમારે અહીં રહેવું જ હોય તો દિવસે ભલે રહેજો પણ રાતે તો હરગીજ રહેશો નહિ. મેં એની વાત હસી કાઢી. તોકરોએ કહ્યું કે અમે અહીં સાંજ સુધી કામ કરીશું પણ રાતે તો જતા રહીશું. મેં એમને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી; આ મહેલ એવો બદનામ થઈ ગયો છે કે રાતે ચોર લોકો પણ ત્યાં આવવાની હિંમત કરી શકતા નથી.

શરૂઆતમાં તો આ મહેલની નિર્જનતા મને આચારની માફક ડાબી ધાલતી હતી. બનતા સુધી દિવસે તો હું બધોએ વખત બહાર જ

કાઠી નાખતો અને રાતે છેક કંટાળીને આવીને પથારીમાં પડતો અને ઉંઘી જતો.

પરંતુ એક અડવાડીયુંએ પુરું નહિ થયું હોય એટલામાં તો આ સ્થળે મને અમાનુષી મોહિની લગાડી દીધી, એનું વર્ણન કરવું, કે લોકોને એ વાત ખરી છે તે સમજાવવું ઘણું દુર્ધટ હતું. એ મહેલ એક સજીવ યંત્રની માફક મને ધીમે ધીમે એમાલુમ ગળવા લાગ્યો અને એનાં મોહક જરૂર રસથી મને ઝોગાળવા લાગ્યો.

આ મહેલમાં મેં જ્યારથી પગ મુક્યો ત્યારથી જ આ પ્રક્રિયા તો કદાચ શરૂ થઈ ગઈ હશે, પરંતુ એ બાબતનો સ્પષ્ટ અનુભવ તો મને મોડો જ થયો, જે દિવસથી એ અનુભવ મને થવા લાગ્યો એ દિવસ મને ખાસ યાદ છે.

ગ્રીષ્મઋતુની શરૂઆત હતી. બગ્ગર મંદુર હતું એટલે મારે કાંઈ કામ નહોતું. સૂર્યાસ્ત થતા પહેલાં થોડો વખત આગમચ નદી કિનારે ઘાટની નીચે આરામ ખુરસી નાખીને હું પડ્યો હતો. સુસ્તાનાં પાણી ઓછાં થઈ ગયાં હતાં. સામે કિનારે સાંજના સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી નદીની રેત ઘણું ચળકાટ સારતી હતી. લેશ માત્ર પણ પવન જણાતો નહોતો. નજીકના પલાડમાં ઉગેલી સૌગંધિક વનરપતિની સુવાસ પ્રસરી રહી હતી.

સૂર્ય ધીરે ધીરે પલાડના શિખરની આડમાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો. એ સમયે દિવસની નાટ્યશાળા ઉપર રાણી છાયાનો ટ્રોપસીન પડી ગયો. અહીંયાં પર્વતોની હાર આવેલી હોવાથી સૂર્યાસ્ત વખતનો અંધારા અજવાળાનો ગંગમ વધુ વખત રહી શકતો નથી. ઘોડા ઉપર બેસીને હું ફરવા જવાનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં પાછળ મગથીઆં ઉપર કાઠનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. મેં પાછા ફરીને જોયું પણ કાંઈ જણાયું નહિ.

એ તો મને કદાચ ભ્રમ થયો હશે એમ ધારીને હું પાછો એકો પણ ફરીથી જાણે સખ્યાબંધ માણસો પગથીયાં ઉતરી આવતાં હોય એવો અવાજ મારે કાને આવ્યો. કાંઈક ભયમિશ્રિત હર્ષનો અદ્ભુત રોમાંચ મેં મારા શરીરમાં અનુભવ્યો અને જો કે મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ કાંઈ પણ સાકાર આકૃતિ નહોતી, છતાં મને એવો ભાસ થયો કે અત્યારે સાયંકાળ વખતે મુદિત થતી કન્યકાઓનું ટોળું સુસ્તા નદીના જળમાં સ્નાન કરવા માટે પગથીયાં ઉપરથી ઉતરી આવે છે. પહાડની તળેટીમાં, નદીમાં, મહેલમાં સર્વત્ર સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહેતી હતી. કાંઈ પ્રકારનો અવાજ સાંભળાતો નહોતો છતાંએ મને સ્પષ્ટ સાંભળાયું કે જાણે ધુગ્ ધુગ્ ધુગ્ ધુગ્ કરતા જોરમાં પડતા જળધોધના અવાજ સમાન કૌતુકપૂર્ણ હાસ્ય કરતી કરતી અનેક કન્યકાઓ જાણે એક બીજાને રમતમાં પકડવા દોડતી હોય, તેવી રીતે એક પછી એક નદીમાં સ્નાન કરવાને માટે મારા સામું દ્રષ્ટિપાત કર્યા સિવાય ઉતરી આવતી હતી. એ મને દેખા દેતી નહોતી એટલે હું પણ એમનાથી મારી જાતને અદ્રશ્ય જ માની લેતો હતો. નદીનાં પાણી ઘણાં જ શાંત હતાં પરંતુ હું સમજી શક્યો કે આ કન્યકાઓના કંકણમૂષિત કરક-મળોથી નદીનાં શાંત અને સ્વચ્છ પાણી હાલી ગયાં, ઉછળી રહ્યાં કન્યકાઓ અંદર જળક્રીડા કરવા પડી. હસતી હસતી પરસ્પર પાણીની છાલકો ઉરાડતી મસ્તી કરવા લાગી. કેટલીક પાણીમાં તરવા લાગી અને એમના પાદપ્રહારથી ઉડતાં જળગિંદુઓ માળામાંથી તુટેલાં મોતીની માફક ચમકી રહ્યાં.

મારાં તો રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં, ભયથી, હર્ષથી કે કૌતુકથી તે હું ન કહી શકું તેમને નજરો નજર જોવાની મને પ્રત્યજ ઈચ્છા થઈ આવી પરંતુ મારાં ચક્ષુ કાંઈ જોઈ શક્યાં નહિ. વિચાર થયો કે બરાબર કાન માંડીને એમનો તમામ વાર્તાલાપ સાંભળી લઉં. મેં તો બહુએ કાનને ખેંચ્યા પણ તીડના ચીંચી અવાજ શિવાય મારા કાન

કશુંયે ન સાંભળી શક્યા મારી આગળ જાણે અઢીસો વર્ષનો લાંબો કાળો પડેલો લડકતો હોય એમ મને જણાયું. જાણે હું બીતો બીતો પડદાનો એક છેડો ઉંચો કરીને અંદર શું બની રહ્યું છે તે જોવોનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. પરંતુ અંદરનું દશ્ય તો અધકારમાં સંપૂર્ણપણે ઢંકાઈ ગયું હતું.

પવન બંધ હતો તેથી કઠારો ખરેખરો ત્રાસ આપતો હતો, પણ એટલામાં પવનની લહેકી આવી અને સરિતાનું સ્થિર પાણી જોતજોતામાં અપ્સરાના કેશકલાપની માફક સંકુચિત થઈને પાછું વળવા લાગ્યું. સંધ્યાકાળની કાળી છાયાથી વનભૂમિ આચ્છન્ન થઈ ગઈ હતી અને જાણે દુઃખસ્વપ્નમાંથી એ ઝંખકી ઉઠી હોય તેમ એમાંથી ગણગણાટ કરતો અવાજ આવ્યો. ચાહે એને સ્વપ્ન કહેા કે ચાહે સત્ય કહેા. અઢીસો વર્ષ પૂર્વની પેલી અદૃશ્ય મરીચિકાનું મને હમણાં જે ક્ષણિક દર્શન થયું હતું તે પણ એક પલકમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું. જે માયામયી રમણીઓ મારી પાસે થઈને વિદેહરૂપે દ્રુતગતિથી, શબ્દહીન ઉચ્ચ હાસ્ય કરતી સુસ્તા નદીના જળમાં સ્નાન કરવા ગઈ હતી તે જળથી નીતરતાં કપડા નીચોવતી પાછી ગઈ નહિ; પરંતુ પવન જેમ ગંધને ખેંચી જાય તેમ આ રમણીયો હવાના હેલકારામાં જ જાણે અદ્ધર ઉડીને ચાલી ગઈ.

તે વખતે મને એવી આશંકા થઈ કે મને એકાંતમાં એકલો જોઈને કવિતા દેવી મારા મસ્તિષ્કમાં ઘુસી ગઈ. હું બિચારો રૂનું મહેસુલ વસુલ કરતો ગમે તે રીતે મારું પેટ ભરતો હતો, તેમાં સર્વનાશિની આ ડાકણ મારો સર્વનાશ કરવા ઉદ્ધુક્ત થઈ રહી. મેં મારા મનને કહ્યું કે આજે અચ્છી તરેહથી મારે જમવું. પેટ ભૂખ્યું રહેવાથી સર્વ પ્રકારના અસાધ્ય રોગો તેમાં ભરાઈ જાય છે. મેં ભટને બોલાવીને કહ્યું કે આજે તો લહેજતદાર, વિપુલપણે ધી સાકર આવે એવું મિષ્ટ ભોજન બનાવો.

ખીજે દિવસે આગલા દિવસનો સર્વ વ્યાપાર મને તો શેખચંદ્રીના વિચારો જેવો જ લાગ્યો. પ્રસન્ન ચિત્તે સાહેબ શાહી સોલા ટોપી પહેરીને હું મારા કામે ચાલ્યો ગયો. એ દિવસે મારે ત્રિમાસિક રીપોર્ટ લખવાનો હતો એટલે હું ઘેર મોડો આવવાનો હતો, પણ સંધ્યાકાળ થતાં પહેલાં તો જાણે મને કોઈ મહેલ તરફ વસડી જતું હોય એમ લાગ્યું. કોણ વસડતું હતું તે હું નથી કહી શકતો, પણ મને એમ માલમ પડ્યું કે કોઈ મારી રાહ જોઈ રહ્યું છે; મારે હવે મારે વિલંબ કરવો કામનો નથી. રીપોર્ટ અધુરો મુકીને જ હું ઉઠ્યો, માથે ટોપી મુકી દીધી અને સંધ્યાકાળના અંધારાથી ધુસર અને ઉજ્જડ જણાતા માર્ગમાં મારી ગાડી દોડાવતો હું મહેલની નજદીક આવી પહોંચ્યો. દાદરે ચઢતાં જ પહેલે માળે એક વિશાળ પ્રધાનખંડ આવેલો છે, અને તેમાં મોટા જખ્ખર ત્રણ સ્તંભો ઉપર નકસીદાર કમાનો કરેલી છે અને ઉપર સુંદર છત જડી લીધી હતી. આ સુમ-સામ પ્રધાનખંડ એકાંત અને નિર્જનતાના ભારથી રાત અને દિવસ પીડાયા કરતો હતો. દિવસ હમણાં જ આચમ્યો હતો એટલે હજુ દીવા થયા નહોતા. જેવું બારણું મેં ઠેલીને ઉઘાડ્યું અને હું અંદર પ્રવેશ કરતો હતો. તેવું જ મહેલની અંદર ભારે ગભરાટ મચી રહેલો મને જણાયો. જાણે માણસનું એક મોટું ટોળું ગભરાટમાં એકાએક વીખ-રાઈ ગયું અને નાસી જવાની ઉતાવળમાં કેટલાક બારણા તરફ, કેટલાંક બારી તરફ, કેટલાંક ચાલમાં, એમ અહીં તહીં દોડી ગયાં.

મારી દૃષ્ટિએ એમાંનું કશુંયે ન દેખાયું. હું તો વિસ્મય પામતો ઉભો રહ્યો. મારા શરીરમાં એક પ્રકારના આનંદના આવેશથી રોમાંચ ખડાં થઈ ગયાં અને બહુ દિવસની હુમ્તાવશિષ્ટ અતરની મૃદુ સોડમ મારી નાસિકામાં પ્રવેશ કરવા લાગી. હું આ દીપહીન, જનહીન મોટા મહેલના પ્રધાનખંડમાં પ્રાચીન પથરના થાંભલાઓની વચમાં ઉભો રહ્યો હતો. જાણે કૂઆરા ઉડી રહ્યા હતા અને આરસપહાણની ફરસ

ઉપર પડતા તેના જળનો ધુધુ અવાજ આગ્યા કરતો હતો. સીતાર વાગ્યા કરતો હતો, સુવર્ણ અલંકારોનો ખણખણાટ, ધુન્નરીઓનો રણુંકા, ઘડીઆળના ઘંટાનો મધુર નાદ, દૂર દૂર નોખતનો મીઠો સુર, પવનથી હાલતાં છતમાં લટકાવેલાં દીવાનાં કાચનાં ઝુમ્મરની પાંદડીઓનો ખણખણ કરતો અવાજ, ચાલમાં લટકાવેલાં પીંજરમાંથી ખુલ્લખુલેનું મધુર સંગીત, આગમાંના સારસ પક્ષીનો કલ્લરવ વિગેરે અતૃપ્તિક ગુંજન સાંભળીને હું તો પાગલ જેવો બની ગયો.

મને એક પ્રકારનો મોહ ઉત્પન્ન થયો અને મને એવુંજ ભાસવા માંડ્યું કે આ અસ્પૃશ્ય અગમ્ય અને અતૃપ્તિક દૃશ્ય જ જગતમાં સત્ય વસ્તુ છે. બાકી બીજું બધું તો મિથ્યા સ્વપ્નવત્ છે. હું છું એટલે કે અમુક અમુકનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, રત્ન મહેસુલ વસુલ કરનાર, મહિને સાડીચારસોનો પગાર ખાનાર છું અને સોલા ટોપી પહેરીને ડાંગ કાર્ટ હાંકતો રોજ ઓફીસ જાઉં છું એ બધું મને એવું મીથ્યા લાંસી રૂપ જણાયું કે, હું એ વિશાળ નિસ્તબ્ધ અંધકારપૂર્ણ પ્રધાનખંડની વચમાં ઉભો રહીને હા હા હા કરીને અક્રુદાસ્ય કરવા લાગ્યો.

એજ વખતે મારો નોકર સળગાવેલું ફાનસ લઇને આવી પહોંચ્યો. મને ખબર નથી એણે મને ગાંડો ધારી લીધો હોય તો પણ એજ વખતે મને પાછું સ્મરણ થઈ આવ્યું કે ખરેખર હું અમુક અમુકનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર છું મેં એ પણ મારા મનમાં જાણી લીધું કે પૃથ્વીની અંદર અથવા બહાર કાઈ કેટલાં અદૃશ્ય પ્રવારા નિરંતર ઉડ્યા કરે છે, કાઈ અદૃશ્ય આંગળીઓના સ્પર્શથી મોહક વાદ્ય મધુર સ્વર કાઢી રહ્યું છે. એ બધી વાતોનું વર્ણન કરવા તો અપણા કવિવરોજ સમર્થ છે. બાકી એટલું તો ચોક્કસ હતું કે હું બહરીયના બજારમાં રત્ન મહેસુલ ઉધરાવીને દર મહિને રૂપીઆ સાડીચારસોનો પગાર પેદા કરતો હતો. મને જે વિચિત્ર પ્રકારનો ભ્રમ થયો હતો

તેનું સ્મરણ થતાં, દીપકના અજવાળામાં ટેબલ ઉપર પડેલું ન્યુસપેપર વાંચતો વાંચતો હું આનંદિત બનીને ખડખડાટ હસી પડ્યો.

પેપર વાંચીને મેં વાળું કર્યું. પછી દીવો ઓલવીને હું પથારીમાં પડ્યો. અંધકારમય જંગલથી ઘેરાયેલા અવાલી પહાડની ઉપર આકાશમાં આવી રહેલો એક અતિ ઉજ્જવલ તારો લાખો અને લાખો ગાઉ દૂરથી મહેલની ઉઘાડી રહી ગયેલી બારીની અંદર ડોકીયાં કરીને એ સાધારણ પત્રંગ ઉપર પાડેલા રૂનું મહેસુલ ઉઘરાવનાર કલેક્ટરને તાકી તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. આનો વિચાર કરતો કરતો હું ક્યારે ઉઠી ગયો અને કેટલું ઉઠ્યો તેનું મને સ્મરણ રહ્યું નથી. હું એકાએક ઝબકીને જાગી ઉઠ્યો. પણ નતો મેં કાઢતો અવાજ સાંભળ્યો, નતો કાઠ માણસ મારા જોવામાં આવ્યું. ફક્ત પેલા પહાડો ઉપરનો પ્રકાશિત તારો અસ્ત થતો જોવામાં આવ્યો, અને કૃષ્ણ પક્ષના ક્ષીણ ચંદ્રમાનો પ્રકાશ મ્હાન ભાવથી છુપો છુપો પોતાના ધુસણીયાવેડાથી લજ્જતો ધીમે ધીમે મારી બારીમાં પ્રવેશ કરતો હતો.

મને કાઠ મનુષ્ય દેખાયું નહિ, છતાં જાણે મને કાઠ સ્ત્રી ધીમે ધીમે ખેંચતી ન હોય, એમ લાગ્યું. સુવર્ણની વીંટીઓથી વિભૂષિત એની પાંચે આંગળીઓથી એની પાછળ પાછળ આવવાને મને એ બોલાવી રહી હતી. કાંઈપણ અવાજ ક્યાં વિના હું ઉઠ્યો અને તે સ્ત્રીની પાછળ ચાલ્યો. સેંકડો ઓરડાઓવાળા, શૂન્યતા ભરેલા નિદ્રિત ધ્વનિ અને સચેત પ્રતિધ્વનિથી વ્યાપ્ત એવા આ વિશાળ મહેલમાં મારા શિવાય કાંઈપણ મનુષ્ય નહોતું, છતાં ડગલે અને પગલે મને એવો ભય લાગતો કે મારાં પગલાંના અવાજથી કાંઈ જાગી ઉઠશે ? મહેલના ઘણા ખરા ઓરડાઓ તો બંધજ રહેતા અને તેમાં તો હું કદીએ ગયો નહોતો. હું મારી અદૃશ્ય માર્ગદર્શિકા પાછળ હળવે હળવે પગ મૂકતો શ્વાસ ભર્યો ચાલ્યો જતો હતો. ક્યાં

તે હું કહી શકતો નથી. અમે કેટલીએ સાંકડી અંધારી ગલીઓ વટાવી, કેટલાંએ સભાગ્રહો ઓળંગ્યાં અને કેટલાંએ ગુપ્ત ભોંયરાંમાં પ્રવેશ કર્યો.

મારી આ મધુર માર્ગદર્શિકાને જો કે હું મારાં અર્મચ્છુથી જોઈ શકતો નહોતો, છતાં એનું સુંદર અંગ મારાં મન ચ્છુથી અગોચર ન રહી શક્યું. એ આરબ કન્યકા હતી. એના હાથ આરસ-પહાણુ જેવા મજબુત અને લીસા હતા અને તે એના વસ્ત્રમાંથી જણાતા હતા. એણે માથે ધુરખો નાખી દીધો હતો અને કમરમાં વાંકી કટાર ખોસી હતી. મને લાગ્યું કે અદ્ભુત કથારસની સૃષ્ટિ-માંથી એક હજાર અને એક રાત્રિઓમાંની એક અરેબીયન રાત્રિ ઉડતી ઉડતી આજ મારી પાસે આવી પહોંચી, અને તે મધ્ય રાત્રિએ બગદાદ શહેરની સાંકડી અંધારી ગલીઓમાં થઈને સંકટથી વ્યાપ્ત એવા પ્રેમમિલન સ્થાનમાં હું જતો હતો.

આખરે મારી માર્ગવાહિની એક ભૂરા રંગના પદડા આગળ જઈને એકદમ અટકી અને મને આંગળીને ધસારે કાંઈક બતાવતી હોય એમ જણાયું. ત્યાં કાંઈ નહોતું, પણ ઓચિંતા ભયથી મારા હૃદયમાં ફરતું લોહી ઠરી ગયું. પેલા પડદા પાસે જમીન ઉપર એક કમતી જરકસીનો જામો પહેરીને, ખોળામાં નાગી તરવાર રાખીને લાંબા ટાંટીઆ રાખીને, એક હબસી બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો મારી દષ્ટિએ પડ્યો હોય એમ મને જણાયું. મારી માર્ગદર્શિકા એ હબસીના પગ ઉપરથી કુદી પડી અને એણે પડદાની ઝાલર ઉંચી કરી એટલે અંદર એક પર્શીયન ગાલીઓ પાથરેલી ફર્શનો કેટલોક ભાગ દેખાયો અને તખ્ત ઉપર કાંઈ રમણી બેઠેલી હતી. તે કાણ હતી તે મારાથી જોઈ શક્યું નહિ, પરંતુ નારંગી રંગની મખમલના ગલીઆ ઉપર આલસ્ય ભાવથી મુકેલાં અને જરીનાં ભરેલાં રસીપર પહેરવાથી સુશોભિત લાગતાં તેના બે ચરણો મારી દષ્ટિએ પડ્યાં. એક બાજુએ

સ્તબ્ધમાં થોડાં સફરજન, નારંગી, અને દ્રાક્ષના લુમખા પડી રહ્યા હતા એની પાસે બે નાની કાચની પ્યાલી અને સુવર્ણ રંગની શરાબની બાટલી પડેલી હતી. આ સામગ્રી આવનાર અતિથી માટે તૈયાર કરી રાખી હતી. એક પ્રકારની માદકતા લાવી મુકનાર મહેક મહેક થતી અંદર બળતી ધૂપની સુગંધે મને વિવશ બનાવી દીધો.

ધડકતે હૃદયે પેલા હબસીના લાંગા કરેલા પગને ઓળંગી જવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો એટલામાં એ ઓચીનો ઝબકાતે જાગી ઉઠ્યો અને ઉભો થયો, એટલે એના બોળમાં પડેલી તલવાર ખણખણ અવાજ કરતી ફરશ ઉપર પડી ગઈ.

ઓચીંતી વિકટ ચીસ સાંભળીને હું પણ ચમકી ઉઠ્યો. જોયું તો હું મારા પલંગ ઉપર બેઠો હતો અને મારા અંગમાં પરસેવાના ઝેઝેઝે છુટી રહ્યા હતા. સવારના પ્રકાશમાં કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્ર ઉગ્ગગરાને લીધે થાકી ગયેલા રોગીની માફક શીઘ્રો પડી ગયેલો જણાતો હતો, અને અમારો પેલો ગાંડો મહેરઅલી નિત્ય નિયમ અનુસાર જનશૂન્ય માર્ગમાં “ હટ જાઓ, હટ જાઓ ” નો પોકાર કરતો ચાલ્યો જતો હતો.

આ પ્રકારે અરંખીયન રાત્રિઓમાંની એક રાત ઓચીંતી અતમ થઈ ગઈ; પણ હજુ તો બીજી હજાર રાતો બાકી હતી.

પછી મારા દિવસ અને રાત્રિ બેનો પરસ્પર વિરોધ જાગ્યો. દિવસ ઉગે એટલે પેલી શૂન્ય સ્વપ્નમયી માયાવી રાત્રિને અભિશાપ આપતો થાકેલા શિથિલ શરીરે હું મારા કામ ઉપર ચઢી જતો; પરંતુ રાત પડવાનો સમય થતો એટલે કામકાજના બંધનથી જકડાઈ ગયેલું મારું જીવન મને મિથ્યા માયા જેવું લાગતું હતું.

રાત પડતી એટલે ઉન્માદકારિણી મોહજાળમાં વળી પાછો હું ફસાઈ પડતો. હું દંતકથાને પાને મારો વેષ ભજવતો ગત યુગનો

અજ્ઞાત મહાપુરુષ બની જતો. તે વખતે આ મારો વિલાયતી પોષાક મને બીલકુલે રચિકર થઈ પડતો નહિ તે વખતે તો પ્રિયતમા સાથે વિચિત્ર રીતે મિલન સુખ ભોગવવાની આતુર જિજ્ઞાસાથી જાણે શિર પર લાલ મખમલની ટોપી અડાવી, ખુલ્લો પાયગ્ગમો, જુકની ભરેલી બંડી અને લાંબો ભોંયે રોળાતો રેશમી ઝબ્બો પહેરીને, અત્તર સુવાસિત રૂમાલો હાથમાં રાખીને, બનીકનીને મોઢામાં ખુશબોદાર તમાકુનો હુકકો ગગડાવતો એક મોટા ગાદલા ઉપર મોજથી પડતો.

રાત્રિનો અંધકાર જેમ વધતો જતો તેમ એવી આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ બનવા લાગતી કે એનું વર્ણન પણ મારાથી થઈ શકે એમ નથી. જાણે સુંદર વાર્તાના બંડો વસંત ઋતુના પવનની લહે-કીમાં આ વિશાળ મહેલના ચિત્ર વિચિત્ર ઓરડામાં ઉડી ઉડીને ભરાઈ જતા તેમની પાછળ હું કેટલાક અંતર સુધી તો દોડી જતો પણ મને તો તેનો અંતજ જણાતો નહોતો; છતાં તેમનું અનુસરણ કરતો કરતો હું આખી રાત ઓરડે ઓરડે ફરી વળતો.

આ બંડ સ્વપ્નના આવર્તની ભીતર, હીનાની સુગંધ, સીતારના કુન કુન કુન અવાજ અને સુગંધિત જલકળોથી પૂર્ણ હવાની લહરીઓની મધ્યમાં વિદ્યુતના ચમકારાની માફક એક સુંદરાંગી રમણીનું અલપ ઝલપ મુખ હું જોઈ શક્યો. એણે કેસરી રંગનો પાયગ્ગમો પહેરેલો હતો. ગોરા ગુલાબી કામળ પગમાં સોનેરી જુકનાં ભરેલાં સ્લીપર પહેરેલાં હતાં. અંગે સોનેરી જુકાવાળો તસતમતો કમળો પહેર્યો હતો. માથે લાલ ટોપી શોભી રહી હતી અને એ ટોપીની સોનેરી ઝાલરો એના હિમધવલ કપોલમાં મોહક રંગ પુરી રહી હતી.

એ સુંદરાંગીએ મને ઉન્મત્ત બનાવી મુક્યો. એની શોધમાં નિદ્રા દેવીના મોહમય સ્વપ્ન પ્રદેશમાં બુલ્લબુલામણી વાળી ગલી-કુંચીઓમાં થઈને હું ઓરડે ઓરડે ભટકી વળતો.

કેટલીક વાર રાતે મોટા આયના પાસે બે મોટા દીવા બળતા રાખીને ઘણી જ સાવધાનતાપૂર્વક હું શાહગઢાની માફક સજીને તૈયાર થતો હોઉં તે વખતે ઓચીંતી આયનામાં મારા પ્રતિબિંબની પાસે પેલી પર્શિયન સુંદરાંગીની છાયા પણ મને દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. કાઠિવાર પોતાની ગરદન નમાવતી, કાઠિ વાર પોતાનાં મોટાં કાળાં નયનમાંથી દુઃખ અને તીવ્ર વિશ્વાસપૂર્ણ કટાક્ષપાત કરતી, એના અધરોડ ઉપર અસ્ફુટ વાચનો લસ આપતી, નવપક્ષવિત થતી હતીની સમાન યૌવનમદ્ભાવા પોતાના નાજુક લલિત અંગને મોહક મરોડ આપતા, અંચળ ચાલે ચાલતી, હાલ્ય-કટાક્ષ અને આમૂપણોની ચમકની ચીણુગારીયો વરસાવતી એ રમણી પાછી જેમ થઈ જતી. પહાડો ઉપરની વનસ્પતિની સુગંધી ખેંચી લાવતો પવન પોતાના જંગલી કપાટાથી મારા હોપકને યુગાવી નાખતો એટલે કપડાં કાઢીને હું પથારીમાં પડતો. મારી આંખો મીચાઈ જતી, મારા શરીરમાં આનંદનો સંચાર થઈ રહેતો. તે સમયે મારી આસપાસ હવામાં, પહાડી પ્રલોની મહેકમાં જાણે લાડ, ચુંબન, કામળ કરરપર્શ આ શાંત અંધકારમાં વ્યાપ થઈને ધુમી રહ્યાં હતાં. વળી મારા કર્ણમાં મધુરાં ગુંજન થતાં સંભળાતાં. મારા મુખમાંડળ ઉપર જાણે કામના મુખનો સુગંધિત શ્વાસ આવ્યા કરતો હતો. મારા ગાલ ઉપર મૃદુ સૌરભ અને સુવાસિત રૂમાલ ઉડી ઉડીને સ્પર્શ કરતા હતા. પછી ધીરે ધીરે કાઠિ અગમ્ય નાગણુ મારી આસપાસ વીંટાઈને મને મૂર્છિત કરી નાખે એવી જગ્ગર ચુડ ભેરવી દેતી હતી, એટલે હું દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો અચેતન થઈ જતો અને ગાઠી નિદ્રામાં પડી જતો હતો.

એકવાર સાંજે ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો તે વખતે, તમે ફરવા ન જશો એવા મને કાઠિ કાલાવાલા કરતું લાગ્યું. તે કાણુ હતું તે હું કહી શકતો નથી. પણ એ કાલાવાલા મેં

તે દિવસે ગણકાર્યા જ નહિ ઘોડી ઉપર ભેરવેલાં મારાં કાટ અને ટોપી લેવા હું જતો હતો એટલામાં સુસ્તા નદીની રેતી અને અવાલી પહાડ ઉપરનાં સુકાં પાદડાંની પતાકા ફરકાવતું અચાનક વાવાઝોડું આવી પહોંચ્યું, અને તેમાં મારો કાટ અને ટોપી અદ્ધર ઉડી ગયાં. તેની સાથે જ હર્ષનિર્ભર હાસ્યનો મધુર ધ્વનિ ગાળી ઉઠ્યો અને તે હંક આસમાને ચડીને અસ્તાચળમાં જઈને લીન થઈ ગયો.

હું ફરવા ન જઈ શક્યો, અને ખીજે દિવસથી મેં મારો પેલો વિલાયતી કાટ અને હેટ પહેરવાં ખીલકુલ જોડી દીધાં.

તે દિવસે પણ મધ્ય રાત્રે મર્મભેદી દુઃખથી જાણે કાઈ હુસકે હુસકે રડી રહ્યું હતું. જાણે મારા પલંગની નીચે, ફર્શની નીચે એ રાક્ષસી મહેલની પથરની દીવાલની નીચે આવેલી અંધકારપૂર્ણ કબરની ભીતરમાંથી કાઈ કાકલુદીપૂર્ણ સ્વરે રડતું હતું ને કહેતું હતું. “ તમે મને અહીંથી બચાવીને અન્યત્ર લઈ જાવ. આ કઠિન માયાનાં, મૃત્યુ સમી નિદ્રાનાં અને મિથ્યા સ્વપ્નનાં દ્વાર તોડી પાડીને તમારી સાથે ઘોડા ઉપર બેસાડીને, તમારી જાતી સરસી ચાંપીને, પહાડો અને જંગલોમાં થઈને નદીને ઓળંગીને મને તમારા સૂર્યપ્રકાશિત ઘરમાં લઈ જાવ. ”

“ હું કાણ છું ? હું કેવી રીતે તારો ઉદ્ધાર કરું ? આ સ્વપ્નના ભયંકર વમળમાંથી હું કઈ કૃત્તી સુંદરીને જીવંત કામનાને કિનારે ખેંચી લાવું ? ઓ મધુર દિવ્ય રૂપધારિણી તું ક્યારે અને ક્યાં જન્મી હતી ? ક્યા શીતળ ઝરણાને આરે, કઈ ગૃહહીન આર્ય રમણીના ગર્ભમાં તું ઉત્પન્ન થઈ ? તને એવો કાણ હુંટારો વનલતાની પુષ્પ-કળીની માફક માતાની ગોદમાંથી અલગ કરીને, વિજળીના વેગવાળા અશ્વ ઉપર બેસાડીને, મરુભૂમિ વટાવીને, ક્યા બાદશાહના શહેરના દાસીયોના બગ્ગરમાં વેચવા માટે લઈ ગયો હતો ? ત્યાં બાદશાહના ક્યા નોકરે તારી નવવિકસિત સલ્લજ્જ કાતર યૌવનની શોભા નિરખીને

સુવર્ણમહોરોથી તને ખરીદી લીધી, તને પાલખીમાં બેસાડી અને રાગના જનાનામાં ઉપહારરૂપે તને અર્પણ કરી દીધી ? અરે એ અંતઃપુરનો શો ઇતિહાસ છે ? ત્યાં સારંગીનું સંગીત, ધુવરીઓનો ઝણકાર, તરવારનો ચમકાર, શીરાળ શરાબનો સ્વાદ અને કટાક્ષની ચોટ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? એક બાજુએ અસીમ ઐશ્વર્ય અને બીજી બાજુએ અનંત કારાગારવાસ ! તારી જમણી અને ડાબી બાજુએ ઉભેલી બે બાંદીઓ તને ચમર દેળે છે તે વખતે તેણે પહેરેલા કંકણમાં જડેલા હીરા ઝળકી ઉઠે છે. રાગઓનો રાગ તારાં કામળ ચરણો આગળ ધુંટણીએ પડ્યો હતો. બહાર ચમદૂત જેવો જણાતો ભયાનક એખીસીનીયન હાથસી દેવદૂતનો પોશાક ધારણ કરીને હાથમાં નાગી તલવાર લખતે બેઠો હતો, ત્યારે રક્તકલુષિત ઇર્ષ્યા-દેનવડયંત્ર-સંકુલ ભીષણ ઉત્તવલ ઐશ્વર્યના પ્રવાહમાં વહેતી વહેતી ઓ મરુભૂમિની પુષ્પમંજરી, તું ક્યા નિષ્કુર મૃત્યુના મુખમાં ચાલી ગઈ ? અથવા તો ક્યા નિષ્કુરતર અને સુંદરતર સ્થાનમાં તારું પ્રસ્થાન થયું ?”

એવામાં પેલો ગાંડો મહેરબાની ઓચિંતો ખરાડી ઉડ્યો “ દૂર હો, દૂર હો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે. ” મેં આંખ ઉઘાડીને જોયું તો બહાર અજવાળું થઈ ગયું હતું. મારો ચપરાશી આવીને મને આજના ટપાલના કાગળો આપી ગયો. મારો રસોઈગો આજે શું ભોજન બનાવવું છે તે મને પૂછવા આવીને ઉભો રહ્યો.

મેં કહ્યું “ હવે મારાથી અહીં એક ઘડી પણ નહિ રહી શકાય. ” તેજ દિવસે મેં મારો સરસામાન પેક કરાવી દીધો અને ઑફિસના મકાનમાં હું રહેવા ગયો. મને ઑફીસમાં રહેવા આવેલો જોઈને વૃદ્ધ કરીમખાં જરા હસ્યો. મને ખરે ચાટકા લાગી ગયો પણ બોલ્યા વિના હું મારે કામે લાગી ગયો.

સાંજ પડી એટલે પાછો હું શૂન્યમનસ્ક થઈ ગયો. મને

લાગ્યું કે મારે સંકેત સ્થાને જવાનું છે. રૂનો હિસાબ તપાસવાનું કામ મને માલવિનાનું લાગ્યું અને નિજામનું રાજ્ય પણ કીસ ગણતીમાં, એમ મને થયું. વર્તમાન વિષયની વાતો અને મંત્ર માટે જે ચારે તરફ ભટકી રહ્યા છે. માથા પટકી રહ્યા છે. તે તમામ મને નિર્જીવ અર્થશૂન્ય અને તુચ્છ ભાસવા લાગ્યું.

મારી લેખિની મેં નીચે સુકી દીધી, ચોપડા મોટા અવાજથી બંધ કરી દીધા અને ડૉગકાર્ટમાં ખેસીને ફરવા નીકળી પડ્યો. મારી ડૉગકાર્ટ જરોજર સંધ્યાકાળ વખતે પેલા વિશાળ મહેલના દરવાજા આગળ આવીને આપોઆપ ઉભી રહી. ધડધડ ધડધડ કરતો હું દાદર ચઢી ગયો અને પેલા પ્રધાન ખંડમાં ગયો.

અહીં શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું. મારા ઉપર રીસ ચઢી હોય તેમ કાળા અંધારા ઓરડાઓનાં જાળે મોં ચઢેલાં હતાં. મારું હૃદય અનુતાપથી પૂર્ણ હતું, પરંતુ હું કેના મોટા આગળ મારો એ અનુતાપ વ્યક્ત કરું ? હું કેની પાસે ક્ષમાની ચાચના કરું ? ત્યાં કોઈ જણાતું નહોતું. શૂન્ય મને હું ઓરડે ઓરડે ફરી વળ્યો. જો મારો પાસે સીતાર હોત તો હું પેલી અજ્ઞાત રમણીને તે વગાડીને સંભળાવત. અંરે દીપક, ગરીબ બિચારું પતંગીયું તારી પાસેથી નાસી છુટ્યું હતું છતાં એ ફરીથી તારી પાસે આવ્યું છે. એને આટલો ફેરો માફ કર. એની પાંખોને બાળી દે, જ્યોતમાં એને ભરમીભૂત કરી દે.

એકાએક ઉંચેથી મારા કપાળ ઉપર એ અશ્રુચિંદુ પડ્યાં. તે દિવસ અવાલીના પહાડો ઉપર તેનાં શિખર ઢંકાઇ જાય એવાં ધન વાદળાં ચઢી આવ્યાં હતાં. કાળું જંગલ અને સુસ્તાનાં અભ્રરંગી જળ જાળે આતુરતાથી કાદની રાહ જોઈ રહ્યાં હોય તેમ એકદેશીય દૃષ્ટિથી ચિથર થઈ રહ્યાં હતાં. એવામાં અચાનક ભૂમિ, જલ અને આકાશ દૃઢ હિયાં. સાંરળો તોડીને નાઠેલા, ઉછળી આવેલી ગાંડછાવાળા

દાંતીયાં કરતા દોડતા ગાંડાની માફક વિજળીઓના કડાકા કકડાવતું ભયંકર વાવાઝોડું આખા જંગલમાં પૂર્ણ વેગથી પ્રસરી ગયું. મહેલના નિર્જન આવાસોનાં દાર ભડાભડ બધે થઈ ગયાં અને જાણે દુઃખનો પોકાર કરતાં હોય એવો રડતો સ્વર કાઢી રહ્યાં હતાં.

તોકરો બધા ઑફિસમાં હતા એટલે કાણ દીવો કરે ? રાત તો અંધારી ઘેર હતી. ઘાડા અંધકારમાં મને સ્પષ્ટ અનુભવ થયો કે એક રમણી પલંગની નીચે ગાલીચા ઉપર ઉંઘા મુખે પડી પડી એના માથાના વાળને પીંખી રહી હતી, બલકે ખેંચીને તોડતી હતી. એના સુંદર કપાળમાંથી રુધિર વહી રહ્યું હતું. ઘડીમાં શુષ્ક તીવ્ર અદૃશાસ્ય કરતી એ હસી ઉઠતી, ઘડીમાં મંદ મંદ રક્યા કરતી હતી. કિંમતી ચોળી હાથ ધાલીને ફાડી નાખીને બે હાથે છાતી કુટી રહી હતી. એટલામાં ખારીમાંથી પવનનો સુસવાટો આવ્યો અને તેની સાથેજ વરસાદની જોસબંધ ઝડીઓ પડવા લાગી અને તેની વાછંટોથી પેલી રમણી બધી પલળી ગઈ.

આખી રાત વરસાદ વરસ્યા કર્યો અને પેલું રોતું કકળતું પણ આલુજ હતું. હું વિષાદથી વ્યાપ થતો ઓરડે ઓરડે ભટકવા લાગ્યો. મારે કોને આશ્વાસન આપવું ? કોઈ જાણતું નહોતું. આવું અધીર કલ્પાન્ત કાણ કરતું હતું ? અને અનાશ્વાસનીય વિષાદનો શી રીતે ઉદ્ભવ થયો હશે ?

પેલો ગાંડો પોકાર કરી ઉઠ્યો “ દૂર હો, દૂર હો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે. ”

પ્રભાત થયું અને આજની ખરાબ ઋતુમાં મહેરઅલી પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે બુમો ખાડતો મહેલની આગળ પાછળ રોન ફર્યા કરતો હતો. મને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો કે આ મહેરઅલી પણ મારી માફક એકવાર આ મહેલમાં રહેતો હોવો જાઈએ અને તેથીજ

એ ગાંડો બની ગયો છે; છતાં આ આરસપહાણના રાક્ષસી મહેલના જનદુગરા મોહથી આકૃષ્ટ થઈને રોજ અહીં ટહેલ્યા કરે છે.

પવન અને વરસાદની દરકાર કર્યા વિના હું એની પાસે દોડી ગયો અને પૂછ્યું “ અહ્યા મહેરઅલી, શું મિથ્યા છે ? ”

એણે મને કશો જવાબ આપ્યો નહિ, પણ મને ધક્કો મારીને એ સર્પનાં જડખાંથી આકૃષ્ટ થયેલા ઉડતા પક્ષીની માફક ચીસો પાડતો રોન કરવા લાગ્યો; અને દૂર હો, દૂર હો. સર્વ મિથ્યા છે, સર્વ મિથ્યા છે—ના પોકારથી પોતાની જાતને ચેતવણી આપવાનો જીવતોડ પ્રયત્ન કરતો હતો.

વરસાદમાં હું ગાંડાની માફક મારી ઑપીસે દોડ્યો અને કરીમખાનને પૂછ્યું “ કરીમખાન, આ બધાનો શો અર્થ હશે ? ”

એ વૃદ્ધ મને નીચેની મતલબની વાત કહી.

ઉક્ત પાદશાહી મહેલમાં એક સમય અનેક અતૃપ્ત વાસનાઓ—અનેક ઉન્મત્ત સંભોગની જ્વાળાઓ ઉડ્યા કરતી હતી. એ સર્વ દીલોના જ્વલનથી. એ સર્વ નિષ્ફળ કામનાઓના અભિશાપથી આ મહેલના પ્રત્યેક પથ્થર ભૂખ્યા અને તરસ્યા બની ગયા હતા. અને તે સજીવ મનુષ્યને જોઈને લુપ્થ પિશાચની માફક તેને જાણે પોતાની દાઢમાં ઝસી લેવાને તીવ્ર ઇચ્છા પ્રકટાવી રહ્યા હતા. જે કોઈ આ મહેલમાં લાગલાગટ ત્રણ રાત્રિ રહેતો તે ફરીથી બહાર નીકળવા પામતોજ નહિ. કેવળ મહેરઅલી બહાર નીકળી શક્યો હતો, પણ ત્યારે એ ગાંડો થઈ ગયો. મેં પૂછ્યું “ ત્યારે મારી મુક્તિનો કોઈજ માર્ગ નથી ? ” વૃદ્ધે કહ્યું “ એક માર્ગ છે. પણ તે ઘણો વિકટ છે. હું તમને તે કયો છે તે કહીશ, પણ પ્રથમ તમે આ વિલાસ ગૃહમાં એકવાર નિવાસ કરતી એક યુવાન પર્શીયન કન્યાનો વૃત્તાંત સાંભળો. એવી આશ્ચર્યકારક અને હૃદયવિદારક ઘટના આ પૃથ્વી ઉપર બીજી બનીજ નથી. ”

એવામાં સ્ટેશનના કુલીઓએ ખખર આપી કે ટ્રેન આવે છે. અમને લાગ્યું કે આટલી બધી જલદી ? અમે ઉતાવળમાં અમારા બીસ્તરા વિગેરે બાંધીને તૈયાર થયા એટલામાં સ્ટેશનમાં ટ્રેન આવી પહોંચી. એ ગાડીમાં ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બામાં બેઠેલ એક તરતનો જ ઉંઘી ઉઠેલ યુરોપીયન ક્યું સ્ટેશન આવ્યું તે જોવા બારી બહાર ડાકીયું કરી જોતો હતો. અમારા સહયાત્રી પેલા અસાધારણ પુરુષને એણે જોવો જોયો કે તરતજ “ હલ્લો ” કરીને હર્ષથી બુમ પાડી ઉઠ્યો, અને પેલાને પોતાના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બોલાવી લીધો. અમે તો સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં બેઠા એટલે પેલો અસાધારણ મનુષ્ય કાણ હતો તે પણ અમે ન જાણી શક્યા. એને એની અધુરી રહેલી વાર્તા પણ સાંભળી શક્યા નહિ.

મેં મારા થીયોસોફિસ્ટ મિત્રને કહ્યું “ પેલો ગૃહસ્થ આપણને એવકુફ બનાવી ગયો. એણે જે કિસ્સો આપણને સંભળાવ્યો તે આદિથી અંતસુધી બનાવટ હતી. ”

એ વિષે મારા થીયોસોફીસ્ટ મિત્ર સાથે ચર્ચામાં ઉતરવાથી તેની સાથે મારે જન્મભરની તુટી.

સ્નેહ-સુચન

અનેક અવસ્થાઓ બદલા પછી એના જીવનના અંત ભાગમાં ગતયૌવના યુનીએ જે પુરુષનો આશ્રય શોધ્યો હતો, તે પણ એને ફાટેલા વસ્ત્રની માફક તજીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે પોતાનું પેટ ભરવા એક મુઠ્ઠીભર અન્ન માટે બીજનો આશ્રય શોધવા જવાનું હવે એને ઠીક ન લાગ્યું; બલકે તેમ કરવામાં એને અત્યંત તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.

યૌવનદશા પુરી થતાં શુભ્ર શરદ ઋતુ જેવી ગંભીર, પ્રશાંત અને બહુ સુંદર અવસ્થા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યની એ પાકટ વય ગણાય છે. એ અવસ્થામાં જીવનની વસંતઋતુ-યૌવનાવસ્થાની અંચળતા જણાતી નથી. સંસારની ચિંતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. આપણી ભલાઈ, ખુરાઈ, સુખ દુઃખ પરિપક્વ દશાને પામીને આપણા અંતરાત્માને પરિણત અવસ્થામાં પહોંચાડી દે છે. એ સમયે નવીન પ્રણય કરવાની કે મુગ્ધ દષ્ટિથી જોવાની મનુષ્યને પ્રવૃત્તિ નથી થતી. એ સમયમાં તો જીવનું સાહચર્ય જ ઠીક લાગે છે. યૌવનસૌન્દર્ય ધીમે ધીમે કરમાતું જાય છે. જે મળ્યું નથી તેની આશા છોડીને, જે આપણને છોડીને ચાલ્યાં ગયાં તેનો શોક કરવો મુકી દઈને, જેણે આપણી સાથે છેતરપીંડી કરી તેને ક્ષમા આપીને, જે આપણી નિકટ આગ્રા, જેણે આપણા ઉપર સ્નેહ દાખવ્યો તેને આપણા ગણીને

આપણે શાંતિથી વિરામ પામીએ છીએ; અને આ પ્રમાણે આપણી સર્વ આકાંક્ષાઓ આપણને તૃપ્ત થએલી લાગે છે. યૌવનના એ સાયંકાળમાં, જીવનના એ શાંતિપર્વમાં પણ જો જાંપીને એસવાનું ન ન હોય, પણ નવીન પરિચય કરવાના હોય, નવીન એષ્ટાઓ કરવાની હોય, નવી નવી ઉપાધિઓને લીધે દોડ દોડ કરવી પડતી હોય, તો એ અવસ્થા જેવી ખીજી કંઈ શોચનીય અવસ્થા હોઈ શકે ?

ચુનીના યૌવનનો સાયંકાળ હતો. તેમાં એક દિવસ સવારમાં એણે ઉઠીને જોયું તો એનો પ્રણયી એણે સંચિત કરેલું ધન અને અલંકાર લઈને રાતોરાત નાસી ગયેલો જણાયો. ઘરનું ચહેલું ભાડું આપવા જેટલા પૈસા પણ તેણે ન રહેવા દીધા. એના ત્રણ વર્ષના બાળકને માટે દૂધ લાવવાનોએ પૈસો એની પાસે ન રહ્યો. એણે વિચાર કર્યો કે “ મારી આડતરીસ વર્ષની ઉંમર થઈ છતાં એક પુરુષને પણ હું મારો ન કરી શકી, એક ઘરનો ખુણો પણ પડી રહેવાને માટે હું મારો ન કરી શકી, ત્યારે આજે ફરીથી મારે આંસુ લુછીને એજ આંખમાં અંજન લગાવીને, મોઢામાં પાનના ડુઆ ધાલીને, દાંતને રંગીને, મારા જીર્ણ થયેલા યૌવનને ચમકાવતાં મારે વારંજના બતીને બગ્નરમાં એસવાનો વારો આવ્યો. હસતાં હસતાં અસીમ ધૈર્ય ધારીને નવાં હૃદય હરવાનાં—નવી જાળ દેલાવવાની રહી. અરેરે ! મારી આ સ્થિતિ ! ” આવા વિચાર કરતી કરતી ઘરનાં કમાડ બંધ કરીને પૃથ્વી ઉપર એ વારંવાર પોતાનું માથું પટકવા લાગી. આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાધા ખીધા વિના એ પડી રહી. સાંજ પડી. ઘરમાં થાડ અંધકાર વ્યાપી ગયો. એટલામાં ચુનીનો એક પુરાણો પ્રેમી “ ચુની ચુની ” કરીને એનાં બારણાં ખખડાવવા લાગ્યો. ચુની બારણું ખોલીને હાથમાં ઝાકુ ઝાલીને વાત્રણની માફક ગર્જના કરતી દોડી. પેલો રસપિપાસુ પ્રેમી તો જીવ લઈને નાઠો.

ચુનીનું બાળક ભૂખે રડી રડીને થાકીને ખાટલા નીચે ઉંઘી

ગયું હતું તે આ ધમાલથી જાગી ઉઠ્યું, અને અંધારામાં “ મા, મા ” કરીને રડવા લાગ્યું.

ચુની પોતાના રડતા બાળકને લઇને વિજળીની માફક વેગથી દોડતી દોડતી એક પાસેના કુવામાં કુદી પડી.

કાંઈના પડવાનો ધમકારો સાંભળીને પડોશીઓ ફાનસ લઇને કુવા ઉપર આવી પહોંચ્યા. ચુની અને એના બાળકને કુવામાંથી બહાર કાઢ્યાં. ચુની બેશુદ્ધ થઈ ગઈ હતી અને એનું બાળક મરી ગયું હતું.

ચુનીને હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવી. દવા કરવાથી એને આરામ થયો. એટલે આપઘાત કરવાના આરોપ બદલ મેજિસ્ટ્રેટ એની તપાસ કરીને એને સેશન્સ કમીટ કરી.

સેશન્સ જજ એક સ્ટેચ્યુટરી સિવિલિયન મનોહરનાથ કરીને હતો. એ ઘણો કડક જજ હતો. એની કોર્ટમાં ચુનીનો કેસ ચાલ્યો અને જજે એને ફાંસીની શિક્ષા ફરમાવી. આ અભાગિની ઉપર દયા લાવીને એને બચાવવા વકીલોએ તો બહુએ મહેનત કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. એનું એક કારણ હતું. મનોહરનાથ આર્યમહિલાઓને એક બાજુથી દેવીઓ તરીકે ગણતો અને બીજી બાજુથી સ્ત્રી જાતિ પ્રતિ એના અંતરમાં અણુવિશ્વાસ પેસી ગયો હતો. એનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્ત્રીઓ જાણી જોઈને પોતાના શીલનો ભંગ કરે છે, અને શાસનપદ્ધતિ ઘણી શિથિલ થઈ ગયેલી હોવાથી સમાજમાં ઘણી વિરલ સ્ત્રીઓ જ શીલવતી જોવામાં આવે છે. એનો એવો અભિપ્રાય બંધાઈ જવાનું એક કારણ હતું. તે કારણ મનોહરનાથના યૌવનનો ઇતિહાસ જાણ્યા શિવાય આપણને નહિ સમજાય.

મનોહરનાથ કાલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એના આચાર વિચાર બધા જુદા જ પ્રકારના હતા. તે વખતે તો આંખે એ સોનાનાં

ચસમાં ચઢાવતો, ફેશનેબલ દાઢી અને માથે સાહેબશાહી વાળ રખાવતો. એ વખતે ઠાઠમાઠથી રહેવા ઉપર એની વિશેષ દૃષ્ટિ હતી. મઘમાંસનો પણ એ ભોગી બની ગયો હતો. એની સાથે એક બીજી પણ લત એને લાગી હતી.

એના ઘરની નજીક એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેને ચંબેલી નામની એક ચૌદ પંદર વર્ષની વિધવા પુત્રી હતી.

વડાણમાં બેઠાં બેઠાં સમુદ્રતટ ઉપર આવેલાં વૃક્ષોની હારમાળા આપણને જેવી રમણીય લાગે છે, તેવી વડાણમાંથી ઉતરીને તટ ઉપર આવીને જેવાથી લાગતી નથી; તેમ બિચારી ચંબેલીને વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થવાથી થયું. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ જગત-યંત્રનું એન્જન ઘણું જ જટિલ અને લોખંડ જેવું કઠણ છે. એ એમ નહોતી જાણતી કે આ સંસાર સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ વિગેરે દ્વંદ્વોથી ભરેલું છે એ તો એમ જાણતી હતી કે જેમ નદીનો સ્વચ્છ જલ-પ્રવાહ સહજ ભાવથી વહો જતો હશે. ઘરમાં એનાં માતા પિતા અને બે ભાઈઓ શિવાય બીજું કંઈ નહોતું. બન્ને ભાઈઓ સવારે જમીને નિશાળે જતા. સાંજે આવીને વાળું પાણી કરીને વળી પાછા અભ્યાસ માટે રાત્રિશાળામાં જતા હતા. બાપનો પગાર થોડો હતો એટલે છોકરાઓને ભણાવવા ઘેર માસ્તર નહોતો.

કામકાજથી પરવારતી ત્યારે ચંબેલી બારીએ આવીને બેસતી અને સડક ઉપરથી માણસોની આવ જા થતી તે જોયા કરતી હતી. તરેહ તરેહના રાગ કાઢીને ફેરીયાઓ પોતાનો માત્ર અપાવતા હતા. એ બિચારી તો એમ જ જાણતી હતી કે ફેરીવાળા, રસ્તે જનાર આવનાર કે માગી ખાનાર ફકીર બધાએ સુખી છે.

સવારે અને સાંજે મનોહરનાથ પૂર્ણ ઠાઠથી વસ્ત્રાલંકાર સજ્જને ગર્વથી છાતી ધુલાવતો એ માર્ગમાંથી જતો તે આ બાળાની દૃષ્ટિએ

વારંવાર પડતો હતો. નાની બાલિકાઓ જેમ ઢોંગલીને સજીવ માનીને તેની સાથે આનંદમાં ખેલ્યા કરે છે, તેમ વિધવા ચંબેલી મનોહરનાથને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપિત દેવતા તરીકે ધારણ કરીને તેની સાથે મનોમય રીતે ગેલ કર્યા કરતી હતી.

કાંઈ કાંઈવાર મનોહરનાથના ઘરમાં રોશની થઈ રહી હોય, નાચનારી આવી હોય તેના કંઠનો મધુર સ્વર અને પગના ઝાંઝરનો ઝથુકાર સંભળાયા કરતો હોય, તે વખતે દીપકના પ્રકાશમાં મનોહરનાથનો દીવાલ ઉપર પડતો પડછાયો લુગ્ધ દષ્ટિથી જોતી જોતી એ આખી રાત જાગતી જ એસી રહેતી. એનો વ્યથિત, પીડિત આત્મા પાંજરામાં પુરાયેલા પક્ષીની માફક દુર્દાનત આવેગથી હૃદયપિંજર ઉપર ચંચુ-પ્રહાર કરી રહ્યો હતો.

પોતાનો હૃદયેશ્વર આ પ્રમાણે વિલાસભોગ ભોગવી રહ્યો હતો તેથી ચંબેલીના હૃદયમાં શું થતું હશે ?

દીપક જેમ પતંગને પ્રલોભનો આપીને પોતાના તરફ આકર્ષે છે તેમ મનોહરનાથ પોતાના ઘરમાં ગાન તાનના જલસા કરીને, સ્વર્ગસમાં વિલાસસુખનાં પ્રલોભનો જતાવીને ચંબેલીને પોતાની પાસે આકર્ષી રહ્યો હતો. ચંબેલી મોડી રાત સુધી એકલી બેઠી બેઠી મનોહરનાથના ઘરનો પ્રકાશ, સંગીત અને એનો પડછાયો, તેનું પોતાની કંપનાદ્વારા માયા-જગત બનાવતી હતી. એ માયાપુરીની વચ્ચેવચ્ચ ચંબેલી પોતાના મનદેવતાને એસાડતી, મુગ્ધ દષ્ટિથી તેને નીહાળતી, લોચન ભરી ભરીને તેનાં દર્શન કરતી અને પોતાના જીવન-યૌવનને વાસનાની આગમાં ધૂપ પેરે ભભરાવીને પોતાના નિર્જન સુનસાન ઘરમાં મનોહરનાથની પૂજા કર્યા કરતી હતી. એ નહોતી જાણતી કે મનોહરનાથના ઘરની અંદર ચાલી રહેલા પ્રમોદપ્રવાહની મધ્યમાં તો પ્રાણુ ક્ષય કરનારો દાહ બળી રહ્યો છે. બિચારી વિધવાને દૂરથી શી રીતે દેખાય કે આ નિદ્રાહિન રાત્રિના

પ્રકાશની ભીતર એક હૃદયહીન નિષ્કુર પ્રલયની કીડા ચાલી રહી હતી. ચંબેલી પોતાના સુનસાન માગની બારીમાં બેસીને પેશું માયામય સ્વર્ગ અને પોતાના કલ્પિત દેવને હૃદયમાં ધારણ કરીને પોતાનું આખું જીવન સુખ-સ્વાનનો અનુભવ કરતી કરતી વ્યતીત કરી ચક્રી હોત; પરંતુ એના મનોદિલ્પત દેવ અને સ્વર્ગ પૃથ્વીનો સ્પર્શ ક્યો એટલે સ્વર્ગ પણ નષ્ટ થયું અને સ્વર્ગની કલ્પના કરનાર વ્યક્તિ પણ નષ્ટ થઈને માટીમાં મળી ગઈ.

આ વિધવા ઉપર કેવી રીતે મનોહરનાથની વિકારી દષ્ટિ પડી, એણે વિનોદચંદ્ર નામ ધારણ કરીને પ્રેમથી ભરાઈ જતો પત્ર કેવી રીતે લખ્યો, ત્યાર પછી આશા, નિરાશા, ઉદ્લાસ, અંકેચમાં પ્રણયી હૃદયોના દિવસો કેમ વ્યતીત થવા લાગ્યા, ત્યાર બાદ પ્રલય જેવા ભયાનક સુખની ઉન્મત્ત અવસ્થામાં વિધવાની દષ્ટિએ આખું જગત કેવાં કેવાં પ્રલોભનો પાથરી રહ્યું હતું, અને એ પ્રલોભનોમાં લોભાઈને આ સંસારને એ કેવી રીતે બૂલી ગઈ, બાદ અકસ્માત એક દિવસે સંસારમાંથી વિરક્ત થઈ કેવી રીતે દૂર ચાલી ગઈ, તેનું વિસ્તૃત વિવરણ કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી.

એક દિવસ મધ્યરાત્રે માતા, પિતા, ભાઈઓ અને ઘર છોડીને ચંબેલી વિનોદચંદ્રનામધારી મનોહરનાથ સાથે ગાડીમાં બેસીને ચાલી ગઈ. ગાડીમાં પોતાનો હૃદય-દેવ મનોહરનાથ ચંબેલીની નેડાનેડ બેઠો ત્યારે ચંબેલી લજ્જનની મારી ગળે મરી ગઈ. ગાડી ચાલવા લાગી ત્યારે ચંબેલી રડતી રડતી મનોહરનાથને પગે પડી અને કહેવા લાગી “ હું તમારે પગે પડું છું, તમે મને મારે ઘેર પાછી પહોંચતી કરી દો.” મનોહરનાથે પોતાના બન્ને હાથથી એનું મોઢું ઘામી દીધું અને ગાડી પૂર્ણ વેગથી ચાલવા લાગી.

પાણીમાં ડુબતા મનુષ્યની દષ્ટિ સમક્ષ એક પળવારમાં સમસ્ત જીવનની ઘટનાઓ આવીને જેમ ખડી થઈ જાય છે, તેમ આ બંધ

ગાડીના અંધકારમાં ડુબી જતી ચંબેલીના સ્મૃતિપટ ઉપર એક પંખી એક નીચેની ઘટનાઓ રજુ થવા લાગી. એના પિતાને જમતી વખતે પોતે પાસે બેઠી ન હોય તો ખાવાનું નહોતું ભાવતું, એના ભાઈઓ નિશાળેથી છુટીને આવતા એટલે એની પાસે ખાવાનું માગતા, સવારમાં માતાની સાથે ઘરનું કામકાજ કરતી હતી, સાંજે માતા એનો ચોટલો વાળતી હતી. વિગેરે નાનાં મોટાં તમામ કામ એને એક પંખી એક યાદ આવવા લાગ્યાં. એને તે જીવન સ્વર્ગસમું જણાયું. ઘરનું કામકાજ કરવું, ભોજન સમયે પિતાને પંખો નાખવો, બે પ્રહર માતાની સેવા કરવી, ભાઈઓની ધીંગામસ્તી સહન કરવી, આ બધું એને શાંતિપૂર્ણ દુર્લભ સુખ જેવું જણાયું. એ વિચાર કરવા લાગી “ અત્યારે શીત્રવતી સ્ત્રીઓ પોતાના ઘરમાં ગાઢ નિદ્રાનું સુખ ભોગવી રહી હશે હું મારા ઘરમાં પલંગ ઉપર નિશ્ચિંત જીવે સુખ રહી હતી. હાય, આ વાત પહેલાથી મને ન સુઝી ? ગૃહલક્ષ્મીઓ સવારે ઉઠીને સંક્રાંત્ય વગર પોતાના નિત્ય કાર્યમાં લાગી જશે, ત્યારે ઘર ત્યાગી નીકળી પડેલી નિદ્રાહીન ચંબેલીની રાત ક્યાં પુરી થશે ? પ્રાતઃકાલે ચંબેલીના ઘરમાં સૂર્યનારાયણ પ્રવેશ કરશે ત્યારે ત્યાં કેવો હાહાકાર થઈ જશે ? ઘરનાં બધાંને શરમાઈને મરી જવું પડશે ! કેવું કલંક ! ”

ચંબેલી બહુ રડી. મનોહરનાથને એણે બહુ બહુ વિનવણી કરી “ હજુએ રાત બાકી છે, મારી મા અને મારા ભાઈઓ હજુ ઉંઘતાં હશે, એટલામાં તમે મને મારે ઘેર પાછી મુકી આવો.”

એના દેવે એના બોલવા ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. સ્ટેશન આવ્યું. મનોહરનાથે બે સેકન્ડ ક્લાસની ટિકીટ કરાવી અને બન્ને ગાડીમાં બેઠાં, મનોહરનાથ એને ચિરવાંછિત સ્વર્ગલોકમાં લઈ ચાલ્યો.

થોડીવારે દેવ અને સ્વર્ગ બન્ને બીજી ગાડીમાં બેસીને બીજે રથે વિદાય થઈ ગયાં. વિધવા પાપસમુદ્રમાં પડીને કુબકાં ખાવા લાગી

મનોહરનાથના પૂર્વ વૃત્તાંતની આ એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ અમે અહીં કર્યો છે. અશ્વીત્વનાના ભયે અન્ય ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ :અહીં' નથી કરવામાં આવ્યો.

આ સમયે મુવાં મુડદાંને ચુંથવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ સમયે વિનોદચંદ્ર નામનું સ્મરણ રાખનાર કાઈ મનુષ્ય જગતમાં હશે કે નહિ એ મોટો સંદેહ છે. અત્યારે મનોહરનાથ શુદ્ધ આચાર વિચાર-વાળો બની ગયો છે. હવે એ પોતાનું નિત્ય ખટકર્મ કર્યા કરે છે અને સદા શાસ્ત્રનોજ વિચાર કર્યા કરે છે. પોતાના નાના નાના પુત્રોને પણ એ યોગાભ્યાસ કરાવે છે અને પોતાની પત્નીઓને સૂર્યચંદ્ર તો ચું પણ વાયુની પણ જ્યાં ગતિ થતી નથી એવા અંતઃપુરમાં સુરક્ષિત રીતે રાખે છે. પરંતુ એણે એકવાર કેટલીક રમણીઓનો અપરાધ કર્યો હતો એ કારણથી આજ સ્ત્રીઓના સર્વ પ્રકારેના સામાજિક અપરાધો બદલ એ કંઠાર શિક્ષાનો પ્રબંધ કરતો હતો.

ચુનીને ફાંસી દેવાનો હુકમ કર્યા પછી એએક દિવસ વીત્યા બાદ વિવિધ પ્રકારના ભોજનનો શોખી મનોહરનાથ જેલના બાગમાં શાક વિગેરે લેવા ફરતો ફરતો જઈ ચઢ્યો એ વખતે ચુની પોતાના પતિત જીવનના સર્વ અપરાધોનું સ્મરણ કરીને પશ્ચાત્તાપ કરીને રહી છે કે નહિ તે જાણવાના કુતુહલથી જેલની અંદર સ્ત્રીઓના વૉડમાં એ ગયો. ત્યાં લડાઈ ટટો થતો એવો કાલાહલ એના કાને આવવા લાગ્યો. પાસે જઈને જોયું તો ચુની પહેરાવાળા સિપાઈની સાથે ઝગડો કરી રહી હતી. મનોહરનાથ મનમાં હસ્યો, વિચાર કર્યો કે સ્ત્રીઓના સ્વભાવ જ આવા હોય છે. માથા ઉપર તો મોત ભમી રહ્યું છે છતાં વઢવું ઝવડવું છોડતી નથી. મને તો એમ લાગે છે કે એ યમપુરીમાં જશે ત્યાં પણ એ યમના દૂતો જોડે લડ્યા વગર રહેવાની નથી. વળી એને વિચાર આવ્યો કે એને જે અક્ષર ઉપદેશના કહીને મરતી વખતે એના હૃદયમાં કૃતકર્મનો પશ્ચાત્તાપ કરાવવો યોગ્ય છે;

એટલે આવા સાધુ ઉદ્દેશથી એ ચુનીની છેક નજીક ગયો. એને જોઈને ચુનીએ બે હાથ જોડીને કરુણ સ્વરે કહ્યું “ જજ સાહેબ, તમારી આણુ છે, આને કહો મારી વીંટી મને આપી દે.”

પૂછવાથી માલમ પડ્યું કે ચુનીએ ચોટલામાં વીંટી સંતાડી રાખી હતી. પહેરેગીરની અચાનક રીતે એના ઉપર નજર પડી એટલે એની પાસેથી એણે એ વીંટી છીનવી લીધી.

મનોહરનાથ વળી મનમાં હસ્યો. “ કાલે તો ફાંસીને લાકડે લટકી જવાની છે છતાં એને વીંટીનો મોહ છુટતો નથી. ઘરેણું જ સ્ત્રીઓનું સર્વસ્વ છે.”

પહેરાવાળાને મનોહરનાથની હથેળીમાં જાણે ધગધગતો અંગારો મુકી દીધો હોય તેમ એ વીંટીને જોઈને ચોંકી ઉઠ્યો. વીંટીની એક બાજુએ હાથીદાંત ઉપર આઈલ પેઈન્ટિંગથી મુછવાળા એક યુવકનો ફોટો ચીતરેલો હતો અને બીજી બાજુએ સુવર્ણચકતી ઉપર કાતરેલું હતું—“ વિનોદચંદ્ર ”

મનોહરનાથે વીંટીનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી ફરી એકવાર ચુનીના મુખ સામું ધારી ધારીને જોયું. ચોવીસ વર્ષ પહેલાંનું એક અત્યુપૂર્ણ, પ્રીતિથી કામળ શરમાળ મુખડું એનાં નયન સમક્ષ ખડું થઈ ગયું એ મુખ જોડે ચુનીનું મુખ ઘણું જ મળતું આવતું હતું.

મનોહરનાથે વળી એકવાર ફરીથી આ સુવર્ણમુદ્રિકા તરફ નજર કરી. પછી ધીમે ધીમે એણે પોતાનું ડોકું ઉંચું કર્યું ત્યારે એની સન્મુખ પેટી કલંકિની પતિત રમણી નાની સુવર્ણમુદ્રિકાની ઉજ્જવલ પ્રભાથી સુવર્ણની દેવીની પ્રતિમા સમાન ઝળકી ઉઠી.

હાડપિંજર

અમે છોકરાઓ જે ખંડમાં સુઈ રહેતા હતા તેની જોડેના ઓરડામાં મનુષ્યનું હાડપિંજર લટકાવેલું હતું, રાતે આ હાડપિંજરને પવન ખખડાવતો હતો અને દિવસે તેને અમે ખખડાવતા હતા અમારા વડીલોનો એવા આગ્રહ હતો કે અમારે સર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં પારંગત થવું, એટલે અમે પ્રથમ કેમ્પબેલ મેડીકલ સ્કુલમાં એક વિદ્યાર્થીકેને અસ્થિશાસ્ત્ર શીખતા હતા. અમારા વડીલો એમના આગ્રહમાં કેટલે અંશે વિજયવંત નીવડ્યા તે અમને જે ઓળખે જે તેને કહેવાની જરૂર નથી, અને અમને જે ઓળખતા નથી તેમનાથી તો ગુપ્ત રાખેલું જ સારું.

ત્યાર પછી તો ઘણાં વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં હતાં. પેલું હાડપિંજર પણ ઓરડામાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું તેમ જ અમારા મગજમાંથી વેલી અસ્થિવિદ્યા પણ સદંતર નાશ પામી હતી. અમારા મગજમાંથી તેનું નામ નિશાને શોધ્યું જડે એમ નહોતું.

એક દિવસ અમારે ઘેર મેમાન આવ્યા હતા એટલે મારે પેલા અસલી ઓરડામાં સુવું પડ્યું. સ્થાન ફેર થવાથી મને નિંદ્રા ન આવી અને હું પાસાં ધસતો પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ધડીઆળમાં કલાકે કલાકે વાગતા ટકોરા ગણ્યા કરતો હતો. આખરે ખુણામાં બળતો દીવો પણ

ધીમે ધીમે ઝાંખો થઈને ઓલવાઈ ગયો. અમારા ઘરમાં તાજા જ એક બે બેદકારક બનાવો બન્યા હતા એટલે દીવાના ઓલવાઈ જવા સાથે મને સ્વાભાવિક રીતે મૃત્યુના વિચાર આવવા લાગ્યા. પ્રકૃતિ દેવીની આ મહાન રંગભૂમિમાં, દીવાની જ્યોતિનું શાશ્વત અંધકારમાં લય થઈ જવું અને આપણા મનુષ્યજીવનની જ્યોતિનું ઓલવાઈ જવું એ બન્ને મને તો સરખું જ લાગ્યું.

વિચારની પરંપરામાં હાડપિંજરનો પણ વારો આવ્યો. હું વિચાર કરતો હતો કે અસ્થિપિંજરનું બનેલું આ શરીર કેના જેવું હશે ? એટલામાં ઓરડાની દીવાલને ઓથે ઓથે મારી પથારીની કાંઈ પ્રદક્ષિણા ફરતું હોય એમ મને લાગ્યું. કાંઈ ત્વરિત ગતિએ શ્વાસ લેતું મને સંભળાયું. મને લાગ્યું કે એ વ્યક્તિ કશાની શોધ કર્યા કરે છે પણ તેને કશો પત્તો લાગતો નથી. મને લાગ્યું કે આખી રાત ઉંઘ નથી આવી તેથી મારું મગજ કાંઈ ભ્રમણા ઉપર ચઢી ગયેલું લાગે છે. મારાં ગાંડસ્થલોમાં આવેલી શિરાઓ એટલા જોરથી ધબકી રહી હતી કે જાણે તેમાં કાંઈ દોડાદોડી કરી રહ્યું હોય. મારા આખા શરીરમાં કંપ છુટી ગયો. આ ચિત્તભ્રમમાંથી મુક્તિ મેળવવા હું એકદમ તાણીથી ધ્રુમ પાડી ઉઠ્યો કે “કાણુ છે એ ?” તે વ્યક્તિનાં પગલાં મારી પથારી આગળ આવીને અટક્યાં. મને જવાબ મળ્યો “એ તો હું છું. હું મારા હાડપિંજરને જોળવા આવી છું.”

મારી કલ્પના સૃષ્ટિનું જ આ મનુષ્ય હતું, એટલે તેના આગળ લય વ્યક્ત કરવો જ નકામો છે એમ ધારીને મારા જોળામાં પડેલા ઉશીકાને જોર દઈને પકડી રાખતો હું સહેજભાવે બોલી ઉઠ્યો “આટલી રાતે એ કામ તમે ઠીક કાઢ્યું. હવે એ હાડપિંજર તમને શું ઉપયોગી થઈ પડશે ?”

જવાબ જાણે મચ્છરદાનીમાંથી આવતો હતો “આ કેવો સવાલ ? એ હાડપિંજરમાં તો મારું હૃદય હતું. એની આસપાસ તો મારું ભર-

યૌવન ખીલી રહ્યું હતું. તેને એકવાર ફરી જોવાની મને ઇચ્છા ન થાય ?”

મેં કહ્યું “ અલગત થવી જ જોઈએ, એમાં કશું ગેરવ્યાજખી-પણું નથી. તમે જેને જોળતાં હોય તેને ભલે જોજો પણ મને તો હવે જરા ઉંઘવા દો. ”

વળી સ્વર સંભળાયો “ હું ધારું છું કે તમે અહીં એકલા જ છો. ઠીક, જરા વાર હું અહીં બેસીશ અને તમારી સાથે થોડી વાતો કરીશ. વર્ષો પહેલાં હું માણસો સાથે બેસતી અને તેમની સાથે વાતો કરતી, પણ છેલ્લાં પાંતરીસ વર્ષથી તો રમશાનભૂમિના પવનને હું મારા વિલાપ સંભળાવું છું. આજે હું ફરીથી પહેલાંની માફક મનુષ્ય જોડે વાત કરું છું. ” મને લાગ્યું કે કોઈ મારા પલંગ આગળ બેઠું. મેં જોયું કે હવે મારો છુટકો નહોતો એટલે બનતી મીઠાશથી મેં તેને જવાબ દીધો “ ત્યારે તો મને મઝા પડશે. પણ કાંઈક આનંદ લાગે એવી વાત કરજો. ”

“ હું તમને મારું જીવનવૃત્તાંત જ કહેવા ધારું છું. એમાં તમને ઘણી રમુજ પડશે. ” આ વખતે બરોબર બેના ટકોરા થયા.

“ જ્યારે હું જીવતી હતી અને યૌવનાવસ્થામાં આવેલી હતી તે વખતે મને એક જણની મોતના જેટલી ખીક લાગતી હતી. તે એક જણ ખીજા કોઈ નહિ પણ મારા પતિ જ હતા. ગળામાં ભરાયલા મત્સ્ય જેવી મારી મનોદશા હતી. બાલ્યાવસ્થાના શાંત ગૃહમાંથી એક અપરિચિત જને તીક્ષ્ણ ધારવાળી આંકડીથી જાણે મને તેની પાસે ખેંચી લીધી. તેની પાસેથી નાસી છુટવાનો મને કોઈ માર્ગ ન જડ્યો.

પરણ્યા પછી મારા પતિ બે મહિને ગુજરી ગયા. મારાં સગાં વહાલાં અને સ્નેહીજનોએ મારું દુઃખ જોઈને હૃદય પીગળી જાય એવું આક્રંદ કર્યું. મારા સસરાએ મારા મુખનું ધારી ધારીને નિરીક્ષણ

કરી લીધા પછી મારી સાસુને કહ્યું ‘ તને જણાતું નથી ? જોને આ તો ડાકણ છે. ’—કેમ સાંભળો છો કે, વાતમાં રસ પડે છે ને ? ”

મેં કહ્યું “ ખરેખર ઘણો રસ પડે છે, તમે વાર્તાનો આરંભ અત્યંત રમુજી રીતે કર્યો છે. ”

“ ચાલો ત્યારે આગળ સાંભળો. હું તો પછી ખુશી થતી મારે પીએર આવતી રહી. લોકો તો જો કે મારાથી છાનું જ રાખતા હતા પણ મને ખબર પડી ગઈ હતી કે પ્રભુએ મને અલૌકિક સૌન્દર્ય આપ્યું હતું. કેમ તમારો શો અભિપ્રાય છે ? ”

“ મેં કહ્યું “ ખરેખર હશે, પણ મેં તમને ક્યારે જોયાં છે ? ”

“ શું મને જોઈ જ નથી ? પેલા મારા હાડપિંજરનું શું કયું ? હાહાહાહા ! કાંઈ હરકત નહિ. હું તો મસ્કરી કરતી હતી. પેલાં બપોલો જેવાં જણાતાં મોટાં બે કાણાંમાં તો ચકચકીત કાળાં સ્નેહદ્રાં મારાં બે નયનો હતાં અને પેલા બહાર નીકળી આવેલા દાંતીયાં કરતાં દાંત ઉપર તો મારું આખું વદનમંડળ આવેલું હતું, અને તેમાં પેલા ધરવાળાં જેવા ઓઝ ઉપર તો મધુર સ્મિત ફરકી રહેતું હતું તે વાત હવે હું તમને કેવી રીતે મનાવી શકું ? હુંકામાં પેલા સુકકા હાડકાના માળા ઉપર જ એક વાર મારી જુવાની પુર બહારમાં, પુર રંગમાં લલિત લાવણ્યથી ચોગીના હૃદયને પણ ચલિત કરી દેતી, મુગ્ધ કરી દેતી, ખીલી રહી હતી એનો તમને કાંઈક ખ્યાલ આપતાં પણ મને હસતું આવે છે, મને કોઈ પણ ચઢી જાય છે. ”

“ મારા વખતના ઘણા પ્રખ્યાત ડોક્ટરોને પણ સ્વપ્ને ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય કે મારાં હાડકાં અસ્થિશાસ્ત્ર શીખવવાના ઉપયોગમાં લેવાશે. તમે જાણો છો, એક ડોક્ટરે તો મને કનકની ચંપકકલિકાની ઉપમા આપી હતી. એમના મત પ્રમાણે મારા શિવાયના તમામ મનુષ્યપ્રાણી ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન-શાસ્ત્રના માત્ર નમુના જ છે; ફક્ત હું જ

સૌન્દર્યની પ્રાણવંતી દેવી હતી. અંપકપુષ્પના હાડપિંજરનો વિચાર આવી શકે છે ?

અત્યારે હું ચાલતી, ત્યારે જેમ હીરાનાં તેજસ્વી કિરણોનો ઝગ-ઝગાટ ચારે તરફ ફેલાઈ રહે તેમ મારા સૌન્દર્યના ઝઘઝઘાટની છોળો ચારે બાજુએ ઉડી રહેતી હતી. હું કલાકોના કલાકો સુધી મારા કરકમળમાં ભલભલા શ્રેષ્ઠ નરવીરોને પોતાની હથેળીમાં નચાવી શકે એવી શક્તિ હતી.

“પરંતુ મારા મુડદાલ અસ્થિપિંજરે તમારી સમક્ષ મારી વિરુદ્ધ ખોટી સાક્ષી પુરી છે. મારી નિર્લજ્જપણે એણે બદનક્ષી કરી છે. એનું જુઠાણું ઉઘાડું પાડવા હું અશક્ત હતી, તે કારણને લઈને જ સૌના કરતાં મને તમારા ઉપર બહુ ઝાંઝ ચઢે છે. મને એવું થાય છે કે જાણે મારા ગુલાખી મોહક સૌન્દર્યનું તમને દર્શન કરાવીને તમારી આંખની નિદ્રાને હું નિરંતરનો દેશવટો આપી દઉં, અને તમારા મગજમાં જે દુષ્ટ અસ્થિવિદ્યાનું ભુંસું ભરાયલું છે તેને વાળી જુડીને સાફ કરી દઉં.”

હું ગજી ઉઠ્યો “જો તમે અત્યારે જીવતાં હોત તો હું તમારા સમ ખાઈને કહેત કે મારા મગજમાં અત્યારે એ અસ્થિવિદ્યાનું અસ્તિત્વ સરખું બે રહ્યું નથી. અત્યારે તો આ પાછલી રાતના અભેદ અંધકારમાં પણ મનોરમ રમણીયતાનું તેજોપૂર્ણ દશ્ય મારા મગજમાં રમી રહ્યું છે. આથી વિશેષ હું કાંઈ કહી શકતો નથી.”

પેલો સ્વર તો ચાલુ જ રહ્યો “મારે કાંઈ બેનપણી નહોતી. મારા એકના એક ભાઈએ કુંવારા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એટલે મારા ઘરમાં સ્ત્રીઓમાં જુઓ તો હું એકલી જ. એકલી એકલી હું બાગમાં એકાદ વૃક્ષ નીચે બેસતી સકળ સંસારને મારી મોહિની લાગી હતી એવાં સ્વપ્નાં જોતી હતી. તારાઓ અનિમિષ લોચને મારી

ખુબસુરતીનું પાન કરી રહ્યા હતા. વાયુને પણ મારા લલિત અંગને સ્પર્શ કરવાનું મન થઈ જતું એટલે ગમે તે કારણે વાયુ વાતો અને મારો સ્પર્શ કરીને મૃદુ નિસાસા નાખતો. ઝીણું ઝીણું લીલું ઘાસ ઉગી રહેલી ભૂમિ, જેના ઉપર મેં મારા પાદપદ્મ મૂકેલાં હતાં તે ભૂમિ કદાચ એતનાવાળી હોત તોયે મારા પાદના સ્પર્શથી પુનઃ એતનારહિત થઈ જત. મને લાગ્યું કે આ સુષ્ટિના તમામ યુવાન માણસો મારા પગ નીચેની જમીનમાં ઉગેલા ઘાસનાં પાતરાં હતાં. અવિચારે મારું હૃદય ઉદાસ બની જતું હતું. મારા ભાઈનો મિત્ર શેખર ડૉક્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી અમારા ઘરનો ફેમિલી ડૉક્ટર થયો હું એને વારંવાર છાનીમાની જોયા કરતી હતી. મારો ભાઈ વિચિત્ર માણસ હતો અને દુનિયાને ઉઘાડી આંખ છતાં જોવાની એણે દરકાર કરી નહિ. એની અભિરુચિ માટે દુનિયામાં જોઈએ તેટલી ખાલી જગ્યા નહોતી તેથી એણે તો એકાંતિક જીવનનો અનુભવ લેવા માંડ્યો. એટલે હવે તો રોજ એકલો શેખર જ મારી દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યો. અને ત્યારે હું સાંજે બાગમાં મારા ચરણો આગળ મારી કદપનાના યુવાનોની સભા ભરીને બેસતી તે વખતે તેમાંનો પ્રત્યેક યુવાન મને શેખર જણાતો.—કેમ સાંભળો છો ને ? શો વિચાર કરો છો ? ”

મેં નિઃશ્વાસ નાખીને જવાબ આપ્યો “ હું શેખર હોત તો ? ” “ ઉભા રહો. મારી આખી વાત સાંભળી લો. વર્ષાઋતુમાં એકવાર મને તાવ આવ્યો હતો ડૉક્ટર મને જોવા આવ્યા. અમારું એ પ્રથમ મિલન હતું. હું બારી આગળ એટલા સારું આડી પડી હતી કે સાંજના આકાશની રતાશ મારા મુખની શીકારા ઉપર કાંઈ અસર કરી શકે. ડૉક્ટર અંદર આવીને મને જોવા લાગ્યા ત્યારે ડૉક્ટરને સ્થાનેથી હું જ જાણે મને પોતાને જોઈ રહી હોઉં એવી કદપના મેં કરી. સંધ્યાના સોનેરી પ્રકાશમાં મને જણાયું કે મારું સોહામણું શીકકું વદન ઘોળા મૃદુ તકીયાને અદેલીને લચી પડેલા પુષ્પની માફક નરમ થઈને પડ્યું હતું, મારા છુટા વાળની લટા મારા કપાળ ઉપર જાણે રમ્યા કરતી હતી, અને શરમથી નીચાં ઢળી ગયેલાં

મારી આંખના પોપચાં મારા આખા વદનમંડળ ઉપર કરુણાજનક છાયા પાથરી દેતાં હતાં.

ડૉક્ટરે શરમાતાં શરમાતાં મારા ભાઈને ધીમે રહીને પૂછ્યું “હું આમની નાડ તપાસું?”

મેં ઓઢેલું ખસેડી નાંખીને મારો અમિત ગોળમટોળ હાથ લાંબો કર્યો. એ હાથને જોતાં મને વિચાર આવ્યો કે મારા હાથમાં બંગડી હોત તો કેવું સાફ? દરદીની નાડ તપાસવામાં આટલી બધી કફોડી સ્થિતિ થયેલી મેં કાઈ ડૉક્ટરની જોયેલી નહિ. એમણે નાડ જોવા સાફ મારા કાંડા ઉપર આંગળીઓ મુકી તે મને ધ્રુજતી લાગી. એમણે મરા હાથની નાડ જોઈ, મેં એમના હૃદયની નાડ તપાસી. કેમ ખરું નથી માનતા?”

મેં કહ્યું “હું માનું છું, હૃદયના ધબકારા બધી વાત કહી દે છે.”

હું ઘણી વખત માંદી પડી અને ઘણીવાર સાજી થઈ, તે અરસામાં સાયંકાળના મારા કલ્પનાના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરનારા મારા કલ્પિત પુરુષો ધીમે ધીમે ઓછા થઈ ગયા અને છેવટે એક ઉપરજ વાત આવી. એક ડૉક્ટર અને એક દરદી એટલામાંજ મારી સૃષ્ટિનો સમાવેશ થઈ ગયો. હવે હું સંધ્યા સમયે ગુપ્ત રીતે સફેદ સાડી પરિધાન કરતી હતી. મારા અંખોડામાં સફેદ જીર્ણનાં પુષ્પનો હું ગજરો ધાલતી અને પછી મારા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે હાથમાં આપનો ઝાલીને વૃક્ષની નીચે બેસતી હતી.

વાર, તમે એમ ધારો છો કે વારંવાર પોતાનું રૂપ નીરખ્યા કરવાથી કંટાળો આવે છે? ના, તમે એમ ન ધારશો. મારા સ્વરૂપને હું મારી દૃષ્ટિએ નહોતી જોતી. તે વખતે હું એક હતી અને બે પણ હતી. હું પેલા ડૉક્ટરની દૃષ્ટિએ માફ સ્વરૂપ જોતી હતી. જેમ

જેમ હું તેની દ્રષ્ટિએ મારા સ્વરૂપને જોવા લાગી તેમ તેમ હું તેમાં વધારે મુગ્ધ થવા લાગી અને હું ઉન્મત્ત રીતે પ્રેમાસક્ત થઈ ગયો. મારી જાતને મેં આટલાં બધાં લાડ લડાવ્યાં છતાં સંધ્યાકાળના પવનની લહેકી માફક મારા હૃદયમાં નીસાસો સુસવાટા મારી રહ્યો હતો.”

“ત્યાર પછીથી હું કદીએ એકલી બેસતી નહિ. ત્યારે ચાલતી ત્યારે પૃથ્વી ઉપર મારા પગની આંગળીઓનાં ટેરવાં થનગન થનગન નાચી રહેતાં હતાં અને તે હું મારી નજરે જોવા કરતી હતી. મને વિચાર થતો કે ડૉક્ટર મારા આ વ્યાપારને જુએ તો એ શું ધારે ?”

મધ્યાન્હ થતો તે વખતે આકાશ સૂર્યના તેજથી જળાહ્ણી રહેતું. ફક્ત અહીંતહીં ઉડતી સમડીનો અવાજ સંભળાયા કરતો હતો બહાર ફેરીયો જુમ મારતો “બંગડીઓ લેવી છે કાચની બંગડીઓ ?” હું બાગમાં ઘાસવાળી જમીન ઉપર ઉજળી દૂધ જેવી ઘોળી ચાદર પાથરીને માફે માથું મારા હાથ ઉપર ટકવીને એક પડખે સુઈ રહેતી મારો બીજો હાથ હું જાણી જોઈને મારા બીજા પાસના અંગ ઉપર રમતો મુઠ્ઠી રાખતી અને હું તરંગોમાં ડુબી જતી. જાણે મારા હાથની આ સુંદર લલણ “કાઈની” દ્રષ્ટિએ પડતી, એટલે તે “કાઈ” પોતાના બે હાથમાં તે મારો હાથ લેતો અને ગુલાબી હથેળીમાં તે ચુંબન કરી ચાલ્યો જતો.—અહીંથીજ હું મારી કથાની પૂર્ણાહુતિ કરું તો કાઈ અનુકતું લાગશે ? મેં જવાબ દીધો “બહુ અનુકતું તો નહિ લાગે. વાત તો જરા અધુરી રહેશે, પણ એ અધુરી છાયાને હું બાકી રહેલી રાતમાં મારી વિચાર શક્તિની પીંછી લગાવી પૂર્ણ કરી દઈશ.” “પણ એથી તો વાર્તામાં ગંભીરપણું આવી જશે. એમાં હસવાને ક્યાં સ્થાન મળશે ? દાંત કકડાવતું હાડપિંજર ક્યાં જશે ? મારે મને વાત પુરીજ કરવા દો.”

“ ડોક્ટરની પ્રેક્ટિસ જરા ઠીક ચાલવા લાગી એટલે એમણે પોતાના દવાખના માટે અમારા ઘરનો નીચેનો ભાગ રાખી લીધો. હું એમની સાથે વાતો કરતી અને કેટલીકવાર મસ્કરીમાં પૂછતી પણ ખરી કે અમુક જાતની દવા અથવા અમુક જાતનું વિષ કેટલા પ્રમાણમાં લેવાઈ ગયું હોય તો મનુષ્યનું મૃત્યુ નીપજવી શકે ? એમના મનગમતો વિષય હતો એટલે એ સમજાવતાં એ ઘણા ખીસતા અને સચોટ રીતે એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા હતા આવી વાતોથી હું મૃત્યુના વિચારમાં ટેવાઈ ગઈ. એટલે હવે મારી સૃષ્ટિમાં માત્ર એજ વસ્તુઓ રહી હતી. “ પ્રેમ અને મૃત્યુ. ” હવે મારી વાતો પુરી થયા જેવીજ છે—ખુબ થોડી બાકી રહી છે. ”

હું બબડ્યો “ રાત પણ ક્યારે હવે ખુબ રહી છે ? ”

“ કેટલાક સમય પછી ડોક્ટર શૂન્યમનસ્ક થતા જતા હતા એ મને જણાયું. એક વાતથી એ ઘણા શરમાતા હોય એમ મને લાગ્યું અને તે વાત એ મારાથી ગુપ્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. એક દિવસ એ સુંદર પોષાક પહેરીને મારા ભાઈ પાસે આવીને અમારી ગાડી એમને જાઈતી હતી તે માગી ગયા.

હું તરતજ મારા ભાઈ પાસે ગઈ તેમની સાથે કેટલીક આડી વાતો કર્યા પછી મેં એમને પૂછ્યું. “ મોટા ભાઈ, ડોક્ટર આજે તમારી ગાડી માગી ગયા તે એ ક્યાં જવાના છે ? ”

મારાભાઈએ હુંકામાંજ કહ્યું “ મૃત્યુને માર્ગે. ”

મેં આજીજી કરીને પૂછ્યું “ ના ના ખરું કહેાને, એ ક્યાં જવાના છે ? ”

એમણે કહ્યું “ પરણવાને. ”

હું ખુબ હસતી હસતી બોલી “ એમ. ”

મને ધીમે ધીમે આતમી મળી કે ડૉક્ટરનાં ભવિષ્યનાં પત્ની એમનાં પિતાનાં એકનાં એક પુત્રી હોવાથી મોટા વારસો લઈને આવવાનાં હતાં પણ એમણે આ વાત મારાથી શા માટે ગુપ્ત રાખી હશે ? મેં એમને એમ કહ્યું હતું કે તમે જો લગ્ન કરશો તો મારું જીવન તુટી પડશે ? પુરુષોનો વિશ્વાસજ ન કરવો જોઈએ. સારા જીવનમાં મને ફક્ત એકજ પુરુષ જોડે પરિચય પડ્યો, અને એક પળ-વારમાં મેં આ સત્ય શોધી કાઢ્યું.

ડૉક્ટર પરવારીને પોતાના કાર્ય માટે જવાને તૈયાર થઈને આવ્યા એટલે લહેરો લેતા જળની પેઠે હું થોડોવાર મંદમંદ હસી અને પછી બોલી “ ત્યારે ડૉક્ટર, આજે રાતે તમારાં લગ્ન થઈ જવાનાં કેમ ? ”

મારી આ ટોળથી ડૉક્ટર ઝંખવાણા પડી ગયા એટલુંજ નહિ પણ એ તો ખરેખરા ઉકળી ગયા. મેં તો આગળ ચલાવ્યું “ કેમ કાંઈ રોશની એ નથી, અને વાગ્નં એ નથી આણ્યાં ? નિશ્વાસ નાખતા એ બોલ્યા “ લગ્ન એવું વર્ષભરું ટાણું છે ? ”

હું ફરીથી હસી પડી અને બોલી “ ડૉક્ટર, એમ નહિ ચાલશે રોશની અને વાગ્નં વગર લગ્ન થતાં સાંભળ્યાં છે ? ” મેં મારા ભાઈને ખાસ દાખીને આગ્રહ કર્યો કે આમ લુખ્ખાં લગ્ન ન થઈ શકે. એટલે એમણે પુરા કાઠથી વરઘોડો કાઢવાનો જાંદોજસ્ત કરી દીધો. પછી હું ડૉક્ટરને પ્રજ્ઞા લાગી “ ત્યારે ડૉક્ટર, હજુએ નાડ જોવાનું ચાલુ રાખશો ? ” જો કે મનુષ્યનાં મન અને તેમાં એ ખાસ કરીને પુરુષોનાં મન પરખવાં ઘણાં મુશ્કેલ છે, છતાંએ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા ઉપલા વચન તીરની માફક ડૉક્ટરના હૃદયને વીંધી રહ્યાં હતાં.

લગ્નવિધિ ઘણી મોડી રાતે થવાની હતી. એટલે મારા મોટા ભાઈ અને ડૉક્ટર એમના નિત્ય નિયમ મુજબ દ્રાક્ષાસવનું પાન કર-

વામાં મથગુલ બની ગયા હતા. ચંદ્રનો ઉદય હમણાંજ થયો હતો. એમની પાસે જઈને મેં ડૉક્ટરને યાદ દેવડાવ્યું “કેમ લગ્નની વાત ભૂલી ગયા કે શું ? હવે તમારે જવાનો સમય થયો.”

અહીં એક વાત મારે તમને કહી દેવી જોઈએ. ઉપર પ્રમાણે ડૉક્ટરને કહીને હું એકદમ નીચે ઉતરી પડી. ડૉક્ટરના દવાખાનામાં જઈ એક દવાની પડીકી લીધી અને જાનીમાની કાંઈ દેખે નહિ એમ ડૉક્ટરના પ્યાલામાં તે પડીકીની દવા મેં નાખી દીધી.

ડૉક્ટર પ્યાલો મોઢે માંડીને દ્રાક્ષાસવ ગટગટાવતા હતા. પછી ઘોર અવાજે અને મારા હૃદયને ચીરી નાખે એવો દષ્ટિપાત કરતા એ બોલ્યા “ત્યારે હવે હું જઈ છું.”

વાગ્દાનો સુર સંભળાવા લાગ્યો. હું મારા અવાસમાં ગર્ભ અને જાણે પરણવાની હોઠિં તેવાં લગ્ન અવસરનાં વસ્ત્રાલંકાર મારે અંગે મેં ધારણ કર્યા. મારી પાસે જેટલા દાગીના અને જરૂર ઝવેરાત હતું તે તમામ મેં પહેરી લીધું મેં મારા માથાના વાળ સેંથામાં હીંગળોટ લગાવ્યું કપાળમાં ચાંદલો કર્યો અને જાણે હું વરને નીરખવા અને તેમનો પાણિયહણ કરવા લગ્નમંડપમાં જતી હોઉં તેમ બાગમાં વૃક્ષ નીચે ગર્ભ અને ત્યાં મારી શય્યા તૈયાર કરી.

રાત રમણીય લાગતી હતી. મૃદુ દક્ષિણ પવન સૃષ્ટિના શ્રમને હરી લેતો હતો. જુઝનાં પુષ્પની સુવાસથી આખો બાગ મહેક મહેક થઈ રહ્યો હતો.

વાગ્દાનો સુર ધીમે ધીમે બંધ પડવા લાગ્યો, ચંદ્રજ્યોત્સ્ના ધીમે ધીમે ઝાંખી લાગી. આ સૃષ્ટિ સાથેનો મારો જીવન ભરનો સંબંધ માયાની માફક મારી દષ્ટિથી ધીમે ધીમે અદશ્ય થતો જણાયો.—પછી મેં મારાં નયન મીંચી દીધાં અને હું હસી.

મેં એવું અનુમાન બાંધ્યું હતું કે લોકો આવીને મને જોશે ત્યારે મારા રતુમડા હોડ ઉપર તેમને સ્મિત ફરકી રહેલું જણાશે.

કારણુકે ત્યારે હું સદાને માટે મારા પેલા શાશ્વત લગ્નમંડપમાં ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરતી હોઉં ત્યારે મારા હોઠ ઉપર મારા વદનમંડળને દેદીપ્યમાન કરતું મધુર સ્મિત ફરકતું જણાય એવી મારી આકાંક્ષા હતી.

પરંતુ હાય એ લગ્નમંડપ, હાય એ વિવાહના વસ્ત્રાલંકાર, મારા હૃદયમાં થતા ખડખડાટથી હું જાગી ઉઠી ત્યારે જણાયું કે ત્રણ છોકરાં મારા હાડપિંજરની મદદથી અસ્થિશાસ્ત્ર લખતાં હતાં. મારા વક્ષઃસ્થળમાં જ્યાં હર્ષ અને શોકના ધ્વજકારા થતા હતા અને જ્યાં મારા યૌવનની પાંખડીઓ એક પછી એક ખીલવા લાગી હતી, ત્યાં પોર્ષન્ટર ઠોકી ઠોકીને શિક્ષક મારાં અસ્થિનાં નામ શિખવવામાં ગુંથાઈ ગયો હતો. અરેરે, તમે જે વખતે મારા હાડપિંજરની મદદથી પૃથક્ પૃથક્ અસ્થિનાં નામ શીખતા હતા, તે વખતે પૂર્ણ કાળજી રાખીને મારા અંત સમયે સાચવી રાખેલું મધુર સ્મિતનું નામ નિશાન સરખું તમને જણાયું હતું !”

“ કેમ આ વાત તમને કેવી લાગી ? ”

“ મેં કહ્યું “ ઘણી જ આશ્ચર્યક. ” એટલામાં કાકા કરતા કાગડા બોલવા લાગ્યા. મેં પૂછ્યું “ હજી અહીં જ છો ને ? ” મને કશો જવાબ મળ્યો નહિ. સવારનું અજવાળું મારા શયનખંડમાં આવવા લાગ્યું.

એક હતો રાજા

એક હતો રાજા.

જ્યારે અમે છેક નાના હતા ત્યારે અમારી વાર્તાનું મંડાણ “એક હતો રાજા” ત્યાંથી થતું; પરંતુ તે રાજા કોણ હતો તે જાણવાની અમને કશી પડી નહોતી, તેમ તેનું નામ રિસાલિય હતું કે શાલિવાહન હતું, તે કાશીમાં રહેતો કે કનોજમાં રહેતો, તે જાણવાનીએ અમને કશી પરવા રહેતી નહિ. સાત વર્ષના નાના બાળકનું હૈયું ફક્ત એક જ વાતે હર્ષથી હ્રસ્વમલી રહેતું હતું. તે વાત સર્વ સત્યોનું સત્ય, સાર્વભૌમ સત્ય “એક હતો રાજા” એટલી જ હતી.

પરંતુ વર્તમાન યુગનો વાંચકદંડ વધારે ચોક્કસ હોય છે અને બીજા પાસેથી પણ વધારે ચોક્કસપણું માગે છે. વાર્તાનું મંડાણ ઉપર પ્રમાણે થતું એ જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે તેઓ એકદમ બીણા અને શંકાશીલ બને છે, અને વિજ્ઞાનની સર્ચલાઈટ મુકીને વાર્તાને ધારી ધારીને તપાસે છે અને પછી પૂછે છે “કયો રાજા ?”

આવા પ્રશ્નો થવા લાગ્યા એટલે વાર્તા કહેનારાઓ વધારે ચોક્કસ બનતા ગયા. હવે તેઓ “ એક હતો રાજા ” એમ કહીને વાર્તાની શરૂઆત નહોતા કરતા પણ મહાસાનીનો ડોળ ધાલતા તેઓ આવી રીતે શરૂઆત કરતા કે “ એક અગ્નતશત્રુ કરીને રાજા હતો. ” આટલો સુધારો થયો હતો તોપણ વર્તમાનકાળના વાંચકવૃંદને સંતોષ થયેલો ન જણાયો. વળી પાછા એ વિજ્ઞાનનાં ચક્ષુમાં નાકે ચઢાવીને આંખો મટમટાવતા વાર્તાકારને ખીન્ને પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા. “ કયો અગ્નતશત્રુ ? ” વાર્તાકારને સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડે છે. “ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જાણે છે કે અત્યાર સુધી સૃષ્ટિમાં ત્રણ અગ્નત-શત્રુઓ થઈ ગયા. પહેલો ઇ. સ. પૂર્વે વીસમા શતકમાં જન્મ્યો હતો અને અઠી વર્ષની કુમળી વયમાં ગુજરી ગયો. એના રાજ્યનો સવિસ્તર વિશ્વસનીય વૃત્તાંત કાંઈ પામેથી ન મળી શક્યો તેને માટે મને ઘણી દીક્ષગીરી થાય છે. ખીન્ને અગ્નતશત્રુ ઇતિહાસકારોને સારી રીતે જાત છે. ઇતિહાસની નવી એન્સાઈક્લોપીડીયા-જ્ઞાનચક્રમાં તમે દૃષ્ટિપાત કરશો તો.....”

આટલાથી વાંચકવૃંદની શંકાઓનું સમાધાન થઈ જાય છે. અને વાર્તાકારમાં વિશ્વાસ ચોંટી છે. એ મનોગત કહે છે કે “હવે તો આપણને ઓધ લેવા જેવી વાર્તાનો લાભ મળી શકે છે.”

જુઓને, આપણને બ્રાન્તિમાં પડવું કેવું ગમે છે ? આપણે કાંઈ જાણતા નથી એવું કાંઈ ધારી લેશે તો ? એ વિચારે આપણા હૃદયમાં ગુન્ત ભય રહ્યા કરે છે. હેવટે તો આપણે કબુલ કરવું જ પડે છે કે આપણે ઘણા અજ્ઞાન છીએ છતાં એ વાત આપણે ઝટ કબુલ કરતા નથી.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે “ તમે મને કાંઈ પૂછશો નહિ તો હું ખીલકુલે જુહું નહિ બોલું.” સાત વર્ષનો છોકરો જે પરીઓની

વાર્તા સાંભળે છે તે એ વાર્તા સારી રીતે સમજી શકે છે; અને વાર્તા કહેવાતી હોય તે દરમ્યાન એ કાંઈ પ્રશ્નો પૂછતો નથી તેથી એ વાર્તાનું સ્વચ્છ અને સુંદર અસત્ય નાના બાળકની માફક ઉઘાડું અને નિર્દોષ રહે છે, એને મૂર્તિમંત સત્ય સમું પારદર્શક અને નિર્મળ ગરણના નીતરા પાણી જેવું હોય છે. આપણી આધુનિક વાર્તાઓમાં પણ અસત્ય તો રહેલું જ છે. પરંતુ એ અસત્ય એના ખરા સ્વરૂપમાં નહિ જણાતાં વિદ્વાનોના બુદ્ધિબળથી ઢંકાયેલું રહે છે. વાંચનાર જો આ બુદ્ધિબળને ભેદીને છુપાઈ રહેલું અસત્ય પકડી કાઢે છે, તો તરત જ પેલા વાર્તાકાર ઉપરનો એનો વિશ્વાસ ઉડી જાય છે.

અમે નાના હતા ત્યારે અમારી પોતાની રીતે વાર્તાની મિષ્ટતા ઘણી સારી રીતે સમજી શકતા અને અમારા સમજવામાં ખીલકુલે ભૂલ થતી નહિ. જ્ઞાન જેવી કુદ્દલક વસ્તુ ઉપર અમે જરાએ ધ્યાન આપતાં નહિ. અમને તો ફક્ત સત્યની જ જરૂર હતી. અમારાં આયનાં જેવાં વિકાર વિનાનાં નિર્મળ હૃદયને સત્ય ક્યાં હોય છે અને તેને કેવી રીતે પમાય છે એ ઘણી સારી રીતે જ્ઞાત હતું. આજે એના એજ અમે વિવિધ હકિકતથી પાનાંનાં પાનાં ભરી કાઢીએ, પરંતુ તેમાં સત્ય જોઈએ તો માત્ર આટલું—

“ એક હતો રાગ.”

કલકત્તામાં નાનપણમાં મેં એક વાત સાંભળી હતી. તે મને અત્યારે ખાસ યાદ આવે છે. તે દિવસે સાંજ પડી હતી, વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, પવન પણ પુષ્કળ હતો. આખા શહેરમાં રેલ આવી ગઈ હતી. અમારી પોળમાં ઘુંટણ સમાં પાણી થઈ ગયાં હતાં. મને મનમાં એવું થયા કરતું હતું કે આજે મારા માસ્તરથી ભણાવા ન આવી શકાય તો બહુ સાફ થાય. હું ઓટલા ઉપર પડેલા બાંકડા ઉપર બેઠો બેઠો પોળ સામે દૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો. તે વખતે મારી છાતી તમે જોઈ હોય તો ધડક ધડક થયા કરતી હતી. હું મિનીટ

મિનીટ વરસાદ સામું જોવા કરતો અને જો એ રહી જવા આવતો તો એ હાથ જોડીને હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો કે ભગવાન, સાડા સાત વાગ્યા સુધી પુષ્કળ વરસાદ વરસાવજો. તે વખતે હું તો એમજ જાણતો હતો કે વરસાદની જરૂર ફક્ત એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે હતી; અને તે એ કે જો વરસાદ આવે તો આપણે માસ્તરના સપાટામાંથી બચી જઈએ.

કદાચ મારી પ્રાર્થનાને લીધે નહિ હોય તો પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને હશે; ગમે તેમ હો પણ વરસાદનું જોર તો બીલકુલે કમી થયું નહિ. મારે દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે મારા માસ્તરનું જોર કમી થયું નહિ. બરોબર વખતસર જ મિનીટનો પણ ફેર પડ્યા શિવાય મારા માસ્તર હાથમાં સોટી લઈને પોળમાં પેસતા જણાયા. મારી આશાનો પરપોટો મારી છાતીમાં ફુટી ગયો અને મારું હૃદય જાણે બંધ પડી ગયું. આ દુનિયામાં પાપ કર્યાં હોય તેવી તેને મૃત્યુ પછી શિક્ષા થાય છે. સૃષ્ટિનો એ નિયમ જો બરો હોય તો જરૂર આવતે જન્મે હું માસ્તર થઈશ અને મારા માસ્તરને મારા નિશાળી-આ થઈને મારો માર ખાવો પડશે.

જેવી મેં એમની છત્રી દીડી તેવો જ હું તો જીવ લઈને નાંકો અને માના ઓરડામાં ભરાઈ ગયો. મારી મા અને મારી દાદીમાં બન્ને દીવાના પ્રકાશમાં પત્તાં રમતાં હતાં. હું તો જોવા ત્યાં ગયો તેવો જ મારી માએ પાથરી રાખેલી પથારીમાં ધસ દઈને પડ્યો અને ગળગળો થતો બોલ્યો “આ, માસ્તર આવ્યા છે અને ‘મારું’ માથું એટલું બધું દુઃખે છે કે આજે હું ભણવા ના બેસું તો ?”

હું આશા રાખું છું કે કુમળી વયનાં બાળકોને આ વાત કાંઈ નહિ વંચાવો અને હું અંતઃપૂર્વક ઇચ્છું છું કે સ્કૂલોમાં ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં આ વાત કાંઈ દાખલ કરશે નહિ. મેં જે ક્યું હતું, તે ઘણું

અયોધ્યે કૈયું હતું પણ તેની મને કશીયે શિક્ષા થઈ નહિ. મારી લુચ્ચાઈમાં હું તો ઉલટો ફાવી ગયો. મારી માએ કહ્યું “ હશે ત્યારે ” એમ કરીને નોકરને હુકમ કર્યો કે “ જા, માસ્તરને કહે કે આજે બાઈનું શરીર ઠીક નથી માટે કાલે આવજો.”

મારી તળીઅત બગડી આવી તે એ વાત મારી માતાએ માની હોય એમ મને ન લાગ્યું; કારણ કે એ તો એની મેળે નિશ્ચિંત જીવે રમતમાં ધ્યાન આપવા લાગી, અને હું ક્યાં છું તેનું એને રમવાની લાયમાં રમણ ન રહ્યું. હું પણ મારો બાજીમાં ફાવી ગયો. એટલે ગોદડામાં મોઢું ઘાલીને પેટ ભરીને હસ્યો.

પણ સાત વર્ષનો છોકરો માંદા રહેવાનો દોંગ ક્યાં સુધી નીભાવી શકે. એકાદ બે મિનીટમાં તો હું ઉડીને બેઠો થયો અને મારા દાદીમાને પજવવા લાગ્યો. “ ના, દાદીમા એક વાત કહો. ” પણ મારું કહેવું કોણ સાંભળે ? મા અને દાદીમા પતાં રમવામાં એટલાં બધાં મશગુલ થઈ ગયાં હતાં કે ન પૂછે વાત. આખરે મારી મા કંટાળીને બોલી ઉડી “ છોકરા પજવ્યા ન કર. આટલો દાવ અમને રમી લેવા દે. ” પણ હું એમનો કેડો શાનો મુકું, “ ના દાદીમા, મને બસ વાત કહેવી જ પડશે. ” વળી મારી માને કહેવા લાગ્યો “ જા, હવે કાલે રમજો હવે તું દાદીમાને વાત કહેવા દે.”

મારી માતા જીવંતે હારી. પતાં ફેંકી દેતી દાદીમાને કહેવા લાગી “ જુઓને આ તો માનતો જ નથી. કહો એને વાત એટલે થયું. માતાએ મારો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો. એટલે મેં દાદીમાનો હાથ પકડીને એમને નીચે બેસાડ્યાં અને કહ્યું કે હવે કહેવા માંડો વાત. દાદીમાએ વાત માંડી “ એક હતો રાજા, અને એક હતી રાણી.” વાતની શરૂઆત તો ઠીક થઈ; કારણ કે રાજાને એક જ રાણી હતી. બાકી આ કલ્પિત વાર્તાઓના રાજાને તો ઘણી રાણીઓ

હોય છે. કેટલીકવાર એવી વાત આવે છે કે તે રાજાને બે રાણીઓ હતી. આ સાંભળીને તો આપણું હૃદય વધારે દુઃખીયું બને છે. કારણ કે વાતમાં પછીથી એવું જ આવતું કે એકરાણી માનીતી અને બીજી અણમાનીતી હતી. મારાં દાદીમાની વાતમાં આવો કશો ભય નહોતો; કારણ કે એમની વાર્તાના રાજાને તો એક જ રાણી હતી. પછીથી કેટલીક વાતોમાં એવું સાંભળીએ છીએ કે તે રાજાને છોકરો નહોતો. મારા જેવા સાત વર્ષના છોકરાને શાનું ભાન હોય કે રાજાને છોકરો હોવો જ જોઈએ. “ પછી તે રાજા છોકરો મેળવવા વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ગયો ” આમ સાંભળીને પણ મારી ઇતેજારી ખાસ વધી જતી નહોતી; કારણ કે હું કાંઈ છોકરાને માટે એ રાજાની માફક જંગલમાં નાસી જઈ એવો નહોતો, હા, એક કારણ હતું મારે જંગલમાં નાસી જવાનું. મારા માસ્તરના ત્રાસથી મને નાસી જવાનું બહુ મન થતું હતું.

વાત આગળ ચાલી “ રાજા તપ કરવા ગયો તે વખતે એની રાણી અને એની નાની કુંવરીને ઘેર મુકતો ગયો. બાર વરસ વહી ગયાં. એ તો વનમાં તપશ્ચર્યા કરતો હતો. ત્યાં એને પોતાની સ્વરૂપવાન કુંવરીનું બીલકુલે સ્મરણ થતું નહિ. રાજકુમારી દિવસે દિવસે મોટી થવા લાગી અને પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવી. એ પરણાવવા જેવડી થઈ ગઈ છતાં રાજા આવ્યો નહિ. રાણી શોક અને ચિંતાથી સુકાઈ જતી હતી. બિચારી વિચાર કર્યા કરતી હતી “ અરે પ્રભુ, તું મારી લાડકી છોકરો કુંવારો રહેવા સરજાયલી છે ? અરેરે હું તે કેવા લેખ લખાવી લાવી છું ? ” રાણીએ રાજાને તેડવા માણસો મોકલ્યાં અને તેમની સાથે કડાબું કે ગમે તેમ કરીને એકવાર ભિક્ષા લેવાને મહેલ પધારો. રાજાએ કહેણ માન્ય રાખ્યું,

રાણીએ પોતાને હાથે તમામ રસોઈ કરી, ચોસઠવાનીનાં પકવાન બનાવ્યાં. પછી સુખડના પાટલા ઉપર રાજાને આસન આપ્યું અને સોનાની થાળી અને ચાંદીની વાડકીઓમાં બોજન પોરસી દીધું.

રાજકુમારી રાજાની પાછળ હાથમાં મયૂરપિચ્છતો વ્યજન લઈને ઉભી ઉભી પોતાના સ્વરૂપપ્રકાશથી આખા ખંડને અજવાળી નાખતી રાજાને પવન ઢાળતી હતી. બાર વર્ષે આજે મહેલમાં પણ મુક્યો હતો. એની દૃષ્ટિ એમાંથી આ કુંવરી ઉપર પડી. એનું રૂપ જોઈને એ ખાવાનુંએ ભૂલી ગયો. એણે રાણીને પૂછ્યું “ મહાદેવીની સુવર્ણમયી મૂર્તિની પેઠે વિરાજમાન થતી આ શુભ તેજસ્વિની કન્યા કાણુ છે ? એ કાની પુત્રી છે ? ”

રાણી કપાળ કુટતી બોલી “ અરે વિધાતા ! તમે તમારી પુત્રીનેય નથી ઓળખતા ? ”

રાજા તો આશ્ચર્યથી ચક્તિ થઈ ગયો અને છેવટે રાણીને કહ્યું “ આપણી બાલક કન્યા આટલી બધી મોટી થઈ ગઈ ? ”

“ વચ્ચે બાર વરસનો ગાળો પડ્યો એટલે તમને આશ્ચર્ય લાગે છે. ”

“ ત્યારે તમે એને પરણાવા કેમ ન દીધી ? ”

“ તમે ક્યાં હતા ? મારાથી શી રીતે એને માટે યોગ્ય પતિની શોધ થઈ શકે ? ”

રાજાને આ સાંભળીને પારાવાર ક્રોધ ચઢ્યો “ બસ, કાલે સવારે મહેલની બહાર નીકળતાં હું જોતું મુખ જોઈશ તેને હું આ કન્યા પરણાવી દઈશ. ” કુંવરી પોતાના પિતાને પંખો નાખ્યા કરતી હતી અને રાજા જમી ઉઠ્યો.

બીજે દિવસે સવારે રાજા મહેલની બહાર નીકળ્યો એટલે એને મહેલ પાસેના વિશાળ યોગાનની નજીક આવેલા વનમાં એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર સમિધ એકઠો કરતો દૃષ્ટિએ પડ્યો, એ છોકરાની ઉંમર સાત કે આઠ વર્ષની હતી. રાજાએ પોતાની પુત્રીને આ બ્રાહ્મણના બાળક સાથે પરણાવવા નિશ્ચય કરી દીધો. રાજાના નિશ્ચયને કાણુ નિરોધ કરી

શકે ? માણસો મોકલીને એણે પેલા પ્લાહણના પુત્રને તેડાવ્યો અને તેની જોડે પોતાની પુત્રીનો હસ્તમેળાપ કરી દીધો, ”

વાર્તા આટલે સુધી આવી એટલે તરતજ હું નીચો વળીને મારી દાદીમા સામું જોતો આગળ વાત સાંભળવાની ઈતેજારીમાં બોલ્યો. “ દાદી મા પછી ?

ખરું પૂછો તો મારા અંતઃકરણમાં એવી પ્રબલ ઈચ્છા થઈ આવી કે પેલા પ્લાહણપુત્રની જગ્યાએ લગ્નમંડપમાં મને બેસાડી દીધો હોય તો કેવી મઝા પડે. બહાર વરસાદ તો વરસ્યા જ કરતો હતો. દીવી ઉપર કાઢીયામાં દીવેલનો દીવો બળ્યા કરતો હતો. આ બધુંએ મારા ભોળા અંતઃકરણને એમ મનાવી રહ્યું હતું કે કોઈ અજ્ઞાત રાજાના રાજ્યમાં અનિશ્ચિત કાળના પ્રભાતમાં હું જાણે સમિધ વીણી રહ્યો છું, અને લાવણ્યની દેવી સમી સ્વરૂપવાન રાજકન્યા મને વરમાળા આરોપતી હતી. એણે અંબોડામાં સુવર્ણકુલ જોસ્યું હતું. કર્ણમાં સુવર્ણ એરીંગ ધારણ કરેલાં હતાં, કંઠમાં હીરાનો હાર હતો, હાથે સુવર્ણકંડણ હતાં, કમ્બરે સુવર્ણકટિમેખલા શોભી રહી હતી અને પગમાં ધુગરીઆળાં નાનુક સાંકળાં હતાં.

આ નાની વાર્તાનાં પ્રયોજક જે ખુદ મારાં દાદીમાજ હોય તો એમને ઘણી ઘણી બાબતોના ખુલાસા આપવા પડત. પ્રથમ તો રાજા બાર વરસ જંગલમાં કેમ રહ્યો ? બીજું એ મુદત દરમ્યાન રાજપુત્રી કુંવારી કેમ રહી ? આ બધું મને બુદ્ધિથી ઉલટું લાગ્યું. આ પ્રશ્નોનો એ ખુલાસો આપી શક્યાં હોત તો પણ લગ્નના સંબંધમાં ભારે ચર્ચા ઉઠે એવું હતું. એક તો એ કે લગ્ન થયુંજ નહોતું; અને બીજું એ કે ક્ષત્રીની કન્યા પ્લાહણને શી રીતે પરણે ? વાંચનાર તરતજ કહે કે પ્રયોજક જ્ઞાતિરૂઢિની વિરુદ્ધ લોકોને વર્તન કરવાનું કહે છે, અને તેથી પેપરોમાં ચર્ચાપત્રોની લંગારની લંગાર લાગી જાય.

હું તો પ્રભુને એજ પ્રથના કરું છું કે મારી દાદીમાને જે ફરીથી જન્મ આપવો ઘટે તો એમને દાદીમાનો જ જન્મ આપજો એમના આ દુર્ભાગી પૌત્ર જેવો જન્મ આપીશ નહિ, આમ આનંદ અને હર્ષથી ઊછળતા હૈયે મેં દાદીમાને પૂછ્યું “ હાં પછી ? ” દાદીમાએ આગળ ચલાવ્યું “ રાજકુમારી પોતાના બાલ પતિને લઈ ને દુઃખી થતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને સાત પાંખો પાર્શ્વભાગોનો મોટો મહેલ અંધાવીને પોતાના પતિની જોડે રહેવા લાગી. આ સાંભળીને હું પથારીમાંથી ઉઠીને એકદમ બેઠો થઈ ગયો અને ઉશીકાને મારા બોળામાં વધારે જોરથી દબાવતો બોલ્યો “ હાં પછી ? ”

રાજકન્યાનો પતિ નિશાળે જવા લાગ્યો. અને નવું નવું શીખવા લાગ્યો. જેમ જેમ એ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એની નાશાળના છોકરાઓ એને પૂછવા લાગ્યા “ અલ્યા સમપંખી મહેલમાં તારી સાથે પેલી સુંદરાંગી રહે છે તે કાણ છે ? ”

બ્રાહ્મણ બાળક પણ જાણતો નહોતો કે એ સુંદરાંગી કાણ છે. એને એટલુંજ યાદ હતું કે એક દિવસ એ સમિધ વીણવા ગયો હતો ત્યાંથી આ ઘોડાળો થઈ ગયો. પરંતુ આ બનાવ બને ઘણો સમય થયો હતો એટલે તેનું પણ એને પુરેપુરું સ્મરણ નહોતું.

આ પ્રમાણે પાંચેક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં. એના સહાધ્યાયીઓ એને રાજ પૂછતા કે “ અલ્યા સમપંખી મહેલમાં રહેનારી પેલી સુંદરાંગી કાણ છે ? ” એક દહાડો બ્રાહ્મણ નીશાળેથી ઘેર આવ્યો અને રાજકુમારીને કહેવા લાગ્યો કે “ મારા સહાધ્યાયીઓ મને રાજ પૂછ્યા કરે છે કે, સમપંખી મહેલમાં તારી જોડે રહેનારી પેલી સુંદરાંગી કાણ છે ? મારાથી એમને કશો જવાબ આપી શકાતો નથી. મને કહે તું કાણ છે ? ”

રાજકુમારી બોલી “ આજે તો નહિ, વળી કાંઈ દિવસ કહીશ.

પ્રાહ્મણુ રોજ એક જ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો. અને રાજકુમારી પણ એને એકજ જવાબ દેવા લાગી. આખરે પ્રાહ્મણુપુત્ર ઘણો અધીરો બની ગયો. “ઓ સુંદરાંગી, તું કાણુ છે તે મને આજે નહિ કહે તો આ સપ્તપંખી મહેલ છોડીને હું ચાલ્યો જઈશ.” રાજકુમારીએ કહ્યું. “જવ કાલે નક્કી કહીશ.”

બીજે દિવસે નીશાળે જઈ આવ્યા પછી પ્રાહ્મણુપુત્રે કહ્યું. “ચાલ હવે કહે તું કાણુ છે ?” રાજકુમારીએ કહ્યું. “રાતે વાળુ કર્યો પછી સુઈ જતી વખતે હું કહીશ.” પ્રાહ્મણુપુત્ર રાત પડવાની રાહ જોવા લાગ્યો. આ અરસામાં રાજપુત્રીએ પ્રાહ્મણુપુત્રની સુવર્ણ-શય્યામાં ધવલ પુષ્પો પાથરી દીધાં, સુવાસિક તેલના સોનાના દીપક સળગાવી દીધા, પછી ચોટલો ચાંદલો કરીને એ સંપૂર્ણ વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થઈને બેઠી.

પ્રાહ્મણુપુત્ર વાળુ કરીને પરવારીને રાજકુમારીએ તૈયાર કરી રાખેલી સુવર્ણશય્યામાં જઈને બેઠો, અને મનમાં જ બોલ્યો. “આજે આ સપ્તપંખી મહેલમાં રહેનારી સુંદરાંગી કાણુ છે તે મને જાણવાનું મળશે.”

રાજકુમારી પોતાના પતિનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જમીને શય્યાગૃહમાં આવી. આજે એને પોતાના પતિએ પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો હતો. પરંતુ એણે જોવો શયનગૃહમાં પગ મુક્યો તેવું જ એને જણાયું કે પુષ્પની સુવાસથી શય્યામાં સર્પ આવી ચઢ્યો હતો અને તેણે પ્રાહ્મણુપુત્રને દંશ કર્યો હતો. રાજકુમારીનો બાલ પતિ પુષ્પની શય્યામાં મૃત થઈને પડ્યો હતો.

મારા હૃદયનો ધનકારો ઓર્ચીતો બંધ થવા લાગ્યો. ઘેરે અવાજે મેં કહ્યું. “પછી ?”

પરંતુ હવે આગળ વાર્તા સાંભળવામાં શી મઝા રહી હતી ? હવે તો વાર્તા આગળ લંબાવવામાં સંભવાવહીનતાનો જ દોષ આવે

એમ હતું. પરંતુ મારા જેવો સાત વર્ષનો છોકરો શું જાણી શકે કે મૃત્યુ પછી “પછી શું?” એવું હોય જ નહિ; અને મારી દાદીમા તો શું પણ તેનીએ દાદીમા આવે તોયે એ વાત આગળ લંબાવી શકાય જ નહિ.

પરંતુ બાળકની શ્રદ્ધા ક્યારે ખુટી છે. આવી રીતે એ પરાજય સ્વીકારે જ નહિ. એ તો મૃત્યુને પણ પાછું વાળવાનાં પરાક્રમ કરે એવાં હોય છે. આજે માસ્તર સાહેબને તો બાનું કાઢીને વિદાય કર્યા અને વાત તો આમ ટુંકામાં જ પતી ગઈ; એથી મારા જેવાને જેવો તેવો શોક થયેલો ન માનશો. એટલે મારા ઉપર દયા લાવીને દાદીમાને મહાન અંતરની કરાલ દાઢો વચ્ચે ચવાઈ જતી અને નિરંતરને માટે નાખુદ થતી પેલી વાર્તાને અંતરના મુખમાંથી પાછી પડાવી લેવાની હતી, છતાંએ એમણે તો બહુ સરળ રીતે તેમ કરી દીધું. એમણે યોજેલો ઉપાય બતાવું? મૃત શરીરને કેળના સ્તંભ ઉપર બેસાડીને નદી તરાવી દીધું અને ધંતર મંતર જાણનારા પાસે કેટલાક મંત્રો બણાવીને તેને સજીવન કરી દીધું. પરંતુ તે વર્ષાવાળી રાતમાં અને દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં બાળકના મનમાં મૃત્યુની ભયંકરતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે અને એને મન મૃત્યુ એ રાત્રિની નિંદ્રા જ છે. વાત પુરી થાય છે ત્યારે નિંદ્રાના ભારથી આંખનાં પોપચાં ઢળી પડે છે. આ પ્રમાણે આપણે બાળકના નાના જડ શરીરને કાળરૂપી શાંત જળમાં નિંદ્રાના ત્રાપા ઉપર બેસાડીને તરતુ મુકી દઈએ છીએ; અને પછી પ્રાતઃકાળે તેને આ સૃષ્ટિના જીવન અને પ્રકાશનું પુનર્દર્શન કરાવવા તેના કર્ણમાં જીવનમંત્ર ધુન્કીએ છીએ.

અડગ પતિ

૧.

ફાલગુન માસની પૂર્ણિમાની રાત હતી. આમ્રકલિકાની સુવાસથી મિશ્રિત નવયૌવન વસંતનો વાયુ સર્વ સ્થળે વાર્ધ રહ્યો હતો. તળાવની પાળ ઉપર ઉગેલા અસલી લીલી વૃક્ષની ડાળીઓની ઘન ઘટામાં ભરાઈ રહેલા બપૈયાનો અવિશ્રાંતપણે નીકળતો સુરીલો તીણો પિયુ પિયુ કરતો અવાજ મુકરજી કુટુંબના ઘરની દીવાલો ભેદીને તેમના અંતઃપુર સુધી પહોંચી જતો હતો. હેમંત અંતઃપુરમાં પોતાની પ્રિયા સાથે અભિનવ પ્રણય કરતો હતો. પોતાની રીસાયલી પ્રિયતમાને મનાવવા ઘડીમાં એ એના કેશની લટોને પોતાની આંગળીઓ ઉપર રમાડતો, તો ઘડીમાં પ્રિયાનાં કંકણ અને બંગડીને એક બીજા સાથે વિનોદમાં બખડાવીને તેના રણકારથી શ્રીમતીના કાન હણકાવતો, તો ઘડીમાં એના માથાનો ગજરો એના મુખ ઉપર લાવીને એના વદન-મંડળની શોભાને અનેરો રંગ આપતો. જેમ સાયંકાળનો મંદ વાયુ પોતાની લહેરોથી મધુરી પુષ્પવેલને ઘડીમાં એક બાજુએ તો ઘડીમાં બીજી બાજુએ હીલવ્યા કરે, તેમ એ પોતાની કુસુમકલિકા સમી કામળ કાન્તાને ઉપર પ્રમાણેના અનુનયથી રીઝવી રહ્યો હતો. પણ અભિમાની કુસુમ જગાએ મનાઈ નહિ. એ તો બારી બહાર ચંદ્ર

અને ચંદનીનો પ્રણય જોવામાં મશગુલ થઈ ગઈ હતી. બિચારા હેમંતનાં લાડ નિષ્ફળ નીવડ્યાં.

હેમંતે બીજી યુક્તિ સાધી. કુસુમના બન્ને હાથ પકડીને એણે એને ધીમે ધીમે હલાવવા માંડી. પછી એ બોલ્યો. “કુસુમ, તારું ચિત્ત અત્યારે ક્યાં છે ? તું અત્યારે ક્યા પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી રહી છું ? તને દૂરબીનથી ધારી ધારીને જોઉં છું તોયે તું જાણતી નથી. તું એમ કેટલેક દૂર દોડી ગઈ છું. હવે એ અંતર વટાવીને પ્રિયા, તું પાસે આવ. જો તો ખરી, આ રજની કવી રળીઆમણી લાગે છે !”

કુસુમ પતિ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીને ધીમે સ્વરે બોલી “તમારી રળીઆમણી રજનીને અને પેલા ચંદ્રને બન્નેને એક કુંકમાં હું ધારું તો મારા મંત્રબળથી ઉરાડી દઉં.”

હેમંત હસતો હસતો બોલ્યો. “ત્યારે તો મહેરબાની કરીને એ મંત્રબળ ન અજમાવીશ. પણ ઉભી રહે, એક અડવાડીઆમાં ત્રણ ચાર શનિવાર આવે અને સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી રાત લાંબી થાય એવો કાઠ મંત્ર તને આવડે છે ? એ આવડતો હોય તો હમણાંને હમણાં અજમાવી દે.” એમ બોલતાં બોલતાં એણે કુસુમને પોતાના પડખામાં લેવા માંડી પણ કુસુમ એના આલિંગનમાંથી છુટી થતી બોલી. “તમે જાણો છો, જે વાત મારા અંતકાળ વખતે કહેવાનું મેં તમને વચન આપ્યું છે તે વાત અત્યારે જ તમને કહી દેવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવી છે. એ વાત સાંભળીને તમારે મને જે શિક્ષા કરવી હોય તે સહન કરવા હું તત્પર છું.” પોતાની પત્નીની મશ્કરી કરવા હેમંત જ્યેષ્ઠમાંથી આવા પ્રસંગને અનુસરતો એક શ્લોક બોલવા જતો હતો એટલામાં તો બહારથી કાઠનાં ભારે પગલાંનો અવાજ આવતો સાંભળાયો. અવાજ ઉપરથી હેમંત પરખી ગયો કે

એના પિતા હરિહર મુકરજી આવે છે એટલે એ મોટા ગભરાટમાં પડી ગયો.

બહાર ઉભા ઉભા જ હરિહર એક મોટા ઘાંટે પાડીને બોલ્યા.
“ હેમંત, અત્યારે ને અત્યારે તારી સ્ત્રીને કાઢી મુક. ”

હેમંતે પત્ની સામું જોયું પણ એના મુખ ઉપર આશ્ચર્યની છાયા સરખી એને જણાઈ નહિ. કુસુમ વિચારી બે લાથવડે પોતાનું મુખ ઢાંકતી વિચારવા લાગી કે આ વખતે પૃથ્વીના પડમાં સમાઈ જવાય તો સારું. વળી પાછો બપોવાનો પિયુપિયુ કરતો સુરીલો સ્વર આ એરડામાં આવી પહોંચ્યો. પણ અત્યારે એ સ્વર કાઠિએ ન સાંભળ્યો. પૃથ્વીમાં તો અનંત શોભાઓ ભરેલી છે પણ દીલગીર એટલી જ કે તેમને એક પળમાં વિફૂત કરી દેવામાં આવે છે.

૨

હેમંત પિતાની પાસેથી પાછો આવ્યો અને પોતાની પત્નીને પૂછ્યું. “ આ વાત ખરી છે ? ”

“ હા, ખરી છે ” કુસુમે કયું.

“ ત્યારે તેં મને અત્યાર સુધી કેમ એ વાત ન કરી ? ”

“ ઘણીએ વાર મને એમ થતું કે જાણે હું તમને કહી દઉં પણ મારી જીભ ન ઉપડી શક્યા. હું ઘણી પામર સ્ત્રી છું. ”

“ ત્યારે હવે મને કહે. ”

કુસુમે અડગ સ્વરે પોતાની આત્મકથા કહેવા માંડી. જરા પણ પાછી પાની કર્યા સિવાય ઉઘાડે પગે કુસુમ જાણે અગ્નિમાં ચાલવા લાગી. એ કેટલી દગ્ગ થઈ ગઈ તે કાઠ ન જાણી શક્યું. આદિથી અંત સુધી હેમંતે વાત સાંભળી લીધી પછી ઉઠીને એ બહાર જતો રહ્યો.

કુસુમે જાણ્યું કે પતિ એનો નિરંતરને માટે ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા. એમાં એને કાંઈ આશ્ચર્ય પણ ન લાગ્યું. આટલા અદ્ય કાલાવધિમાં એનું મન શુદ્ધ અને એપરવા બની ગયું હતું એટલે આ બનાવ એણે મનુષ્યજીવનનો એક સાધારણમાં સાધારણ માની લીધો. સંસાર અને સ્નેહ આદિથી તે અંત સુધી એને કૃત્રિમ અને માયામય લાગ્યા. અરે ભૂતકાળમાં પતિ સાથેના પ્રેમપ્રસંગોનાં સંસ્મરણોએ એના હોઠ ઉપર શુદ્ધ, સખત અને નિરાનંદ હાસ્ય ફરકાવ્યું, પરંતુ એ હાસ્ય રૂપી તીક્ષ્ણ કટારે એના કાળજીમાં કારી ધા કર્યો. કદાચ એ વિચાર કરતી હતી—જે પ્રેમ મનુષ્યના જીવનને પ્રકુલ્લતાથી ભરી દેતો હતો, જે પ્રેમ હેતુ અને લાગણીનાં ગાઠાં ભરી ભરીને કાલવતો હતો, જે પ્રેમ અદ્ય ભરના વિયોગને પણ નિવરત દુઃખદાયક બનાવી મુકતો, તેમજ જે પ્રેમ પગવારના સંયોગને અત્યંત આહ્લાદકારક બનાવી મુકતો; વિસ્તારમાં જે પ્રેમની સીમા જણાતી નહોતી, અવધિમાં જે પ્રેમ નિત્ય ભાસતો હતો. કેઈ કાળમાં પણ આ પ્રેમ વિરામ પામી જશે એવી કદપના સરખી આવી નથી, તે પ્રેમ શું આવોજ ? એનો આધાર આટલો બધો નબળો ? ગોર તમારો હાથેવાળો મેળવી આપે ત્યાં સુધી જ તમારો પ્રેમની ભવિત્તા, પછીથી તમારો આ નિત્ય અને શાશ્વત પ્રેમ ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈને ઓગલા ભર ધૂળ જેવા થઈ જાય છે. હમણાં અદ્ય સમય ઉપર જ હેમંતે એને કહ્યું હતું. “ જોતો ખરી, આ રજની કેવી રળીઆમાણી લાગે છે ! ”

એ જ રાત હજુ પુરી તો થઈ નથી, એ જ બપોવાના પિયુ પિયુ શબ્દો કણુને આનંદ આપતા બંધ પડ્યા નથી, એ જ દક્ષિણનો મધુર વાયુ વાયા કરતો હતો અને એ જ ચંદની સુરતશ્રમથી શ્રમિત થયેલી મનોહર નાયિકા સમી ખારી પામે લાળેલા પલંગ ઉપર નિદ્રા લેતી હતી. આ તમામ અસત્ય હતું. પોતાના કરતાં તો પેલો પ્રેમ વધારે વેપધારી હતો.

(૩)

આખી રાત નિંદ્રા નહિ આવવાથી વ્યથ્ર અને અમિત જાણાતો હેમંત સવારમાં ઉઠીને પ્યારીશંકર ઘોસવને ઘેર ગયો.

પ્યારીશંકર આવકાર આપતાં બોલ્યા “ શું ખખર લાગ્યો છું દિકરા ? ”

સળગતા અગ્નિની ઊધ્વ જ્યોતિ માફક લલ્લુકી હતો. હેમંત થડકતો થડકતો બોલ્યો “ તમે અમારી જ્ઞાતિને અપટ કરી છે, તમે અમારા કુટુંબ ઉપર વિપત્તિ આણી મુકી છે, તમારે એનો જવાબ આપવો પડશે. ” આથી વિશેષ એ કંઈ ન બોલી શક્યો.

પ્યારીશંકરે મશ્કરીમાંજ જવાબ આપ્યો “ ત્યારે તમે મારી જ્ઞાતિને બચાવી, હું નાત બદલ મુકાતો હતો તે અટકાવ્યો અને મારી પીડ થામડી. ”

હેમંતના હાથમાં હોત તો પોતે પોતાના આત્મણ્ય કાપાલનથી પ્યારીશંકરને એક પળમાં ભસ્મીભૂત કરી નાખત; પરંતુ એના કાપા-નલે તો એનેજ બાળી મુક્યો અને પ્યારીશંકર તો જેવોતે તેવો અક્ષ-તજ રહી ગયો.

હેમંત લથડતે સ્વરે બોલ્યો “ મેં કાઈ દિવસ પણ તમારું કંઈ બગાડ્યું છે. ”

પ્યારીશંકરે કહ્યું “ હું તને એકજ પ્રશ્ન પૂછીશ. મારી એકની એક પુત્રીએ તારા પિતાનું શું બગાડ્યું હતું ? તું તો તે વખતે ઘણોજ નાનો એટલે તેં તો કદાચ સાંભળ્યુંએ નહિ હોય. શાંત ચિત્તે હું કહું તે સાંભળ, જરાએ તપી જઈશ નહિ. એમાં મહાન પ્રતિજ્ઞાનો સવાલ સમાયેલો હતો.

મારો જમાઈ નવકાન્ત મારી પુત્રીના અલંકાર તફડાવીને વિલા-યત નાસી ગયો તે વખતે તું ઘણો નાનો હતો. પાંચ વર્ષ ઉપર

ખેરીશ્વર થઈને એ પાછો આવ્યો તે વખતે ગામમાં ફરું તોફાન મચી રહ્યું હતું તેની તો તને કદાચ ખબર હશે. ના ના, તું તો કલકત્તે ભણતો હતો એટલે તને ખબર નહિ હોય તારો પિતા નાતનો પટેલીઓ બનીને મને કહેવા લાગ્યો કે “ જો તું તારી પુત્રીને એના પતિને ઘેર મોકલીશ તો પછી તારાથી એને પાછી તારે ઘેર નહિ બોલાવી શકાય. તારે એનો હંમેશને માટે ત્યાગ કરવો પડશે.” હું તારા પિતાને પગે પડ્યો, અને આજીજી કરી અને કરુણાપૂર્ણ સ્વરે મેં કહ્યું મોટાભાઈ આટલી ફેરો મારું રક્ષણ કરો. હું મારા જમાઈને ગોમય પ્રાશન કરાવીશ અને એની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવડાવીશ. માટે એને જ્ઞાતિમાં લેવાનો બદોબસ્ત કરો. પણ તારા પિતા તો અડક જોવા અડગ રહ્યા. હું મારી પુત્રીનો ફેવી રીતે ત્યાગ કરું. જ્ઞાતિ અને સ્નેહીજનોને રામ રામ કરીને હું કલકત્તે જઈને રહ્યો. ત્યાં પછી વિપત્તિઓએ મને ન છોડ્યો. મારે મારા સત્રીજનોનાં ક્ષત્ર કરવાનાં હતાં અને તેને માટે મેં તમામ તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. પણ તારા બાપે કન્યાવાળાઓને ચઢાવ્યા અને વિવાહ તોડી નાંખાવ્યો ત્યાર પછી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારી નસોમાં બ્રહ્માચુરક્તનું એક બિંદુ પણ જ્યાં સુધી વહેતું હશે ત્યાંસુધી હું આનું ઘેર લીધા વિના નહિ રહું હવે આ વાતમાં થોડું ઘણું અજવાળું તો તને પડ્યું હશે એમ હું ધારું છું. પણ જરા સમુર કર; તને આખીએ વાત હું કહીશ એટલે જોર મઝા પડશે. ઘણી રસભરી વાત છે.

તું કાલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે તારા ઘરની બેડાબેડ એક વિપ્રદાસ એટરજી નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. હવે તો એ યુવરી ગયો છે. એના ઘરમાં એક કાયસ્થ જ્ઞાતિની માઆપ વિનાની કુસુમ નામની વિધવા છોડી હતી. છોડી ઘણી રૂપાળી હતી એટલે કાલેજના વિદ્યાર્થીઓની વિકારી દૃષ્ટિનો એ ભોગ ન થઈ પડે તેની વિપ્રદાસ બહુ સંભાળ રાખતો હતો. પરંતુ આ યુવાન છોકરીને પોતાના વૃદ્ધ

વાલીની આંખમાં ધૂળ નાખીને પોતાનું કાર્ય સાધવામાં જરાય મુશ્કેલી નહીં નહિ. લગડાં સુકવવા એ હંમેશ ત્રીજામાળની અગાશીએ ચઢતી તેં તારા અભ્યાસ માટે તારા ઘરની અગાશી પસંદ કરી હતી. બન્ને અગાશીઓ જોડાજોડ હતી. અગાશીમાંથી તમે બન્ને જણાં એક બીજા જોડે વાત કરતાં હશો કે કેમ તે તો હું નથી કહી શકતો, પણ વૃદ્ધ ચેટરજીના મનમાં છોકરીના વર્તન વિષે શંકા આવી. છોકરી ઘરના કામકાજમાં ઘણી ભૂલો કરવા લાગી અને તપ કરતાં પાર્વતીની માફક એણે ધીમે ધીમે આહાર અને નિદ્રાનો પણ ત્યાગ કરવા માંડ્યો. કેટલીક વાર તો કાંઈ પણ દેખીતા કારણ સિવાય પેલા વૃદ્ધ આગળ આ જોડરી પુજા આંસુ ગાગતી હતી.

આખરે વૃદ્ધની જાણમાં આવ્યું કે તમે બન્ને રોજ અગાશીમાં એટલાં મળો છો અને કેટલીકવાર તો કાલેજમાંથી ગેરહાજર રહીને તમે જાણે એકાંતવાસમાં અભ્યાસ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તેમ હાથમાં ચોપડી ઝાલીને બગેરના સમયે તું અગાશીમાંજ બેસી રહેતો હતો. વિપ્રદાસ એક દિવસ મારી પાસે આવ્યા. મને બધી હકિકતથી વાંકે કહ્યો અને છેવટે મારી સલાહ લીધી. મેં કહ્યું, ‘કાકા ઘણા વખતથી તમે કાશીની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યા કરો છો માટે તમે હવે કાશીની યાત્રાએ જાવ અને છોકરીને મારે ત્યાં મુકી જાવ. હું એની દેખરેખ રાખીશ.’

એના ગયા પછી છોકરીને મેં શ્રીપતિ ચેટરજીને ત્યાં મુકી અને એ એનીજ પુત્રી છે એમ લોકોમાં વાત ચલાવી. પછી શું થયું તે તો તું જાણે છે. આદિથી અંત સુધીની તમામ હકિકત મેં આજે તને કહી તેથી મારું હૃદય હલકું પડ્યું છે. આ એક નવલકથા જેવું લાગે છે નહિ ? આ નવલકથાનું એક પુસ્તક લખીને જાણે છપાવી દઉં એવો મને વિચાર થાય છે, પરંતુ પુસ્તક લખવા જેટલી મારામાં

શક્તિ નથી. મારા ભત્રીજાને એવું કાંઈક લખતાં આવડે છે. ખરું એની પાસે હું એ ગ્રંથ લખાવું પરંતુ એ ગ્રંથ લખવામાં તું એને સહાયતા આપે તોજ એ ગ્રંથની સમાપ્તિ થઈ શકે; કારણ કે આ નવલકથાનો અંતભાગ તને જોડેલો સારી રીતે અવગત છે, તેટલો મને નથી ”

ખાત્રીશંકરની આ ઇચ્છાની ત્રીકા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં હેમંતે પૂછ્યું “ કુસુમે આ લક્ષમાં કાંઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ ? ”

“ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ સ્ત્રીઓનાં મન કેવાં ઘડેલાં હોય છે તેની તને ક્યાં ખબર નથી ? જ્યારે એ મોઢેથી “ ના ” કહે ત્યારે એમની “ હા ” સમજ લેવી.

એને ખીજે ઘેર લઈ જવામાં આવી એટલે થોડા દિવસ તો એ તને નહિ જોવાથી લીજરાયા કરતી હતી, તારા ઉદાસમાં તું કાંઈ પછાત પડ્યો નહતો. કાલેજમાં જવાનું છોડી દઈને આખરે તેં શ્રીપતિનું ઘર ખોળી કાઢ્યું અને પ્રેસીડેન્સી કાલેજને બદલે એક ઘરની લોખંડના સળીઆવાળી બારી સામુંજ તારી દૃષ્ટિ સ્થિર રહેતી હતી. મને તમારા બન્નેની દયા આવતી હતી. એક તરફથી પેલી છોકરી તારા વિના ઝૂંપા કરતી હતી.

એક દિવસ મેં કુસુમને બોલાવીને કહ્યું “ પુત્રી, મારી એક વાત તું સાંભળ. હું જુદું થયો છું એટલે મારી આગળ તું કશી શરમ ન રાખીશ. તું કાને ઝાંખ્યો કરે છે. તે હું જાણું છું. તારા પ્રેમીની સ્થિતિ પણ તારા જેવીજ થઈ રહી છે. મારી ઇચ્છા છે કે તમારા બન્નેનો યોગ હું સાધી આપું. ” કુસુમ રડી પડી અને મારી પાસેથી ઉઠીને ચાલી ગઈ. ત્યારપછી હું વારંવાર શ્રીપતિને ઘેર જતો. કુસુમ પાસે તારીજ વાત કાઢતો અને તેમ કરીને મેં એની શરમ તોડાવી,

મેં એને કહ્યું કે “ એની સાથે તારાં લગ્ન કરાવી આપવા હું મારાથી બનતું કરીશ. ” એટલે એ બોલી ઉઠી “ એ કેમ બનશે ? ” મેં કહ્યું “ તેની તું કરીયે શીકર ન કરીશ. હું કહીશ કે એ બ્રાહ્મણની કન્યા છે, હજી કુંવારી છે. ” એણે મને કહ્યું કે “ પહેલી એમની અનુમતિ લો. ” મેં કહ્યું “ શી ગાંડી ગાંડી વાત કરે છે. તે તો તારી પાછળ ઘેલો થઈ ગયો છે. એને બધું તોડીફાડીને કહી દેવાની શી જરૂર છે. લગ્ન સહીસલામત રીતે થઈ જવા દે એટલે બધુંએ ઠેકાણે આવી જશે. જેનો અંત સુધર્યો તેનું બધું સુધર્યું; અને તારી વાત કાણુ જાણે તે બહાર પડી જવાની છે ? એને નાહકનો શું કામ સંતાપ આપવો ? ”

કુસુમને મારી વાત પસંદ પડી કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પરંતુ મારી વાત સાંભળીને ઘણીવાર એ રડતી અને ઘણીવાર બોલ્યા વિના બેસી રહેતી હું કહેતો કે તને આ વાત પસંદ ન હોય તો જવા દો, ત્યારે એને વધારે અજખો થઈ જતો. આવી વ્યથિતિએ વાત પહોંચી એટલે મેં શ્રીપતિને તારી પાસે મોકલ્યો. એક પગવારની પણ આનાકાની કર્યા વિના તેં લગ્ન માટે સંમતિ આપી અને ચોકકું ગોઠવાઈ ગયું.

પરંતુ લગ્નનું મુહૂર્ત લીધા પછી એક દિવસ કુસુમ અરેબરી વંકાઈ બેઠી અને એને ઠેકાણે લાવતાં મને નવનેજા પાણી ઉતર્યો. એ તો કહે કે “ કાકા, આ વાતજ પડતી મુંકા. ” મેં કહ્યું “ ઓ મૂર્ખ છોકરી, આટલું બધું નક્કી થયા પછી આપણાથી શી રીતે ભ્રવે કરી શકાય. ”

એણે કહ્યું “ હું મરી ગઈ છું એવી વાત ઉરાડો અને મને કાંઈ અન્ય સ્થળે મોકલો દો. ”

મેં કહ્યું “ અરે પણ પેલા મિત્રારાનું શું થશે તેનો કાંઈ

વિચાર કર્યો. અત્યારે એ મુખના સાતમા આસમાન ઉપર ચઢી ગયેલો છે. અને આવતી કાલે તું એના હૃદય સાથે જોડાઈ જવાની છું એ ખ્યાલ હર્ષમાં નાચી રહ્યો છે, ત્યારે આજે તારા મૃત્યુની ખબર એને પહોંચડવવાનું માગે છે, એનું પરિણામ શું આવશે તે તું જાણે છે ? તારા મૃત્યુની ખબર એને પહોંચાડી આવીને એના મૃત્યુની ખબર મારે તને આપવી પડશે, અને તેજ સમયે મારે તારા મૃત્યુની ખબર સાંભળવી પડશે. તારે મારી પાસે આ પ્રમાણે પ્લ્લ-હત્યા અને સ્ત્રીહત્યા કરાવવી છે ? ”

આખરે શુભ ઘડીએ તમારા બન્નેનાં લગ્ન થયાં અને હું મારા કર્તવ્ય ભારમાંથી મુક્ત થઈ ગયો. પછી શું થયું તે તું મારા કરતાં વધારે જાણે છે. ”

હેમંત ગર્જના કરતો બોલ્યો “ અમારી આટલે બધે દરજ્જે પાયમાલી કરી છતાં તમે જખ્યા નહિ આ વાત અત્યારે હવે બહાર પાડવાનું તમને ક્યાંથી સુઝયું ? ”

પૂર્ણ શાંતિથી પ્યારીશંકર બોલ્યો “ મેં જોયું કે તારી બેનના લગ્નની તમામ તૈયારીઓ થઈ ચુકેલી છે અને હવે લગ્નસમારંભની ઘણી થોડીવાર છે, ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે એક પ્લાત્મણનું ઘર તો મેં વટાવ્યું પરંતુ તે કર્તવ્ય સમજીને જ. હવે મારે શું બીજા પ્લાત્મણના ઘરને પણ વટલાવવું. મારું કર્તવ્ય મને એમ કહે છે કે આ વખતે તેમ થતાં મારે અટકાવવું. તેથી મેં તારા પિતાને લખ્યું કે તમારા ઘરમાં તમારી પુત્રવધૂ શૂદ્ર છે. એ વાત હું પુરવાર કરી આપી શકીશ. ”

મહા ભગિરથ પ્રયત્ને ક્રોધને નિયમમાં રાખીને હેમંત બોલ્યો “ હવે આ છોકરીનો હું ત્યાગ કરી દશ એટલે એની શી દશ થશે ? તમે એનું પાલનપોષણ કરશો ? ”

પ્યારીશંકરે કહ્યું. “મારે કરવાનું તો હું કરી ચૂક્યો છું. ખીનઓ પોતાની પત્નીઓને તજ દે તો તે બધાનું પાલનપોષણ કરવાનું કાંઈ મારે માથે ન હોઈ શકે.” એમ બોલતો પ્યારીશંકર બોલ્યો. “અલ્યા કામ છે કે ? હેમંત માટે કાદડીંગ લાવજો.”

હેમંત ઉઠીને ઉભો થયો અને પ્યારીશંકરના કાદડીંગના આવવાની રાહ જોયા વગર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૪)

આજે કૃષ્ણપક્ષની પાંચમ હતી. એટલે રાત અંધારી હતી. પક્ષીના સંગીતનો સ્વર નહોતો સંભળાતો. દક્ષિણ પવન ઉંઘમાં ચાલતા મનુષ્યની પેઠે અંધારામાં બાથોડીઆં મારતો હતો. આકાશમાંના તારા જાણે કાંઈ ઘણી જ ગુપ્ત વાત શોધી કાઢવા મથન કરી રહ્યા હોય તેમ અનિમિષ ચક્રાર નેત્રે અંધકારને બેઠી રહ્યા હતા.

શયનગૃહમાં અંધારું હતું. હેમંત પથારીમાં બેઠો બેઠો બારીની બહાર અંધારામાં જોઈ રહ્યો હતો. કુસુમ પોતાના બે હાથ વડે પતિનાં ચરણો પકડીને તેના ઉપર પોતાનું વદનમંડળ ટેકવીને જમીન ઉપર બેઠી હતી. કાલાવધિ શાંત મહાસાગર સમો જણાતો હતો. અનંત રાત્રિના પૃથ્થ ભાગ ઉપર હવે આ એક જ ચિત્ર સર્વ કાળ માટે જાણે ચીતરી રાખ્યું હતું. ચારે બાજુએ સર્વ નાશ, મધ્યમાં ન્યાયાધીશ, અને અપરાધી એના ચરણે. કાંઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. બારણા આગળ આવીને હરિહર મુકરજીએ જીમ પાડી. “તને જોઈએ એટલો સમય મળ્યો છે. હવે એથી વિશેષ સમય નહિ મળે. તારી સ્ત્રીને ઘરની બહાર કાઢી મુક.”

કુસુમ આ સાંભળીને પોતાનો તમામ આવેગ એકઠો કરીને

પતિનાં ચરણોને મક્કમપણે વીંટાઈ ગઈ, ચુંબનોથી તેને વધાવી લીધા અને આઠરપૂર્વક તેને પોતાનું મસ્તક નમાવીને ઐ ખસી ગઈ.

હેમંત ઉઠ્યો, આરણ્ય પાસે ગયો અને બોલ્યો “પિતાજી, હું મારી પત્નીનો ત્યાગ નહિ કરું.”

હરિહર ખરાડી ઉઠ્યો. “શું, એને માટે તું નાત તજીશ?”

હેમંતે શાંત સ્વરે જવાબ આપ્યો. “મને નાતની પરવા નથી.”

“ત્યારે મને તારી પણ પરવા નથી, હું તારો ત્યાગ કરું છું.”

પ્રાહ્મણી

નાયબ્બ જનકીનાથના ઘરમાં પ્યારી નામની એક પ્રાહ્મણી રસોઈ કરવાને માટે રહી હતી. એની સ્થિતિ જો કે ઘણી ગરીબ હતી છતાં એનું ચરિત્ર ઘણું સારું હતું. આ ઘણે દૂરની રહેનારી વિપત્તિની મારી એ જનકીનાથને ઘેર આવી હતી. એક દિવસ માલિકે એના ઉપર કુદરિ કરી. તરતજ એ શેઠાણી પાસે ગઈ અને હકિકત કહીને રડી પડી. શેઠાણીએ કહ્યું “ હવે તું બીજે ઠેકાણે નોકરી શોધી લે. અહીં રહેવામાં સાર નથી. ”

પરંતુ અહીંથી જતા રહેવાનું સહેલું નહોતું. એની પાસે પુંજમાં કેટલાક રૂપીયા હતા, એટલે આ પ્રાહ્મણી ચંદ્રભૂષણ ભટ્ટને ત્યાં જઈને રહી ભટ્ટને એમના પુત્રાએ કહ્યું “ જાણી જોઈને શું કામ શિરે તમે વિપત્તિ ઓ'રી લો છો. ” ભટ્ટજીએ કહ્યું “ વિપત્તિ હાલી ચાલીને આપણે ઘેર આશ્રય ખોળવા આવે તો એને આશ્રય વિના વિમુખ કરવી એ મને ચોખ્ખું નથી લાગતું. ”

એક દિવસ નાયબ સાહેબ ભટ્ટજીને ઘેર આવ્યા, તેમને સાષ્ટાંગ પ્રમાણ કયાં અને પછી ખોલ્યા “ ભટ્ટજી, મારી રસોઈચીને તમે કેમ રાખી લીધી છે ? અમને ઘરમાં રસોઈની ઘણી આપદા પડે છે. ” આના જવાબમાં ભટ્ટજીએ નાયબ સાહેબને બે એક કડવી વાત સંભાવી દીધી.

ભટ્ટ ધણા પ્રતિષ્ઠિત અને સાચા બોલા હતા એટલે તડને ફડ જે વાત ખરી હોય તેજ કહી નાખતા. કોઈનીએ શરમ રાખીને વાત કરતા નહિ. નાયબ સાહેબ ભટ્ટ ઉપર મનમાં તો ધણા ગુસ્સે થયા. “ બચ્ચા જોઈ લઈશ ” એમ પણ મનમાં બખડ્યા; પણ બહાર કંઈ પણ રોષ ન જણાવતાં ભટ્ટને પ્રણામ કરીને ચાલ્યા ગયા.

બે ચાર દિવસ બાદ ભટ્ટને ઘેર પોલીસનાં પગલાં થયાં. ભટ્ટની સ્ત્રીના ઉશીકાં નીચેથી નાયબ સાહેબની સ્ત્રીનું કર્ણપુલ મળી આવ્યું. પેલી પ્રાક્ષણી ઉપર આળ આવ્યું અને એને ચોર ગણીને જેલમાં પુરી. ભટ્ટની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં ઘણી સારી હતી તેથી ચોરીનો માલ રાખવા બદલના ગુનામાંથી એ બચી ગયા. ભટ્ટને ખાત્રી થઈ કે પ્રાક્ષણીએ મારો આશ્રય લીધો તેથીજ એની આ દશા થઈ. એના હૃદયમાં આ વાત શલ્યની પેઠે ખુંચ્યા કરતી હતી. છોકરાઓએ કહ્યું “ હવે આપણે આ ઘર છોડીને બીજે રહેવા જઈએ, હવે અહીં રહેવું સલામત નથી. ”

ભટ્ટ બોલ્યા “ હું બાપદાદાના ઘરને નહિ છોડું ” જે ભાગ્યમાં હશે તે થવાનું જ છે. ગમે ત્યાં જઈશું ત્યાંએ દુઃખ છોડવાનું નથી. ”

એટલામાં નાયબ સાહેબે જમીન ઉપરનો લાગો ધણો વધારી દીધો એથી એ લોકોમાં અકારો થઈ પડ્યો. ભટ્ટ પાસે જેટલી જમીન હતી તે તમામ એમને દાનમાં મળી હતી. એમના ઉપર જમીનદારનો કંઈ હક્ક ન હોતો. છતાં નાયબે જમીનદારને એવું ઇચ્છ્યું કે “ ભટ્ટ તો લોકોને ચઢાવીને આપણી સામા કરી મુકે છે. ” એટલે જમીનદારે ભટ્ટને ગમે તે રસ્તે દબાવી દેવાને નાયબને સત્તા આપી. નાયબ ફરી ભટ્ટ પાસે આવ્યો અને વિનયથી પ્રણામ કરતો હતો. “ ભટ્ટ, પેલી જમીન છે તે તો પરગણાની હદમાં પડે છે, તે તે તમારે છોડી દેવી પડશે. ” ભટ્ટએ કહ્યું. “ શી વાત કરો. એ તો આજ કાલ કેટલાંયે વર્ષ થયાં મારી માલખીની છે. ”

ભટ્ટની આ જમીન સંબંધમાં જમીનદારની ઘણી નાલેસી થઈ. ભટ્ટએ કહ્યું. “ ગમે તે થઈ જાય. ચાહે જમીન જતી રહે પણ હું તો કોર્ટ નહિ જ ચડું. ” છોકરાઓએ કહ્યું. “ જમીન જતી રહેવા દેશો તો આ ધરમાંયે શી રીતે રહેવાશે ? ”

બાપ દાદાના ઘર ઉપર ભટ્ટની પ્રાણ કરતાં વિશેષ મમતા હતી એટલે નાઈલાજે એમને કોર્ટ ચઢવું પડ્યું. મુન્સફ સાહેબે ન્યાય ચુકવ્યો અને એમને જમીન પાછી મળી. એમના આશ્રમે રહેનારા લોકોએ ભટ્ટની જીતથી મોટો ઉત્સવ ઉજવ્યો. ભટ્ટએ સર્વને એમ કરતાં અટકાવ્યા. નાયબે ઉપલા ફેસલાથી નારાજ થઈ અપીલ કરી એટલે ભટ્ટ વળી પાછા ગભરાયા. વકીલો એમની પાસેથી શી નહોતા લેતા. વકીલ લોકો ભટ્ટને વારંવાર આશ્વાસન આપતા હતા કે “ ગભરાશો નહિ, અપીલમાં પણ તમે જ જીતશો. દિવસ કદી રાત થઈ જાણી છે ? ”

એક દિવસ નાયબને ત્યાં મોટી ધામધુમથી સત્યનારાયણની કથા થઈ. એણે આ શાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો ? તપાસ કરતાં ભટ્ટને માલમ પડ્યું કે પોતે અપીલમાં હારી ગયા છે. કપાળ કુટતા ભટ્ટ વકીલને પૂછવા લાગ્યા. “ તમે શું કહેતા હતા ? હવે મારી શી દશા થશે ? દિવસ કેવી રીતે રાત થઈ ગયો ? ” વકીલોએ એનું ગૂઢ કારણ સમજાવ્યું કે હાલમાં જે નવા એડીશનલ જજ થઈને આવ્યા છે, તે પહેલાં મુન્સફની જગ્યા ઉપર હતા તે વખતે, જે મુન્સફે તમારો મુકદ્દમો ચુકવ્યો હતો તેની સાથે એમને ખટપટ જાગેલી હતી. તે વખતે તો એ મુન્સફને એ કાંઈ ન કરી શક્યા; પરંતુ હવે જજ બનીને આવ્યા એટલે એના ફેસલા ઉપર જેટલી અપીલો આવે છે તે બધીએ મંજૂર રાખે છે; એટલે આમાં આપણી હાર થઈ. ”

ભટ્ટએ વ્યાકુળ થઈને પૂછ્યું. “ આના ઉપર હાઈકોર્ટમાં અપીલ થઈ શકતી હશે ? ”

વકાલે કહ્યું. “ જજ સાહેબે એવી કુનેદથી જજમેન્ટ લખ્યું છે કે હવે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. એણે તમારી જીજ્ઞાસા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં સામાવાળાની જીજ્ઞાસા ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો છે. ”

આંખમાં આંસુ આણુતા ભટ્ટ જોડ્યા. “ તો હવે મારે માટે કશો જ ઈલાજ નથી રહ્યો ? ”

વકાલે ઉંડા વિચાર કરીને માથું હલાવીને કહ્યું. “ હવે તો ઈલાજ જણાતો નથી. ”

બીજે દિવસે નાયબ બડી ધામધુમ સાથે ઘણા આદમીયોને લઈને ભટ્ટ પાસે આવ્યો અને લાંબો થઈને એમને પગે લાગ્યો; અને જતાં જતાં કહેતો ગયો કે “ પ્રભુ, તમારી ઇચ્છા. ”

વિલાયતી પ્રાયશ્ચિત્ત

૧

સ્વર્ગ અને મનુષ્ય લોકની વચમાં એક અનિર્દેશ્ય અરાજક સ્થાન છે. ત્યાં રાગ ત્રિશંકુ લટક્યા કરે છે અને આકાશકુસુમો ઢગલા બંધ ઉગે છે. એ વાયુરૂપી દુર્ગના વેષિત થયેલા પ્રદેશનું નામ “હોત તો થાત.” એવું હતું.

જે લોકો મહાન કાર્ય કરીને અમરતા પ્રાપ્ત કરી ગયા છે તે ધન્ય થઈ ગયા છે. જે મનુષ્યો સાધારણ ભાવથી સંસારનાં કાર્યોમાં એક બીજાને સહાય કરે છે, એ લોકોને પણ ધન્ય છે; પરંતુ જે લોકો ભાગ્યના ભ્રમમાં કુટાહને આ બંને અવસ્થાઓની વચમાં અંટવાયા કરે છે, એમને માટે તો ધન્યવાદનો કોઈ ઉપાય જણાતો નથી. એમને માટે તો અમુક વાત બને તો અમુક થાય, પણ તે અમુક વાત બનેયે નહિ અને અમુક થાયે નહિ, એવું હોય છે.

અમારા અનાથબંધુ પણ બિચારા વિધાતાની વિટંબનાથી પીડાતા ઉપર જણાવેલી અવસ્થાઓની વચમાં જ અંટવાયા કરતા હતા. બધાનું એવું માનવું હતું કે જો એ ધારે તો સર્વ વાતોમાં કૃતકાર્ય થઈ શકે; પરંતુ એમણે ધાર્યુંયે નહિ, અને એમના કોઈ કામમાં ભલીવાર પણ

ન આવ્યો. એટલે એમની શક્તિ વિષેની બધાની માન્યતા જેવા તે તેવી કાયમ જ રહી હતી. બધા કહેતા—એ પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થાય એવા છે; પણ એમણે પરીક્ષા જ આપી નહિ. બધા કહેતા કે એ નોકરી કરે તો હરએક ખાતામાં અનાયાસે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શકે; પણ એમણે નોકરી જ ન કરી. સાધારણ લોકો પ્રત્યે એમને વિશેષ વૃણા હતી; કારણ કે એ બિચારા બહુ સાદા હતા. અસાધારણ લોકોમાં એમને બીજકુલે શ્રદ્ધા નહોતી, કારણ કે એ પોતે એવા અસાધારણ થવા ધારત તો થઈ શકત. આપણા અનાથ-બંધુની ખ્યાતિ, સુખ સંપત્તિ, સૌભાગ્ય તમામ દેશકાળને લઇને અસંભવતાના ભંડારમાં ભરાઈ રહ્યું હતું. બાકી વાસ્તવિક રીતે જેતાં તો વિધાતાએ એમને એક શ્રીમંત સસરા, અને એક મુશીબ સ્ત્રી એટલું જ આપેલું હતું. એમની સ્ત્રીનું નામ વિંધ્યવાસિની હતું.

અનાથબંધુને પોતાની સ્ત્રીનું એ નામ પસંદ નહોતું તેમ એ સ્ત્રી રૂપ અને ગુણમાં પણ પોતને યોગ્ય નહોતી એમ એમનું માનવું હતું. પરંતુ સ્ત્રીના મનમાં તો સ્વામીના સૌભાગ્યગર્વની સીમા રહી નહોતી. વિંધ્યવાસિની કાઈ પણ સદેહ વગર માનતી હતી કે સર્વ સ્ત્રીઓના સ્વામી કરતાં પોતાનો સ્વામી શ્રેષ્ઠ છે. એ બાબતમાં તો અનાથબંધુ પણ એમનાં પત્ની જોડે સંમત હતા.

પોતાના સ્વામીના ગૌરવનો ગર્વ એક રતિભાર પણ ખંડિત ન થાય તેને માટે વિંધ્યવાસિની રાતને દિવસે કાળજી રાખતી હતી. એની ઇચ્છા તો એવી હતી કે સૌથી ઉંચા શિખર ઉપર જો એ પોતાના સ્વામીને ચઢાવી શકે, તો આ મર્ત્ય લોકના કટાક્ષપાતથી એ એમને દૂર રાખીને નિશ્ચિંતપણે પતિની પૂજા કરવામાં પોતાનું જીવન જોડી દે. પરંતુ આ જડ જગતમાં ભક્તિ દ્વારા ભક્તિના પાત્રને ઉપર ઉઠાવી જઈ શકાતું નથી. વળી અનાથબંધુને આદર્શ પુરુષ તરીકે નહિ માનનારાઓની સંખ્યા આ જગતમાં કાંઈ થોડી નહોતી, એટલે

વિંધ્યવાસિની પોતાની ઇચ્છા પાર ન પાડી શકી. તેનું એને બહુ દુઃખ થતું હતું.

અનાથબંધુ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે પોતાને સાસરે રહેતો હતો. પરીક્ષા આવી પણ એ પરીક્ષામાં ન બેસે અને બીજે વર્ષે એણે કોલેજ છોડી દીધી.

પતિના આવા વર્તનથી વિંધ્યવાસિની બધાં આગળ ભેંડી પડી. એક દિવસ રાતે એણે સ્વામીને ધીમે રહીને કહ્યું “ પરીક્ષા આવી દીધી હોત તો હીક થાત.”

અનાથબંધુ હસતો હસતો બોલ્યો “ પરીક્ષા આપવાથી જ માણસમાં બોજ્યતા આવે છે ? એમ તો અમારા કદારનાથે પણ પરીક્ષા પાસ કરી છે. ”

વિંધ્યવાસિનીને આથી સાંત્વન મળ્યું. એણે મન વાળ્યું કે દેશનાં ગંધડાં પણ પાસ થાય એવી પરીક્ષા પાસ કરવાથી અનાથબંધુનું ગૌરવ કેટલું વધી જવાનું હતું ?

એકવાર વિંધ્યવાસિનીની બાલ સખી કમળા એને મળવા આવી અને એને હરખાતાં હરખાતાં ખુશ ખજર સંભળાવી કે “ મારો ભાઈ રમેશ આ વખતે પરીક્ષામાં પાસ થયો અને એને સ્ટેન્ડરશીપ પણ મળી.” કમળાએ બિચારીને ભોળે ભાવે આ ખુશ ખજર કહી પણ વિંધ્યવાસિનીને એમ લાગ્યું કે મારા પતિ નાપાસ થયા તેથી એણે આડકતરી રીતે મને મહેણું માર્યું. એટલે કમળા ઉપર એ ઉતરી પડી અને વ્યંગમાં જ સંભળાવી દીધું કે “ એફ. એ. ની પરીક્ષા તે કાંઈ પરીક્ષા છે. વિલાયતની કાંઈ કોલેજમાં બી. એ. નીચેની તો પરીક્ષા જ નથી.” કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે વિંધ્યવાસિનીએ આ વાત પતિના મુખથી સાંભળી હતી.

કમળા તો પોતાની સખી સાથે હાસ્ય વિનોદ કરવા આવી

હતી પણ આ તો હસવાનું ખસવું થયું જોઈ ને એ જરા જખવાણી પડી ગઈ; પણ વિંધ્યવાસિનીથી એ ઉતરે તેવી નહોતી. પોતાની સખીનો મનોભાવ ક્ષણવારમાં એ કળી ગઈ. પોતાના ભાઈ ને આમ એણે ઉતારી પાડ્યો. એટલે એને પણ જખરો ચટકા ચઢ્યો. એ બોલી “એન, હું કાંઈ વિલાયત ગઈ નથી, તેમ વિલાયત જઈ આવેલાં સ્વામીને ખરણી પણ નથી; એટલે એ બધી વાતો હું શી રીતે જાણી શકું ? હું તો મૂર્ખ સ્ત્રી છું; પણ એવી લક્ષ્મી પરીક્ષા બધા બંગાળી છોકરા નથી આપી શકતા.” આમ બોલીને કમળા ઉડીને ચાલી ગઈ. વિંધ્યવાસિનીનો સ્વભાવ વદકારો નહોતો. એટલે કમળાનું મહેણું સાંભળીને ચુપ રહી ગઈ અને એના ગયા પછી એ ઘરમાં જઈ ને જાની માની રડવા લાગી.

થોડા સમય પછી વળી એક બીજી ઘટના બની. વિંધ્યવાસિનીના પિતાને ઘેર ઘણેદૂરથી શ્રીમંત મહેમાનો આવીને ઉતર્યા હતા, એટલે રાજકુમારમાણુએ પોતાના જમાઈ એ રોકેલું દીવાનખાનું ખાલી કરાવીને તેમાં આ શ્રીમંત મહેમાનોને ઉતારો આપ્યો.

અનાથબંધુને આથી ખોટું લાગી ગયું. તે પોતાની સ્ત્રી પાસે જઈને તેના આપનું ભુંડું બોલવા લાગ્યો; પછી એણે સસરા ઉપર પણ પોતાની રીસ ફાટવા માંડી અને અનેક એટાઓ કરીને પોતાનો મનોભાવ એ વ્યક્ત કરવા લાગ્યો. પતિની આવી રીતથી વિંધ્યવાસિનીને શરમાઈ જવું પડ્યું. એણે હાથ જોડીને પતિને પગે પડીને, આંખમાં આંસુ આણીને પતિને સમગ્નવ્યો કે “તમે આમ કરો તે સાફ ન કહેવાય, આમાં તમારે અપમાન માની લેવાનું કાંઈ કારણ નથી, આમ કરવાથી તો આપણો ભાર ભાગી જાય.”

વિંધ્યવાસિની મહા વિવેકવાળી હતી. એણે પોતાના માતાપિતાનો બીલકુલે દોષ ગણ્યો નહિ, એમના વર્તમાનમાં એને કશું અસ્વભાવિક-પણું ન લાગ્યું, પણ એક વાત એના મનમાં ખાસ ઉતરી ગઈ. તે એ કે પોતાના સ્વામી સાસરામાં રહીને હાથે કરીને પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે.

ત્યારથી એણે પતિને રોજ આગ્રહ કરવા માંડ્યો કે “હવે આપણે મારા બાપના ધરમાં નથી રહેવું. મને તમારે ઘેર તેડી જવ.”

અનાથબંધુ ગર્વિષ્ટ તો ધણો હતો પણ એને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો જરાએ ખ્યાલ નહોતો. પોતાને ગરીબ ઘેર પાછા જવાને એ બીલકુલે રાજી નહોતો. વિંધ્યવાસિનીએ હઠ પકડીને કહ્યું કે “જો તમે નહિ આવો તો હું એકલી જઈશ.”

સ્ત્રીનો આવો દઢાગ્રહ જોઈને અનાથબંધુએ પોતાને ઘેર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. રાજકુમારબાબુ તથા તેની સ્ત્રીએ પોતાની પુત્રીને થોડા દિવસ રહીને પછી જવાનું કહ્યું, પણ પુત્રી ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને નીચું જોતી બોલી “ના, હવે નહિ રહું.”

પુત્રીનો આવો દઢ નિશ્ચય જોઈ ને માતાપિતાને એમ લાગ્યું. કે જરૂર એને કાંઈ બોટું લાગ્યું હોતું જોઈએ. તેથી બાબુ રાજકુમાર દુઃખી થતા બોલ્યા “બેટા, તને હમારા કોઈ વર્તનથી અમે કદી દુભવી છે? અમે તને કશું કશું છે?”

વિંધ્યવાસિનીએ કહ્યું “નારે, મને આવી શું દુઃખ હતું?” એમ બોલીને એ રડવા લાગી, પરંતુ એણે પોતાનો નિશ્ચય તો કાયમજ રાખ્યો.

માતા પિતા ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખતાં મનમાં જ બોલ્યા “પુત્રીને ગમે તેટલા લાડકોડથી ઉછેરો પણ પરાણ્યા પછી એ આપણી નથી રહેતી.”

આખરે આંખમાં આંસુ ભરી વિંધ્યવાસિની માતા પિતાની આજ્ઞા અને આશીર્વાદ લઈને પતિની સાથે પોતાને સાસરે ગઈ.

૨

કલકત્તાના શ્રીમંતના ઘરમાં અને ગામડામાં ગરીબના ઘરમાં આકાશ અને પાતાળ જેટલું અંતર હોય છે, પણ વિંધ્યવાસિનીએ પોતાના

સાસરામાં આવીને મનસા, વાયા કે કર્મણા જરા પણ અસંતોષ જણાવ્યો નહિ. એ સદાયે આનંદમાં રહેતી અને ગૃહકાર્યમાં સાસુને સર્વ પ્રકારે સહાય કરતી હતી. જમાઈની નોકર રાખે એવી સ્થિતિ નહિ હોવાથી રાજકુમાર બાબુએ પોતાની પુત્રી જોડે એક દાસી પણ મોકલી હતી. વિંધ્યાવાસિનીએ સાસરે આવ્યા પછી એને વિદાય કરી દીધી.

સાસુ વિંધ્યાવાસિનીને મહેનતનું કામ કરતાં અટકાવતી હતી પરંતુ વિંધ્યાવાસિની હસતી હસતી સાસુને બાબુએ ખસેડી તમામ કામકાજ પ્રસન્ન ચિત્તે કર્યા કરતી હતી. આ પ્રમાણે સેવાભાવથી એણે સાસુના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું અને ગામની બીજી સ્ત્રીઓ પણ એના ગુણથી મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી.

એ તન તોડીને વહીવટ કરી રહી હતી, છતાં એનું જોઈએ તેવું સંતોષકારક પરિણામ ન આવી શક્યું. સંસારના નિયમ સુંદર ભાષામાં લખેલી ઉપદેશાવલિ જેવા સરલ નથી હોતા. ગમે તેવા સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલી રહેલા વ્યવહારમાં પણ સેતાન આવીને ખલેલ પહોંચાડે છે, અને કાંઈને કાંઈ માર્ગમાં વિદ્વ નાખી દે છે.

અનાથબંધુને ત્રણ ભાઈ હતા. એક એનાથી મોટો અને બે એનાથી નાના હતા. મોટો ભાઈ બહાર ગામ નોકરી કરતો હતો અને ઘરખર્ચ માટે દર મહિને રૂપીઆ પચાસ થેર મોકલતો હતો. નાના ભાઈઓને ભણાવવાનો ખર્ચ પણ એમાંથી જ થતો.

ઘરખર્ચ માટે દર મહિને પચાસ રૂપીઆ તે શા હિસાબમાં? પરંતુ મોટાભાઈની પત્ની સ્યામા તો ગર્વથી કુલાઈ જઈને કહેતી કે “અમે તો દરમહિને પચાસ રૂપીઆ મોકલીએ છીએ.” આમ કહીને બધાં ઘરનાં ઉપર મોટો ભાર મુકી દેતી. કામકાજમાં એ જરાએ ટીચ મારતી નહિ, ફક્ત પલાંડો મારીને ખેસી જ રહેતી.

વિંધ્યાવાસિની રાતને દિવસ અવિશ્રાંતપણે ઘરનું કામકાજ કર્યા

કરતી હતી ત્યારે હલકા હલકીની શ્યામા એના ઉપર બળી રહી હતી. એનું કારણ સમજવું અને સમજાવવું બંને મુશ્કેલ છે. એમ જણાય છે-એણે મનમાં એવો વિચાર કરેલો હોવો જોઈએ કે આ મારી દેરાણી શ્રીમંત પિતાની પુત્રી હોવા છતાં કેવળ બહાર દેખાડવા ખાતરજ આવાં વહીવટો કરે છે અને મને લોકોની નજરે એમ કરીને હલકી પાડે છે. ગમે તે કારણ હોય, પચાસ રૂપિયા મોકલનાર સ્વામીની સ્ત્રી શ્રીમંત પિતાની પુત્રીને ધીર્યાની નજર વગર ન જોઈ શકી. એને તો પેતાની દેરાણીની નમ્રતામાં અલિપ્તતામાં લક્ષણ જણાયાં.

અનાથબંધુએ પેતાના ગામમાં આવીને એક લાઈબ્રેરી ખેલી. દસ વીસ સદ્ગુણ નીશાળીયાઓને લાઈબ્રેરીમાં એકઠા કરતો, પેતે સભાનું અધિષ્ઠાન પદ સ્વીકારતો અને તાર દ્વારા વર્તમાનપત્રોમાં એ સભાના રીપોર્ટો મોકલતો. લોકોને અંગ્રેજી વર્તમાન પત્રો વાંચીને તેની મતલબ સમજાવતો. એને અંગ્રેજી આવડે છે એ જાણીને લોકો વિસ્મિત થઈ જતા. આ પ્રમાણે ઘરમાં પૈસો લાવવાને બદલે અનાથબંધુ અર્થ રીતે પૈસા ખર્ચવા લાગ્યો.

વિધ્વંસિની એને રોજ કહેતી કે “કાંઈ નોકરી કરો.” ત્યારે એ જવાબ દેતો “શું કરું, મારે લાયકની નોકરીઓ તો ઘણીએ છે પણ સરકાર માળાપ ભારે ભારે નોકરીઓ એમના અંગ્રેજ લોકોને આપે છે. સાહેબ લોકો કરતાં બંગાળીઓ હજાર દરજ્જે ચઢીયાતા છે પણ એમના કર્મે નિરાશા જ લખાયલી છે.”

શ્યામા પેતાના દીવર અને દેરાણી સાંભળે તેમ સીધી અને આડકતરી રીતે બ્યંગ વચનના વારંવાર પ્રહાર કર્યા કરતી હતી. “અમે તો બાઈ ગરીબ રહ્યાં, પૈસાવાળાની છોકરી અને જમાઈનું અમારાથી શી રીતે પુરું થાય? ત્યાં તો એ મગનમાં હતાં, કશુંયે દુઃખ નહોતું. અહીંના સુકા રોટલા એમને ગળે શી રીતે ઉતરે?”

સાસુ સ્યામાથી ડરતી હતી એટલે નાની વહુનું ઊપરાણું લઈ ને એને કાંઈ કહેવાનું એ સાલસ નહોતી કરી શકતી. નાની વહુ મિચારી મુગે મોઢે જોકણીનાં કહુ વાક્યો ગળી જતી હતી.

અનાથ બંધુના મોટા ભાઈ થોડા દિવસની રજા લઈ ને ઘેર આવ્યા. પોતાની લાડકી રાણીનાં સુધા જેવાં મીઠાં વચનો સાંભળવા લાગ્યા. સ્યામા આખી રાત પતિના કાન ભંભેરવા લાગી. એટલે એક દિવસ મોટાભાઈએ કંટાળીને અનાથબાળુને પાસે બોલાવ્યો અને સ્નેહથી કહ્યું “ભાઈ ! હવે તું કાંઈ નોકરી કરવા ફાશીશ કરે તો સારું. જેને હું એકલો ફવી રીતે આપણું બધાંનું પુરું કરી શકું ?”

અનાથબંધુ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. કે “હવે શું કરવું ? સ્ત્રી પણ નોકરી કરવાનું કહે છે, મોટાભાઈ પણ એજ ગાડીમાં બેસી ગયા.” આખરે ફરીથી સાસરામાં જઈને રહેવાનો એણે વિચાર કર્યો.

વિધવાસિતાને આ વિચાર જરાએ રુચ્યો નહિ. એણે પતિને સમગ્નત્યું કે ભલે મોટાભાઈ આપણને બે કડવા શુકન કહે તો પણ નાનાભાઈનો મોટા ભાઈ ઉપર લક્ષ છે. મોટાભાઈ તો રહેલો રોટલો ખાતાં આપણને કશી શરમ નથી, પણ મારા બાપના ધરનાં પકવાન્ન ખાવામાં પણ આપણને હિણુપત છે; કારણ કે મારા બાપ ઉપર તમારો તેવો કશોયે લક્ષ નથી.”

એવામાં ગામની સ્કૂલમાં ત્રીજા આસીસ્ટન્ટની જગ્યા ખાલી પડી. મોટાભાઈએ તથા સ્ત્રીએ અનાથબંધુને એ નોકરી લેવા ઘણો સમગ્નવ્યો. આવી હલકી નોકરી કરવાનો બધા એને આગ્રહ કરી રહ્યાં હતાં તેથી અનાથબંધુ બહુ ચીઢાયો અને આ સંસાર ઉપર એને ઉદ્વેગ આવી ગયો. મોટાભાઈએ વળી એને મનાવ્યો સૌ મનમાં

સમજી બેસી રહ્યાં. “ હવે અનાથખંધુને કાંઈ પણ ન કહેવું, ભલે એ ઘરમાં બેસી રહે, વધારે કહીએ તો રીસાઈને વળી એ કાંઈ નાસી જાય. ” આવો વિચાર કરીને સૌએ મન વાળ્યું. રગ્ન પુરી થવાથી અનાથખંધુના મોટાભાઈ પાછા નોકરીએ ચાલ્યા ગયા. શ્યામા ધણુ દિવસ ધુંગરાયલે મોઢે ફરવા લાગી.

એક વાર અનાથખંધુ શ્યામાને કહેવા લાગ્યો કે “ આજકાલ વિલાયત ગયા વિના સારી નોકરી મળવાની નથી. મારો વિલાયત જવાનો વિચાર થઈ ગયો છે મોટે કામપણ બહાને તું તારા પિતા પાસેથી મને થોડા ધણુ રૂપીઆ આણી આપ. ”

પતિના મુખે વિલાયત જવાની વાત સાંભળીને વિંધ્યવાસિનીના શિર ઉપર જાણે વજ્ર તુટી પડ્યું. તેમાં વળી પિતા પાસે રૂપીઆ માગવાની વાત સાંભળીને તો એ લજ્જતી મારી જાણે મરી ગઈ.

સસરા પાસે રૂપીઆ માંગતાં અનાથખંધુને તો પોતાનું અભિમાન આફું નડ્યું, પણ પત્ની કેમ કાંઈ તદખીર લદાવીને કે છળ કરીને એના આપ પાસેથી રૂપીઆ ન લાવે, તે એના સમજવામાં ન આવી શક્યું. અનાથખંધુ સ્ત્રી ઉપર મોટું અદાવીને ફરતો હતો. એણે એની સાથે બોલવાનુંયે છોડી દીધું. ચિચારી વિંધ્યવાસિનીને આ અસહ્ય થઈ પડ્યું. રડી રડીને એણે આંખો કુલાવી દીધી.

આશ્વિન માસ આવ્યો એટલે દુર્ગા પૂજના દિવસ પણ સમીપ આવી લાગ્યા. દુર્ગાપૂજનો તહેવાર બંગાલીઓનો ધણુ મોટો તહેવાર છે. આ તહેવારોમાં દીકરી અને જમાઈને તેડાવવા રાજકુમાર બાબુએ માણસો મોકલ્યાં તેમની સાથે પુત્રી પોતાના સ્વામીને તેડીને પિતાને ઘેર આવી. આ વખતે જમાઈની પહેલાં કરતાં ધણુ સારી રીતે સરભરા થવા લાગી. વિંધ્યવાસિની પણ પિતાના ઘરમાં આનંદથી રહેવા લાગી.

આજ છડ હતી. કાલે સાતમથી પૂજનો આરંભ થવાનો હતો. એટલે ઘરમાં ધામધુમ, ડોલાહલ અને જખરી ધમાલ ચાલી રહી હતી. સગાં અને સ્નેહી સંબંધીઓથી રાજકુમાર બાબુનું ઘર ભરખી ગયું હતું.

આખા દિવસના શ્રમથી કંટાળી ગઈ હતી તેથી રાતે વિંધ્યવાસિની વહેલી સુઈ ગઈ. પ્રથમ જે ખંડમાં વિંધ્યવાસિની પોતાના પતિ સાથે બાપના ઘરમાં રહેતી, તે ખંડને બદલે આ વખતે એના પિતાએ પુત્રો અને જમાઈનો યથોચિત સત્કાર કરવાને પોતાને સુવા બેસવાનો જે ખાસ ખંડ હતો તેમાં એમને રાખ્યાં હતાં. અનાથબંધુ કેટલે વાગે આવ્યો તે વિંધ્યવાસિનીને ખબર ન પડી. તે વખતે એ ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગઈ હતી અને એનાં નસકારાં બોલતાં હતાં.

ટકોરખાનાનો નાદ કાન ફાડી નાખવા લાગ્યો પણ થાકી ગયેલી વિંધ્યવાસિનીની આંખ ન ખુલી. એની સખીઓ કમળા અને ભુવન મોહિની છાનાં માનાં પતિ પત્ની શી વાત ચીત કરી કહ્યાં છે તે સાંભળવાને વિંધ્યવાસિનીના ઓરડા પાસે ધીમાં પગલાં મુકતી ગઈ. ઓરડાનાં બારણાં બંધ જોઈને અને અંદરથી કોઈનો પણ અવાજ આવતો ન સાંભળવાથી બંને સખીઓ ખડખડાટ હસી પડી. આમના ખડખડાટ હસવાના શબ્દથી વિંધ્યવાસિનીની આંખ એકદમ ખુલી ગઈ. અનાથબંધુ એની પાસેથી ક્યારે ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. તેની એને કશી ખબર રહી નહોતી. એ પલંગ ઉપરથી નીચે ઉતરી અને જમીન ઉપર પગ મુકતાં જ એની માતાની દ્રંક ઉઘાડી પડી રહેલી એને જણાઈ. તરતજ એના પેટમાં ફાળ પડી. દ્રંકમાં જોયું તો એના પિતાની ફેશ-બોક્સજ મળે નહિ.

એને યાદ આવ્યું કે “કાલે મારી માતાની ચાવીઓનો ઝુમખો ખોવાઈ ગયો હતો. એટલી નક્કી એ ઝુમખો કાઢના હાથમાં આવેલો

અને તેણેજ આ ચોરી કરેલી હોવા જોઈએ. ” આ વિચારમાં એને ખીજો વિચાર આવ્યો કે “ હાય હાય, ચોરોએ મારા પતિને તો કાંઈ ઈશ્વર નહિ કરી હોય ! ” એનું કાળજી ધડકવા લાગ્યું, એની ગભરાયેલી દૃષ્ટિ આમ તેમ ફરવા લાગી. પલંગના પાયા આગળ એની નજર પડી તો એની માની ચાવીઓના ઝુમખાની નીચે દાખેલી એક ચીડી એણે જોઈ.

ચાવીઓનો ઝુમખો અને ચીડી એણે ઉંચકી લીધાં. એના પતિના હાથની લખેલી હતી, ખોલીને વાંચી જોઈ તો એમાં નીચે પ્રમાણેની મતલબનું લખાણ હતું.

“ મારે વિલાયત જવું હતું તેથી સ્ટીમરના ભાડા માટે એક મીત્રની સહાયતાથી ગોઠવણ કરી હતી; પણ ત્યાં મારા નિભાવને માટે પૈસા જોઈએ તેની કશી વ્યવસ્થા ન થઈ શકી; એટલે તારા પિતાની ટ્રંકમાંથી પૈસા લઈ ને બારી આગળના દાદરેથી હું બાગમાં ઉતરી પડ્યો અને ત્યાંથી દિવાલ કુદીને નાસી ગયો છું. સ્ટીમર પ્રભાત થતાંજ ઉપડી ગઈ છે. ” પત્ર વાંચતાં જ વિંધ્યવાસિની તો હંડીગાર થઈ ગઈ અને પલંગનો પાયો પકડીને ત્યાંજ બેસી ગઈ. કાળરાત્રિના ભયાનક સ્વર સમાન અનેક કઠોર અવાજ એના કર્ણમાં જાણે ગુંજી ઉઠ્યા. આ વખતે આખા કલકત્તામાં ઘેર ઘેર નોખતો અને શરણાઈઓના મધુર અવાજથી આકાશ ગાજી ઉઠ્યું હતું, બલકે આખા જંગાળાના તમામ લોકો આ સમયે પૂર્ણ આનંદમાં મહાલી રહ્યા હતા.

આટલો બધો દિવસ ચઢ્યો છતાં આજે તહેવારને દિવસે પણ વિંધ્યવાસિનીના આવાસનાં બારણાં બંધ દેખીને કમળા અને ભુવન-મોહિની હસતી હસતી બારણાં ખખડાવવા લાગી. એમને કશો ઉત્તર

ન મળવાથી શંકિત થઈ ને એમણે વિંધ્યવાસિનીને જોરથી ખુમે પાડવા માંડી.

વિંધ્યવાસિનીએ જવાબ દીધો “ એ આવું છું, તમે હમણું અહીંથી જતાં રહો. ” બન્ને સખીઓએ ધાયું કે એની તપ્પીયત ઠીક નથી એટલે એ એની માતાને બોલાવી લાવી. માતાએ આવીને બહારથી પૂછ્યું “ બેટા, તારી તપ્પીયત કેમ છે ? કેમ હજુ બારણું ઊઘાડ્યાં નથી ? ”

વિંધ્યવાસિની રડ્યા કરતી હતી તે આંસુ લુછતી બોલી “ જરા મારા પિતાજીને બોલાવી લાવો. ” માતા તરત જ પોતાના પતિને બોલાવી લાવી એટલે વિંધ્યવાસિનીએ દાર ઊઘાડીને માતા પિતાને અંદર બોલાવી લીધાં અને બારણું પાછાં બંધ કરી દીધાં.

વિંધ્યવાસિની જમીન ઉપર બેસી ગઈ અને પિતાના પગ પકડીને છાતી ફાટ રડવા લાગી. આંસુની ધારા વર્ષાવતી ગદ્ ગદ્ સ્વરે એ બોલી “ પિતાજી મને ક્ષમા કરો, મેં તમારી પેટીમાંથી રૂપીઆની ચોરી કરી છે. ”

માતાપિતા પુત્રીનું આવું બોલવું સાંભળીને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયાં.

વિંધ્યવાસિનીએ કહ્યું “ મારા સ્વામીને વિલાયત મોકલવા મેં આવું કામ કર્યું છે. ”

પિતાએ પૂછ્યું “ તેં અમારી પાસે કેમ ના માગ્યા ? ”

“ તમે એમના વિલાયત જવામાં અંતરાય નાખો તેથી તમને ન કહ્યું. ”

રાજકુમારબાબુ ઘણા નારાજ થઈ ગયા. મા રડવા લાગી એટલે પુત્રી પણ પાછી રડવા લાગી.

જે વિંધ્યવાસિનીએ પોતાના બાપા પાસેથી કાંઈ દિવસ એક પૈસાની પણ માગણી કરી નહોતી, જે પોતાના સ્વામીનું લેશ ભર પણ લક્ષ્ય પડવા દેતી નહોતી, તેનું આત્માભિમાન અને એના પતિનું ગૌરવ ચૂર્ણ થઈ જઈને આજે સર્વના પગની ધૂળ નીચે રગદોળાતું હતું. આખા ઘરમાં, સગાં વહાલાંમાં, પાડા પડોશમાં એવીજ વાત ચાલી રહી કે ધણી ધણીઆણીએ છુપો મંકેત રચ્યો, ચાવીનો ઝુમખો ચોરી લઈને પત્નિ સહાયતાથી પતિએ ચોરી કરી અને પૈસા લઈને એ વિલાયત નાસી ગયો. કમળા, ભુવનમોહિની, નોકર ચાકર વિગેરે તમામ ઓરડા આગળ કાંઈ કાંઈ અટકળો બાંધતાં કુતુહલથી એકઠાં થઈ ગયાં હતાં.

વિંધ્યવાસિનીએ કાંઈને પોતાનું મુખ બતાવ્યું નહિ. બારણાં બંધ કરીને ખાધા પીધા વિના એ એકલી પોતાના ઓરડામાં પડી રહી. એના શોકથી કાંઈને દુઃખ ન થયું. આવો મંકેત રચીને ચોરી કરાવનારી ઉપર સર્વને ઉદ્વેગ આવી ગયો. બધાએ કહ્યું “ આ છોકરી તો જાગરી નીકળી. અત્યાર સુધી એનાં આચરણની કાંઈને ખબર પડી નહિ. લક્ષણ લખ લખાવ્યાં ત્યારે વાત બહાર પડી. ” રાજકુમાર બાબુના નિરાનંદ ઘરમાં આ પ્રમાણે પૂર્ણનો ઉત્સવ ઉજવાયો. અપમાન પામીને ખેદ કરતી વિંધ્યવાસિની સાસરે આવી. અહીં પુત્રવિયોગથી પીડાતી વિધવા સાસુ અને પતિવિરહે સુકાતી વહુ બન્નેનો મેળ હતો તેના કરતાંયે વિશેષ થયો. બન્ને જણાંઓ એક બીજાના દુઃખમાં ભાગ લેવા વાગ્યાં, એક બીજાથી આશ્વાસન મેળવવા લાગ્યાં અને ગૃહકાર્યમાં પરસ્પર વિશેષ સહાય આપવા લાગ્યાં. માતા પિતા કરતાં સાસુ વિંધ્યવાસિનીને વધારે નિકટની સગી થઈ પડી એણે વિચાર કર્યો “ હુંએ ગરીબ છું, સાસુએ ગરીબ છે. અમે બન્ને એકજ દુઃખમાં પડ્યાં છીએ. મારાં માતા પિતા ધનવાન છે એમની અને અમારી સ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે. ” વિંધ્યવાસિનીના પતિની સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી એ મા બાપની દ્રષ્ટિએ જરા ઉતરી તો

હતીજ; તેમાં પોતાને માથે ચેરી સ્વીકારીને તો એ એમની દૃષ્ટિએ છેકજ ઉતરી ગઈ. કાણુ જાણે, સ્નેહસંબંધનું બંધન આટલી બધી ભિન્નતાનો ભાર સહન કરી શકતું હશે કે કેમ ?

વિલાયત જઈને થોડા દિવસ તો અનાથબંધુ પોતાની પત્નીને નિયમિત રીતે પત્ર લખ્યા કરતો હતો, પરંતુ ધીમે ધીમે એણે પત્ર લખવાનું ધણું ઓછું કરી નાખ્યું, અને કદી પત્ર લખતો તો તેમાં અલક્ષિતપણે ઘૂણાનો ભાવ જણાઈ આવતો હતો. વિલાયતમાં અનાથબંધુને પોતાની અભણ અને ધરકામમાં જ લાગી રહેનારી સ્ત્રીના કરતાં વિદ્યામાં, બુદ્ધિમાં અને રૂપગુણમાં અનેક રીતે ચઢીઆતી અંગરેજ કન્યાઓનો યોગ પ્રાપ્ત થયો અને તેઓ એને બુદ્ધિમાન અને રૂપગુણસંપન્ન કહીને એનો આદર કરવા લાગી. આવાં સંજોગોમાં અનાથબંધુ પોતાની લાજ કાઢતી કાળી વહુ પોતાને યોગ્ય નથી એમ માનીને એને ભૂલી જાય કે એના પ્રત્યે બેદરકાર રહે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

છતાંએ ત્યારે આ ગરજમતલખી બંગાળીને પૈસાની જરૂર પડી ત્યારે પોતાની એજ અભણ અને કાળી સ્ત્રીને પૈસા મંગાવવાને તાર કરતાં એને જરાએ સંકાય ન નડ્યો. અને આ બંગાળી સ્નેહાળ પત્નીએ એક એક કરીને ફક્ત પોતાના હાથમાં બે ચુડીયો રાખીને તમામ સુવર્ણાલંકાર વેચીને પતિને પૈસા મોકલાવ્યા કર્યા. વિંધવાસિનીએ પોતાના કિંમતી અલંકાર અને જેવર પિતાને ત્યાં રાખ્યું હતું તે તમામ એણે કાંઈ કાંઈ અવસર અને નિમિત્ત કાઢીને મંગાવી લીધું, અને તે બધુંયે વેચાઈ ગયું, અંતે તેની પાસે એક રેશમી સાડી અને શાલ એટલું રહ્યું હતું તે પણ એણે વેચી દીધું અને પતિને પૈસા મોકલાવ્યા; અને સાથે આજીજીપૂર્ણ અત્રુથી ભીનો પત્ર પતિને લખ્યો. એણે તેમાં લખ્યું હતું કે “ હવે તમે સત્વર પાછા આવો.”

અનાથમંધુ બેરીસ્ટર બનીને હિંદમાં પાછો આવ્યો. એણે એલબર્ટ ફેશનની દાદી રાખી હતી અને એ અપટુડેટ ઈંગ્લીશ પોષાકમાં હતો. પહેલ વહેલો આવીને એ કલકત્તાની એક હોટલમાં ઉતર્યો. પોતાને ઘેર જવાનું એને અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. એના બે કારણ હતાં. એક તો પોતે બેરીસ્ટર સાહેબ થઈ આવ્યો એટલે પોતાના નાના ઘરમાં રહેવામાં એને નાનમ લાગી; બીજું કારણ એ હતું કે એ વિલાયત જઈ આવ્યો એટલે જો એ પોતાના ભાઈઓ ભેગો રહે તો જ્ઞાતિવાળાઓ એના ભાઈઓને નાત બહાર મુકે. અનાથમંધુના સસરા પણ ખરેખરા ધર્મચુસ્ત હતા, એટલે એ પણ વિલાયત જઈ આવેલા જમાઈને આશ્રય આપે એમ નહોતું.

હોટલનો ખર્ચ ઘણો ભારે હોવાથી એને ઈવન્ટે ભાડાનું ઘર રાખીને રહેવું પડ્યું. પણ અહીં એ એકલો જ રહ્યો. વિલાયતથી આવ્યા પછી ફક્ત બે ત્રણ વખત જ એ પોતાની માતા અને પત્નીને મળવા ગયો હતો. ત્યારબાદ એ બીજકુલે તેમને મળવા ગયો નહિ.

દુઃખપીડિત સાસુ વહુને ફક્ત એકજ આશ્વાસન હતું, તે એ કે અનાથમંધુ હવે પોતાના જ દેશમાં હતો. બેરીસ્ટર તરીકે એની કીર્તિ સાંભળીને એ બંને મનમાં ઘણું રાજ થયાં હતાં. પોતે પોતાના યશસ્વી સ્વામીને લાયક નથી એમ ગણીને વિંધ્યવાસિની પોતાની જાનને ધિક્કારતી હતી, પરંતુ પોતાના સ્વામીના ગૌરવમાં એણે આનંદ માની લીધો. દુઃખથી એ પીડિત હતી છતાં પતિની કીર્તિ સાંભળીને ગર્વથી એની છાતી ગજગજ ફુલી જતી. સ્વામીના મ્લેચ્છાચારની એ ઘૂણા કરતી હતી છતાંયે સ્વામીને નીરખીને એ મનમાં મનમાં મલકાતી અને કહેતી કે, “આજકાલ અનેક બંગાળીઓ સાહેબશાહી પોષાક પહેરે છે, પણ એ પોષાક આમને જેવો ખીલી નીકળે છે તેવો કાઢતે ખીલી નીકળતો નથી. એ પોષાકમાં એ નર્ચ સાહેબ જેવા જ લાગે છે. એમને કાઈ બંગાળી કહી શકે નહિ.”

ધર ખર્ચ ચલાવવો અનાથખંધુને કઠિન થઈ પડ્યો. ત્યારે એણે મનમાં વિચાર કર્યો કે “ કાંઈ નહિ, ભારતવર્ષમાં ગુણની લોકોને કદર જ નથી. અદેખા લોકો તેજોદેખી બનીને આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્નોજ નાખ્યા કરે છે. ” ધીમે ધીમે અનાથખંધુની આર્થિક સ્થિતિનાં વળતાં પાણી થયાં એટલે એના મુખની ઉત્તવળ ભયોતિ ફીકી પડવા લાગી. આ અરસામાં રાજકુમાર બાબુ ઉપર એક ભારે સંસારિક આપત્તિ આવી પડી; એટલે અનાથખંધુના જીવનનો પ્રવાહ વળી પાછો અન્ય દિશામાં વળ્યો. રાજકુમાર બાબુનો પુત્ર હરકુમાર એના મામાને ઘેરથી સ્ત્રી પુત્રાદિત્તને લખને પોતાને ઘેર આવતો હતો. મામાનું ઘર ગંગાકિનારે આવેલા એક ગામમાં હતું, એટલે હોડીમાં બેસીને હરકુમાર આવતો હતો. ભયંદર તોફાનમાં હોડી એકાએક ઉઘી વળી ગઈ અને હરકુમાર સ્ત્રી પુત્ર સાથે નદીમાં ડુબીને મૃત્યુ પામ્યો. આવી દુર્ઘટના બાદ રાજકુમાર બાબુની સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારી એની પુત્રી વિંધ્યવાસિનીજ રહી.

પુત્રશોકની કાંઈક અંશે શાંતિ થઈ એટલે રાજકુમાર બાબુ અનાથખંધુ પાસે ગયા અને ઘણા અનુનય અને વિનયથી તેને કહેવા લાગ્યા “ બેટા, હવે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જ્ઞાતિમાં આવો. તમારા શિવાય હવે મારે કેાણું છે ? ” સસરાની આવી વિનયવણીથી અનાથખંધુ રાજી રાજી થઈ ગયો. એણે મનમાં વિચાર કર્યો “ જે ભેરીરટરો બાર લાઇકેરીમાં બેઠા બેઠા મારી બદબોઈ કર્યા કરતા હતા અને મારી અસામાન્ય પ્રતિભાને ઝાંખ લગાડતા હતા, તે હવે મારો આમ ભાગ્યનો ઉદય થવાથી ઠેકાણું આવી જશે ”

રાજકુમાર બાબુએ અનાથખંધુને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા સંબંધમાં પંડિતોનો અભિપ્રાય પૂછાવ્યો. પંડિતોએ લખ્યું કે જે અનાથખંધુએ વિલાયતમાં ગોમાંસ ભક્ષણ નહિ કર્યું હોય તો એને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને જ્ઞાતિમાં લઈ શકાશે.

ઉક્ત પશુનું માંસ તો અનાથખંધુનું પ્રિયકર ભોજન હતું, છતાં એણે કાંઈ પણ જાતના સંકેત વગર એ માંસ ભક્ષણ કર્યાનો અસ્વીકાર કર્યો. અનાથખંધુએ પોતાના પ્રિય મિત્રોને તો કહ્યું કે “ સમાજ જાણી જોઈને જ જુદું સાંભળવા માગે તો પછી આપણને જુદું બોલવામાં શો બાધ છે ? આટલું જરા જુદું બોલવાથી સમાજને જો આપણા પક્ષમાં લેવાતો હોય તો એવું જુદું બોલવામાં કશો દોષ નથી. જે જુદવાએ ગાયનું માંસ ખાધું છે તેને ગોખર અને અસત્ય નામના એ નિન્દિત પદાર્થો દ્વારા શુદ્ધ કરી લીધી એટલે ચાલ્યું.”

પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાનો એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. તે દરમ્યાન અનાથખંધુ પુરેપુરો દેશો બની ગયો અને પોતાના તર્ક અને યુક્તિઓથી ઈંગ્લીશ સમાજને શાહી જેવો કાળો ચીતરવા લાગ્યો, અને હિંદુ સમાજને ચુના જેવો ઉજ્જવળ બનાવી દીધો. જેણે એનો યુક્તિવાદ સાંભળ્યો તે તો દીંગજ બની ગયા.

વિંધ્યવાસિનીનું કામળ અને પ્રીતિવાળું હૃદય આનંદ અને ગર્વથી ઉજળી રહ્યું. એ મનમાં ને મનમાં બોલી. “ જે લોકો વિલાયતથી પાછા આવે છે તે પુરા સાહેબ બનીને આવે છે અને સાથે એકાદ લફરું પણ વળગાડી લાવે છે; પરંતુ મારા સ્વામીમાં તો એવો કસો વિકાર આવ્યો નથી. ધર્મ ઉપરની એમની શ્રદ્ધા તો પહેલાં કરતાંયે વધી ગઈ છે ? ”

નક્કી કરેલે દિવસે પંડિતોથી રાજકુમાર બાબુનું ઘર ભરાઈ ગયું. ઘરની અંદર અંતઃપુરમાં પણ ધામધુમ કાંઈ ઓછી નહોતી. પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ કરાવવા નિમંત્રેલા બ્રાહ્મણો, પંડિતો તથા એ નિમિત્તે નોતરેલા જ્ઞાતિજનો, સગાં સ્નેહીઓ, પાડોશીઓ વિગેરેને ઉડવા બેસવાને તથા ખાવા પીવા વિગેરેને માટે ઘણો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. વિંધ્યવાસિની પ્રસન્ન મુખથી આનંદમાં આમ-તેમ ધુમી રહી હતી. આજના દિનની તમામ ઘટનાનો પ્રધાન નાયક એનો સ્વામી હતો. આજે બંગલૂમિ એક રંગભૂમિ જેવી બની રહી

હતી, અને ડ્રોપસીન ઉંચે કરીને એકઠા ધએલા સભાજનોને અનાથ-અંધુનાં જાણે દર્શન કરાવી રહી હતી. આ પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ પોતે કરેલા અપરાધની શિક્ષારૂપે નહિ પણ જાણે લોકાનો અનુગ્રહ કરવા માટે જ કરવામાં આવતો હતો. અનાથઅંધુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને જ્ઞાતિમાં ભળવાથી જાણે જ્ઞાતિને ગૌરવશાળી બનાવી રહ્યો હતો, અને એ ગૌરવની છટા વિંધ્યવાસિનીના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થઈને એ મુખ ઉપર જાણે પરમ જ્યોતિ ચમકાવી રહી હતી. પોતાના તુચ્છ જીવનનું આટલા દિવસનું દુઃખ અને અપમાન આજે એ ભૂતી ગર્ભ અને સ્વજનોથી ભરાઈ ગયેલા પિતાના ઘરમાં આજે એ હર્ષથી ઉંચું માથું કરીને ગૌરવથી ફરવા લાગી. સ્વામીના મહત્ત્વે આજે અયોગ્ય સ્ત્રીનો સંસાર ફળવંતો થઈ ગયો અને તેમાં યોગ્યતા આવી ગઈ.

પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ પૂર્ણ થઈ ગયો. અનાથઅંધુને જ્ઞાતિમાં લઈ લીધો અને આજે તમામ નિમંત્રિત સ્ત્રી પુરૂષોએ અનાથઅંધુની સાથે બેસીને ભોજન કર્યું, અંતઃપુરમાં એકત્રિત થયેલી સુંદરીઓને જમાઈ-સજ્જને નીરખવા હતા એટલે તેડું આવવાથી અનાથઅંધુ પાન ચાવતો ચાવતો અને હસતો હસતો ભોંય ઉપર રંગદોળાતું ધોતીયું લઈને અંદર ગયો.

ભોજનવિધિ સમાપ્ત થયા બાદ પ્લાત્મણોને યથેષ્ટ દક્ષિણા અપાઈ. ભોજન અને દક્ષિણાથી પરિતૃપ્ત થઈ ગએલા પ્લાત્મણો સભા ભરીને બેઠા હતા અને શાસ્ત્રવાદમાં પોતાનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરી રહ્યા હતા. વૃદ્ધ રાજકુમાર બાબુ પરવારીને આ ભૂદેવોની સભામાં આવીને નીરાંતે બેઠા હતા અને શાસ્ત્રના વાદ સાંભળી રહ્યા હતા. એવામાં નોકરે આવીને એમના હાથમાં એક વીઝીટીંગ કાર્ડ આપ્યું અને કહ્યું કે “બહાર કોઈ મેમ સાહેબ આવ્યાં છે!” મેમ સાહેબનું નામ સાંભળીને રાજકુમાર બાબુ ચમકી ઉઠ્યા, કાર્ડમાં “મીસીસ અનાથઅંધુ સરકાર” એવું લખ્યું હતું.

રાજકુમાર બાબુ કાર્ડ સામું જોઈ રહ્યા. કાર્ડમાંના અક્ષરો એમણે વારંવાર વાંચ્યાં કર્યા પણ એમને પુરી સમજ ન પડી. એટલામાં તો વિલાયતથી તરતની જ આવેલી, લાલ લાલ ગાલોવાળી, ભુરા ભુરા વાળવાળી, ભૂરી આંખોવાળી, દૂધના જેવી ગોરી ગોરી, હરણની ચાલે ચાલતી એક અંગ્રેજ રમણી ભર સભાની વચમાં આવીને ઉભી રહી અને દરેકનાં મુખ ધારી ધારીને જોવા લાગી. પરંતુ જે પ્રિય પરચીત મુખદુઃ એ જોવાની રહી હતી તે એની દૃષ્ટિએ ન પડ્યું. અકસ્માત્ અંત્રે મેમ સાહેબનાં દર્શન થવાથી પંડિતોના શાસ્ત્રવાદ જ્યાંના ત્યાંજ અટકી પડ્યા; આખી સભામાં રમશાનવત્ શાંતિ પ્રસરી રહી.

એજ વખતે ભોંય ઉપર રંગદોળાને ધોતીયે અનાથબંધુ ફરીથી આ રંગભૂમિ ઉપર ઉપરિચિત થઈ ગયો. એને જોયો કે તરતજ પેલી અંગ્રેજ રમણી દોટ મુટીને અનાથબંધુની પાસે આવી પહોંચી. અને પોતાના બે ભુજવડે એને રોહાલિંગન દબને એના તાંબુલથી રાતા થયેલા હોઠ ઉપર પ્રેમીઓના મિલનનું હર્ષચિન્ન-ચુબન પોતાના ગોરા હોઠથી અંકિત કરી દીધું.

એ દિવસે સભામાં અધુરો રહેલો શાસ્ત્રનો વાદ પુરો થઈ શક્યો કે કેમ તે કાઈ કહેતું નથી.

શારદ આખુનાં નવાં પુસ્તકો

પથેર દાળી

બાંગ સરકારે જપ્ત કરેલ
અજબ ક્રાંતિકારી નવલકથા.
ભાગ ૧ લો. ભાગ ૨ જો.

રૂ. ૨૥

રૂ. ૨૭

ચરિત્ર હીન

નગ્ન સત્ય દર્શાવતી આ
નવલકથા પ્રગટ થતાંજ સમાજ
માં ખળભળાટ મચ્યો હતો.

રૂ. ૩૥

અનુરાધા

સ્ત્રીજાતી માટેની અનુકંપાથી
ભરપૂર આ પુસ્તક સ્ત્રી-હૃદયની
આરસી સમાન છે.

રૂ. ૨૭

શેષ પ્રશ્ન

મુક્ત સહચાર કે લગ્ન બંધન ?
લગ્ન જીવનનાં આ પ્રશ્નને અજબ
રીતે ચર્ચતી અદ્ભૂત નવલ

રૂ. ૩૭

શુભદા

દત્તા

ગરીબાર્થનાં હૃદયદ્રાવક
કરુણ પ્રસંગોથી
ભરપૂર નવલ

રૂ. ૨૥

પ્રભાવશાળી સ્ત્રી શક્તિનો
પરીચય કરાવતી અપૂર્વ નવલ

રૂ. ૨૭

બડી દીદી

દેવદાસ વાંચી આંખમાં આંસુ
વહ્યાં બડી દીદીનાં કરુણાંતથી
હૃદય રડી ઊઠે છે.

રૂ. ૧૫૫

એન. એમ. ઠાકરની કંપની
બુક સેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

૧૪૦. પ્રન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨

